

sociologický časopis

6

ROČNÍK 19

1983

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K některým podnětům Marxova díla pro výzkum způsobu života v současném světě ● O mocenské rovnováze ● Systém sociálních ukazatelů a vytváření informační základny sociálního plánování a prognózování ● K úloze sociálního projektování ●

Úloha potřeb v řízení ekonomického a sociálního rozvoje územně správních celků národními výbory ● Sociální a gnozeologická determinovanost přežitků minulosti ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический
журнал

Sociological
Review

Soziologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

6

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:
doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 6/1983

STATI

- *Filipec J.*: K některým podnětům Marxova díla pro výzkum způsobu života v současném světě 577
- Krejčí O.*: O mocenské rovnováze 589
- Kutta F.* — *Illner M.*: Systém sociálních ukazatelů a vytváření informační základny sociálního plánování a prognózování 601
- Dráb Z.* — *Pernica V.*: K úloze sociálního projektování 610
- *Zářecký P.*: Úloha potřeb v řízení ekonomického a sociálního rozvoje územně správních celků národními výbory 623
- *Rjadovoj A.*: Sociální a gnozeologická determinovanost přežitků minulosti 634

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Reimer P.* — *Špaňhel J.*: Výsledky sociometrického šetření pracovních kolektivů v hornictví 646
- Znebežánek F.*: Srovnání rekordních a standardních důlních kolektivů podle vybraných vlastností 653

RECENZE

- Mošner O.*: Sociológia 1982 656
- Kutta F.*: Významná publikace o pracovním a sociálním rozvoji v 7. pětiletce: J. Mihalik, Práce a sociální rozvoj v 7. pětiletce 659
- Rehák J.*: Matematika v sociologii. Modelování a obrabotka informací 661
- Landa O.*: M. M. Petrovskaja, SŠA: politika skvoz' prizmu oprosov 663
- Freiová E.*: K. Starke, Junge Partner 665

ZPRÁVY A INFORMACE

- Lišková L.*: Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů 667
- Dvořáková V.*: Sociologové diskutují o problematice zkoumání potřeb, zájmů a hodnot 669

**K některým podnětům Marxova díla
pro výzkum způsobu života v současném
světě*)**

JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Jedním z podstatných bodů konfrontace Marxova a Leninova projektu člověka a jeho způsobu života se současnou buržoazní sociologickou teorií a praxí formování třídně diferencovaných životních stylů je zásadní sociálně zakotvený protiklad v samotných teoreticko-metodologických a kategoriálních východiscích. V jisté zkratce by bylo možno říci, že komparativní sociologické výzkumy životního způsobu a sociální mobility potvrzují pravý opak základní myšlenky knihy K. Poppera *The Open Society and its Enemies*. Kde totiž vlastně v současném třídně rozděleném světě opravdu je otevřená společnost a kde jsou její odpůrci a její bariéry? Podstata způsobu života lidí a sociální struktura soudobého kapitalismu na straně jedné a reálného socialismu na straně druhé pod povrchem rozporuplných přechodných fenoménů naznačuje, že rozšířená reprodukce kapitálu je stále výrazněji doprovázena redukcí (deformací) osobnosti v interakci se staticky, „nadhistoricky“ koncipovaným sociálním systémem, zatímco naopak současný socialismus se vskutku manifestuje nikoli jako *stav*, nýbrž jako *hnutí* směřující k rozšířené reprodukci a rozvoji individua ve stále širším měřítku, a to na bázi sociálně ekonomické formace *otevřené* vůči takovým radikálním změnám společenského subjektu i jeho determinant, jaké nemají v dějinách obdoby. Dostí přesně — a ovšem z druhé strany barikády — tento fakt vyjádřil R. Aron, když napsal, že „nikdo, s výjimkou marxistů-leninistů, si nepředstavuje nějaký řád radikálně odlišný od dosavadního pořádku“ [Aron 1965 : 32].

V základě tohoto názoru leží obecnější antidialektická koncepce člověka a společnosti, v jejímž rámci stát, vlastnictví, právo a „lidská přirozenost“ vlastně představují a i do budoucna budou představovat „semper idem“. Revoluční sen a projekt vycházející z historické přechodnosti těchto fenoménů je pak ovšem — jak to formuloval ve své knize *Life Chances* R. Dahrendorf — šmahem utopický a zavrženíhodný. A naopak závist a jiné lidské neřesti (jako například pro H. Schoecka či J. Fourastié) nejsou historicky vzniklé a přechodné vlastnosti, ale v lidské přirozenosti na věčné časy zafixované agencie, které podle okolností působí tu jako motor, tu jako kletba lidstva [Dahrendorf 1979; Schoeck 1966; 1979; Fourastié—Bazil 1980].

Marxova koncepce člověka jako klíč pochopení a formování socialistického způsobu života je naproti tomu bytostně dialektická a v pravém slova smyslu historická, otevřená vůči budoucnosti. Navzdory módním teoriím o výlučné autenticitě lidského bytí v oblasti volného času spatřuje jeho rodotvornou podstatu v pracovní činnosti, která ovšem současně 1. mění tuto podstatu a „vlastní přirozenost“ člověka [Marx 1953 : 196] a 2. směřuje v průběhu vývoje komunistické sociálně ekonomické formace k svému „sebezrušení“ a k překonání tradiční dělby práce. To je tedy koncepce člověka v Marxově pojetí

(*) Referát přednesený na zasedání varnské školy konané v Berlíně ve dnech 6.—10. VI. 1983.

dialekticky otevřeně společnosti, zatímco staticky uzavřený systém (jako determinanta i jako program) leží v základě výhledů hlavních proudů současné buržoazní teorie společnosti. Tak na příklad R. L. Heilbroner jako jeden z jejích typických představitelů je přesvědčen, že také budoucí společnost „bude potřebovat — a to ještě naléhavěji než současná — onen potenciál znevýhodněných pracovních sil, jakými jsou ztroskotanci v povolání, příležitostní dělníci a vykořisťované menšiny... kteří by jako dosud byli ochotni česat ovoce, kopat hroby, vytírat podlahu a umývat nádobí“ [Wirtschaftliche 1976 : 228].

Programovým protikladem těchto koncepcí odrážejících a apologetizujících tuto „fixaci sociální činnosti“ (a tím také „konsolidaci našeho vlastního produktu ve věcnou moc nad námi“) je známá Marxova předpověď komunistické společnosti, „kde nikdo nemá nějaký výlučný okruh činnosti, nýbrž každý se může zdokonalovat v jakémkoliv oboru“ [Marx—Engels 1958 : 46—47], rozvinutá Leninem v jeho poznámce k Plechanovovu návrhu *Programu Sociálně demokratické strany Ruska* z roku 1902, v níž zdůraznil nutnost zajistit „svobodný všestranný rozvoj všech členů společnosti“ [Lenin 1953 : 48].

O tento marxisticko-leninský ideál člověka (který je současně cílem i nástrojem utváření socialistického životního způsobu) jsou vedeny letité spory — nesmířitelné, pokud jde o konfrontaci s našimi ideologickými odpůrci a plodné, pokud jde o tvůrčí diskuse vedené na půdě vědy. Naši odpůrci většinou označují tento ideál za nereálný. Právě poslední převraty ve vědě a technice, jakož i jejich kvalitativně odlišné sociálně ekonomické kontexty, potvrzují oprávněnost Marxova a Leninova projektu přeměny a sebezpřeměny člověka předpokládající především revoluční převýchovu společenských poměrů jako vychovatele číslo 1.

Nejde ovšem o nějaký definitivně daný cíl v eschatologickém slova smyslu, ale o dialektický projekt, který je v průběhu svého uskutečňování neustále prověřován a rozvíjen. Socialistický způsob života, který s ním bytostně souvisí, není proto možno chápat jako něco zásadně odlišného od skutečného života lidí v zemích reálného socialismu, avšak nelze jej také pochopitelně ztotožňovat se všemi jeho empirickými, historicky omezenými podobami. Je současně zčásti *skutečností*, zčásti mobilizujícím *programem* a *podnětem* k neutuchajícimu překonávání dosaženého stavu. Proto také v rámci této kvalitativně nové sociálně ekonomické formace vystupuje do popředí historická limitovanost některých tradičních společenských fenoménů, jejichž proměnná podoba si žádá adekvátního kategoriálního uchopení. To má zásadní význam pro vědecké koncipování komparativních výzkumů typu kapitalismus-socialismus, kde často tytéž termíny označují sociální činitele kvalitativně odlišných funkcí, obsahů i významů. Již Lenin považoval za nutné označit například diktaturu proletariátu za stát-nestát. Podobně je tomu s pojetím socialistické dělnické třídy, která tím, že se zorganizovala v panující moc, neprodukuje nějakou „novou třídu“ džilasovského ražení, ale uskutečňujíc svoji vedoucí úlohu přeměňuje diktaturu proletariátu postupně ve stát všelidový a v historické perspektivě tak eo ipso přispívá k odumírání státu vůbec i k svému vlastnímu sebezrušení jako třídy. Z téhož důvodu nelze v komparativních výzkumech životního způsobu a sociální struktury v kontextu socialistických společenských vztahů používat ve stejném smyslu pojmu „vertikální“ a „horizontální“ tak, jako pro společnost kapitalistickou. To se týká i celé řady ukazatelů a aktivit, kde více než o jejich frekvenci nám musí jít o postižení jejich nové dějinné kvality a intence.

Ústřední místo v procesu utváření člověka a jeho způsobu života zaujímá práce. Tuto Marxovu myšlenku někteří sociologové volného času po léta

označují za anachronickou „ideologii práce“, poplatnou situaci devatenáctého století. Ve skutečnosti marxismus nepředstavuje nějakou fetišizaci konkrétně historické podoby práce, ale na základě analýzy jejího vyhoceného odcizení v podmínkách kapitalismu ukazuje cestu její nevyhnutelné proměny ve svobodnou tvůrčí činnost. To ovšem také znamená překonávání přehrady mezi časoprostorem práce na straně jedné a volného času na straně druhé. Nepochopení této dialektiky práce a volného času se zřetelně projevuje v současné buržoazní sociologické literatuře, která ovšem reflektuje objektivní systémově založenou neřešitelnost s tím spjatých antagonistických rozporů souběžného kapitalismu. Výrazným dokladem toho je i poslední zpráva Římského klubu [Friedrichs—Schaff 1982], která vlastně představuje pozoruhodné svědectví o pravdivosti Marxovy předpovědi, že kapitalismus vytvoří materiálně technickou základnu pro skoncování s prací, v níž „člověk dělá to, co může přenechat věcem, aby to dělaly za něho.“⁽¹⁾ Tyto „materiální prvky pro vývoj bohaté individuality“ však narážejí na hranice v kapitálu samém. Tento rozpor je základem toho, proč „velké naděje“ dvacátého století se postupem let přeměnily ve velkou deziluzi. J. Fourastié, autor bestselleru roku 1950, pojednávajícího o tom, jak kapitalismus s pomocí vědeckotechnického pokroku přinese lidem štěstí, dospěl ve své poslední knize o třiceti „slavných letech Francie“ k následujícímu závěru: „V průběhu těchto třiceti slavných let Francie uskutečnila svou naději... osvobodit lid z těžkých fyzických utrpení tradiční humanity (hlad, epidemie, strasti, nedostatek a bída masy chudých): zde sklídila úspěch. Chtěla však zároveň dosáhnout — a věřila, že je to v jejích silách — prostřednictvím tohoto fyzického pokroku sociální harmonie a osobního štěstí: zde utrpěla krach“ [Fourastié 1979: 267]. Reakce západních teoretiků na tento obecně pocítovaný nesoulad mezi buržoazním typem racionality a naplnění smyslu lidského života je horečná a mnohotvárná. Jedni dospívají k závěru, že jde o obecný úděl „moderní civilizace“ vůbec, která nikde na světě prý nebyla s to sloučit „orientaci na pravdu“ s „orientací na štěstí“ [Weizsäcker 1978: 5—14]. Jinou, dosti rozšířenou reakcí (a formou exkulpce kapitalismu) byly různé teorie obviňující překotné parametry růstu. Úvaha představitelů zemí OECD, nazvaná „*Interfutures — Facing the Future*“ [1979] dospěla k jinému závěru, že totiž meze růstu nejsou fyzické, ale ekonomické, společenské a politické s tím, že hlavní věcí je dosáhnout změny v hodnotových orientacích. Zamlčeným podtextem těchto názorů je zpochybnění „amerického způsobu života“, který více méně invadoval do Evropy a jenž je mimo jiné založen na tom, že 5 % obyvatel světa spotřebovává — pokud jde o některé suroviny — téměř 50 % jejich světové produkce. Soudí se o něm, že stojí na třech pilířích: na expanzi spotřeby, hedonismu a přitažlivosti změny a všeho nového [Jacques Paitra, Futuribles]. Je proto zajímavé, jak tato problematika je dnes artikulována přímo v USA. A. Etzioni ve své poslední knize volá totiž právě naopak po rehabilitaci tradičních hodnot, „prověřených“

(1) Viz [Marx 1971: 288]. Tamtéž Marx poukazuje na úlohu kapitálu při překonávání hranic tzv. přírodních potřeb těmito slovy: „Kapitál a práce jsou zde tedy k sobě v takovém poměru jako peníze a zboží; jsou-li peníze obecnou formou bohatství, zboží je jen substance, která vede k bezprostřední spotřebě. Ale kapitál, jako neúnavná snaha po všeobecné formě bohatství, žene práci až za hranice jejích přírodních potřeb a vytváří tak materiální prvky pro vývoj bohaté individuality, která je stejně všestranná ve své produkci jako ve své spotřebě a jejíž práce se už proto nejvíce jako práce, nýbrž jako plný rozvoj činnosti samé, v níž zmizela přírodní nutnost ve své bezprostřední formě; protože namísto přírodní potřeby nastoupila potřeba historicky vytvořená. Proto je kapitál produktivní; tj. je to podstatný vztah pro rozvoj společenských (výrobních) sil. Jako takový přestává až tam, kde rozvoj těchto výrobních sil samých naráží na hranice v kapitálu samém.“

v minulosti, a požaduje překonání „egocentrismu“ spjatého prý s nedostatkem smyslu pro hodnoty práce a zájem „společnosti“. [2] Tento požadavek změny hodnot, potřeb a životního stylu je ovšem v této podobě (a s jeho variantami se setkáváme i v Anglii, NSR a jinde) spjat s konzervativním politickým kursem reprezentovaným Reaganem, Thatcherovou a Kohlem. Jeho cílem je vyvolat větší ochotu přinést oběti kapitálu v zájmu zvýšení produktivity práce a zisků. Někteří také vyhlásují příchod „postmateriální“ epochy, a to v situaci, kdy rostoucí počet obyvatel této planety vinou imperialismu a jeho všeobecné krize se stále většími obtížemi uspokojuje své nejelementárnější potřeby [Dahrendorf 1983]. R. Aron tuto tendenci vyjádřil ve své úvaze nazvané *Demokracie je víc než blahobyť*, kde říká, že lidé budou muset „obětovat velmi mnoho, ne-li vše“, což v sobě navíc skrývá zlověstnou „výzvu k totální oběti“ v boji proti tzv. komunistické hrozbě [Strategie 1977: 23]. Všechny tyto výzvy k přeskupení hierarchie hodnot jsou výrazem toho, že kapitalismus není s to vymoženosti revoluce ve výrobních silách přetavit do podoby vyšší kvality života v celospolečenském měřítku, přičemž přes propastné sociální rozdíly „majetná třída a třída proletariátu představují totéž lidské sebeodcizení“ (K. Marx). Inovační procesy spjaté zejména s využitím objevů elektroniky, robotiky, kybernetiky, biotechnologie a informatiky nejen že neřeší antagonismy kapitalismu, ale právě naopak je prohlubují. Produkuje masovou nezaměstnanost, která má některé relativně nové znaky. Likviduje jednou provždy celé profese, a to zdaleka nejen dělnické. Postihuje technické, administrativní i ostatní zaměstnance, a to jak v sekundárním, tak terciárním a „kvartárním“ sektoru. Žádná konjunktura již ve většině případů zrušená pracovní místa neobnoví. Tak dochází k dalekosáhlé proletarizaci středních vrstev. Aniž by tedy bylo třeba uměle rozšiřovat definici dělnické třídy, vyvrací sám vývoj všeobecné krize kapitalismu tezi o „mizení proletariátu“. A tak nakonec A. Gorz, autor knihy nazvané tendenčně *A dieux au prolétariat*, v níž se „loučí“ s dělnickou třídou, v jiné své knize (napsané pod pseudonymem M. Bosquet) a nazvané *Critique du capitalisme quotidien*, shrnuje své zkušenosti z USA a dokládá na četných příkladech, jak se naopak rozšiřuje rezervní armáda dělnické třídy o inženýry a administrativní pracovníky četných průmyslových odvětví, postižených ireverzibilním rušením pracovních příležitostí. Fakt a hrozba výluky z práce vyvolává také určitou traumatizaci vědomí. Potvrzuje to výzkumná studie kolektivu vedeného Chombartem de Lauwe, v níž se uvádějí takové odpovědi respondentů: „Bez práce se člověk necítí být plnohodnotným. Když jsi propuštěn z práce, cítíš se vinen, aniž za to můžeš. Továrna už není místem, kde se žije. Je pouze méně vhodný prostředek než jiné, dostat peníze k životu, který začíná, když člověk práci opustí.“ To jsou ovšem také zárodky krystalizace antikapitalistického vědomí ve stále širších vrstvách pracujícího lidu [citováno z Terrail — Moynot 1976: 42—43]. Hrouť se mýtus o společnosti středního stavu a cibulovitý tvar sociální struktury se stále výrazněji přeměňuje v podobu pyramidy. Zpráva Římského klubu o elektronice je komentována tak, že na jejím základě se v průmyslově rozvinutých zemích předvídají v příštích „40—50 letech tucty, ne-li stamilióny strukturně zcela nebo přechodně nezaměstnaných“ [Der Spiegel 1982: 154]. Výzkumy potvrzují, že ztráta zaměstnání vyvolává u většiny postižených psychické deprese, a v oblastech s vysokým procentem nezaměstnanosti stoupá křivka sebevraždnosti. Dále se potvrzuje, že v longitudinálním pohledu

(2) Viz [Etzioni 1982]. Autor cituje výsledky výzkumu P. D. Yankelovitche, který zjistil, že 80% Američanů v různých stupních intenzity zastává novou egocentrickou mentalitu.

a s ohledem na širší okruh příbuzných či známých s nezaměstnaností „přichází do styku“ mnohonásobně větší počet lidí, než kolik je nezaměstnaných v určitém aktuálním řezu (v některých výzkumech se uvádí, že jde o 40 % dotázaných). V USA, jak konstatují autoři práce *Poverty*, se začíná rozvíjet odvětví „sociologie bídy“. Konstatuje se zde, že chudý člověk nevystupoval jako žádoucí objekt sociologických výzkumů v době konjunktury, protože tehdy pro jejich sponzory bylo zajímavé především „chování zaměstnaných lidí — konzumentů“. Nyní vystupuje do popředí problém bídy jako problém sociologický, ekonomický, politický a přímo ideologický [Roach — Roach 1972: 10]. Soudobá technika umožňuje rozšířit čas a prostor pro všestranný rozvoj osobnosti a vzájemné rozvíjení člověka člověkem ve směru nebývalého rozšlechťování lidských schopností, aktivit a potřeb. Přitom v současném kapitalismu je taková situace, že nejen oblast práce, ale postupně ve stále větším měřítku také *sféra volného času* se stala ohniskem rostoucího sociálního napětí, provázeného narkomanií, terorismem, kriminalitou a dalšími patologickými jevy. (3) Jeho překlenutí někteří spatřují ve stále tvrdším uplatňování zásady „laissez faire“ ve smyslu přenechání veškeré starosti o obstarání obživy v nedobrovolném volném čase „svobodnému“ vlastníku pracovní síly. Nechybí dokonce rady, aby se nezaměstnaní — po vzoru primitivních společností — ve „volném čase“ věnovali lovu, sbírání potravy a hrám. Neokeynesiánci doporučují státně zabezpečený program permanentního vzdělávání a určitý životní standard vyvážený obligatorní občasnou pracovní „protislužbou“. Bývalý západoněmecký ministr průmyslu K. Schiller na dosti reprezentativně zastoupené diskusi ke krizi hospodářské politiky nedávno prohlásil, že však stát dnes není s to svými prostředky se s nezaměstnaností vypořádat a jedinou nadějí je podněcování soukromého podnikání, které prý však problém zaměstnanosti stejně „nechá po určité době, která může být bez konce, viset ve vzduchu“ [Wirtschaftspolitik 1982: 60—61]. Přední představitel západoněmeckého svazu průmyslníků R. Altmann tamtéž charakterizoval současnou krizi kapitalismu takto: „Dnes stojíme všichni jako konciliium lékařů před pacientem, který upadá do stále těžší nemoci. Diagnóza ukazuje, že existuje mnoho příčin tohoto obrazu nemoci a také mnoho terapií. Jakmile by však tyto terapie byly aplikovány, bylo by po pacientovi. Proto se omezuje na vědeckou výměnu názorů na stav pacienta“ [Wirtschaftspolitik 1982: 101].

Aniž bychom podceňovali byt *omezené*, přesto však *možnosti* různých praktik dočasného podvazování krizového cyklu označovaných jako „crisis management“, nesporným zůstává, že jak kapitalistický systém sám, tak jeho buržoazní teoretická reflexe se zákonitě pohybuje v bludném kruhu. Výrazem toho je stále recidivující tematizace Tocquevilleova tvrzení, že uskutečňování rovnosti fatálně omezuje svobodu. Program a realita socialistických zemí systémově směřuje k vyrovnávání historicky vzniklých rozdílů mezi lidmi a sociálními skupinami v nerozlučné spojitosti s postupným rozšiřováním prostoru pro svobodný rozvoj všech individuů. Proces homogenizace je dialekticky spjat s individualizací, neboť budování společnosti, kde svobodný rozvoj každého jednotlivce je podmínkou svobodného rozvoje všech, zahrnuje ex de-

(3) V tomto procesu samozřejmě budou rostoucí měrou hrát roli computery a moderní komunikační a pedagogická technika. Těžiště se však nepřesune do vztahu člověk—computer, jak soudí K. Höffner [1983], když předpovídá zrod společnosti, kterou nazývá „Homuter-Gesellschaft“ (vzniklé spojením slov homo a computer). Computerisace každodenního života naopak urychlí a umožní, aby se do centra dostalo pěstování vztahů člověk—člověk, resp. člověk—společnost—člověk a ovšem také vztahů člověk—příroda ve smyslu Marxovy myšlenky o humanizaci přírody a „naturalizaci“ člověka.

finitione obojí. Na této cestě má také své místo vyvážená proporce mezi principy autority a autonomie (ve smyslu Engelsova vynikajícího článku *O autoritě*, otištěného původně italsky ve sborníku *Almanacco Repubblicano* z roku 1874). Nejde totiž o zrušení *všech* rozdílů mezi lidmi, neboť stejně všestranná emancipace všech teprve v celospolečenském rozsahu vyjeví neopakovatelnost a individuální specifiku každého jednotlivého člena společnosti.[4] V této souvislosti měl na mysli Marx vznik „světodějných individuí“ na místě dosavadních „lokálních individuí“, což ovšem vyžadovalo splnění dvou předpokladů: 1. přeměnu velké většiny lidstva v masu „nemajetných“ a 2. velké zvýšení rozvoje výrobních sil, bez něhož „by se všeobecně rozšířil jen nedostatek... a celé to staré svinstvo by muselo začít znovu“ [Marx—Engels 1958 : 48].

Konkretizace (a postupně i operacionalizace) této klíčové kategorie socialistického humanismu znamená hlubší rozpracování charakteristiky „světodějnosti“ v protikladu k tomu, co chápal Marx pod „lokální existencí“. Charakteristika světodějnosti individuí má své ukazatele a dimenze historické (časové), prostorové, informační, akční a jiné. Týká se například míry jejich uvědomělého podílu na utváření světového revolučního procesu, na pochopení vazeb mezi každodenní činností v místech s utvářením světových dějin („světodějná existence individuí, tj. existence individuí, která jsou bezprostředně spjata se světovými dějinami“ [tamtéž, s. 49]). Má dále svoji dimenzi prostorovou, která se týká míry pohybu a akčního pole individua, kterému spojení komunistické sociálně ekonomické formace s vymoženostmi moderní vědy a techniky rozevírá akční radius přesahující hranice měst, států, kontinentů, ba dokonce zahrnuje prvky pronikání do vesmíru s bytostně humanistickým zacílením. Dalším znakem světodějného individua je dimenze informační v širokém smyslu slova informace (zahrnujícího oblast vědy, techniky, umění a vlastně všechny sféry kultury materiální i duchovní). Světodějnost je také nerozlučně spjata s ideologickými a světonázorovými ukazateli spjatými s principy proletářského internacionalismu, socialistického vlastenectví a dalšími. Promítá se takto i do jednotlivých ukazatelů způsobu života, jako míra lokální omezenosti či světodějného zaměření životního stylu osobnosti, jeho hodnotových orientací, potřeb atd. Není například sporu o tom, že lokální existence jsou spjaty s prostou reprodukcí osobnosti a bludným kruhem stagnace potřeb zděděných, zatímco její překonání předpokládá zákonitě reprodukcí rozšířenou a cílevědomou kultivaci potřeb, a to v celospolečenském (a postupně koneckonců celosvětovém) rozměru.

Rozpracování všech těchto a dalších ukazatelů spjatých s přeměnou „lokálních individuí“ v individua světodějná a „empiricky univerzální“ je jedním ze základních předpokladů pro adekvátnější kategoriální vybavení příštích výzkumů nové společenské skutečnosti. Je současně základním předpokladem přesnějšího měření a hodnocení stupňů uskutečňování ideálu všestranné harmonicky se rozvíjející osobnosti v naší společnosti, směru a tempa této postupné inkarnace Marxova a Leninova programu, spolehlivějšího zjišťování údajů o tom, kde máme co činit se skutečným vývojem po spirále, kde se vývoj pohybuje v kruhu či kde snad dokonce probíhá v rozporu s programovými dokumenty komunistické strany po spirále regresivní.

Epochálním mezníkem a jedinou přístupovou cestou k přeměně lokálních individuí v osobnosti světodějné je vznik světové socialistické soustavy, která

(4) Na tento aspekt rozdílnosti v procesu sbližování podnětně upozorňuje Z. Fergová ve své knize *A Society in the Making*. Hungarian Social and Societal Policy 1945—1975 [1979: 45].

je i v tomto klíčovém bodě především krokem k naplnění programových tezí Marxe a Lenina. Současně s tím však právě tento realizační akt vyjevuje obrysy některých nutných zpřesnění myšlenek z *Německé ideologie*, kde ještě Marx soudil, že „komunismus je empiricky možný jen jako čin vládnoucích národů provedený naráz a současně“ [tamtéž, s. 48]. Tohoto historicky podmíněného, dílčího momentu ve vývoji vědeckého komunismu zneužívají poslední dobou zejména odpůrci reálného socialismu, kteří se snaží postavit touto cestou Marxe proti Leninovi a marxismus proti jeho vlastnímu dějinnému uskutečňování. Společenská skutečnost zemí světové socialistické soustavy, ačkoliv má ovšem z planetárního hlediska své dočasné prostorové meze, však nepředstavuje nějaký „lokální komunismus“ v té podobě, jak jej kritizoval K. Marx, ale právě naopak. Dějiny uskutečňování idejí totiž neprobíhají podle formálně logických zákonů syllogismu, ale mají svoji rozporuplnou dialektickou povahu spjatou s mnohotvárnými peripetiemi, zákrutami i dočasnými návraty a nahodilostmi na cestě prosazování dějinné nutnosti. To se týká také realizace principů rovnosti a svobody, které někteří buržoazní ideologové považují za neslučitelné.

O tomto procesu simultánního uskutečňování rovnosti a svobody v podmínkách socialismu bylo vědci socialistických zemí sneseno mnoho empirického materiálu, potvrzujícího také sbližování a internacionalizaci jeho sociálně ekonomických kontextů, daných kvalitou společenského zřízení zemí světové socialistické soustavy [viz F. Charvát {1980}].

Nejnovější výzkumy československých sociologů přinášejí další poznatky osvětlující vymoženosti socialismu, a to nejvýrazněji, pokud jde o vyrovnávání rozdílů mezi městem a vesnicí, českými zeměmi a Slovenskem, v procesu demokratizace vzdělání a kultury, jakož i v neposlední řadě na poli sociální politiky.

Zatímco na příklad v USA vnitrogenerační a mezigenerační profesní mobilita zůstala pozoruhodně konstantní v celém historickém období zachyceném výzkumy z roku 1962 a 1973 [Featherman—Hauser 1978], dospěli u nás P. Matějů a J. Večerník výzkumem sociální propustnosti [socialnaja tekucest', social fluidity] k závěru, že „přes určité výkyvy data ukazují základní tendenci mezigenerační sociální mobility v socialistických zemích, kterou není stabilita v historickém čase, nýbrž naopak zmenšování sociálních překlad, nezávisle na změnách v třídní a sociálně profesní struktuře populace“ [Matějů—Večerník 1983 : 192, 193].

Totéž se ještě plastičtěji projevuje v konfrontaci propustnosti školského systému v socialistických a kapitalistických zemích. Vývoj asociace mezi vzděláním syna a vzděláním otce v ČSSR a USA potvrzuje, že sociální propustnost vzdělávacího systému ve srovnání věkových kohort se v Československu zvětšuje a v USA zmenšuje. Přitom propustnost v USA (nehledě na „inflační“ vzdělávání) je mnohonásobně větší než v západoevropských zemích{5} [Matějů 1982].

(5) Pokud jde o západoevropské země, podává dobrou informaci zpráva skupiny expertů OECD publikovaná pod názvem *Plan Europe — l'éducation a-t-elle un avenir? L'économie politique des inégalités sociales et éducatives dans la société erupéenne* [1974]. Zde se konstatuje, že „zkušenosti posledních 20 let prudkého vývoje školství prokázaly meze vzdělání jako prostředku dosažení sociální rovnosti“ ... „Mezi elitními společenskými vrstvami existuje široký konsensus o odůvodněnosti a nutnosti institucionálně podporovat nerovnost.“ Zpráva dospívá k následujícím závěrům o školském systému v zemích OECD: existuje tu významný sociální výběr, defavorizované socioekonomické vrstvy dosahovaly horších výsledků bez ohledu na reálné schopnosti, přičemž zvýšení počtu zapsaných žáků neodstranilo, ale jen ještě zůstilo sociální a vzdělanostní rozdíly: „Lze předpovědět,“ praví se

Nejmarkantněji se vzestup propustnosti školské soustavy v ČSSR (střední a vysoké školy) projevuje v ženské populaci a na Slovensku. {6}

Mimořádně silným homogenizačním činitelem v ČSSR je sociální politika. Poměr spotřeby zabezpečované pracovními příjmy a příjmy sociálními je takový, že jedna třetina je dnes zabezpečována příjmy sociálními a prolongace dosavadních trendů by znamenala, že v roce 1990 by již jen polovinu svých potřeb hradili občané z pracovních příjmů. Tento trend, který by šel k posílení nivelizace a k oslabování tvorby zdrojů se v důsledku příslušných opatření stranických a státních orgánů uvádí na pravou míru.

V Československu se také zvlášť názorně vyjevuje vyrovnávání rozdílů v pracovních příjmech obyvatelstva. V tomto směru zaujímáme jedno z předních míst na světě. Proto také československé výzkumy citlivě signalizují dialektické rozpory vyrovnávacích procesů a naléhavost dobře uvážené, funkční diferenciací pro plynulé a postupné uskutečňování principu rovnosti, které může být, jak známo, podvazováno i rovnostářstvím. Ukazuje se například, že neexistuje dostatečná korelace mezi pracovními příjmy rodin a mezi jejich materiální životní úrovní. Ve vývoji struktury peněžních příjmů obyvatelstva v rozmezí let 1960—1978 je rozložení takové, že došlo k poklesu podílu pracovních peněžních příjmů ve prospěch kategorie jiných příjmů, jež rostly průměrně o 9,8 % ročně, a sociálních příjmů, jež rostly průměrně o 6,6 % ročně. Do kategorie „jiné příjmy“ byly zahrnuty půjčky, dědictví, příjmy z úroků, výher a zjištěitelné vedlejší výdělečné činnosti občanů (honoráře). Tato položka vzrostla ze 7 mld Kčs na 39 mld ročně. Ve skutečnosti je ovšem tato část peněžních příjmů značně vyšší [Kodymová 1981].

Nesetkáváme se však jen s rovnostářstvím, ale také s tím, že vedle odměňování v zaměstnání dochází navíc k takovému přerozdělování národního důchodu, které je jen zčásti podloženo společensky užitečnou činností, ale v mnoha směrech odporuje socialistickému principu odměňování podle množství a kvality vykonané práce, jak to také bylo kritizováno na 6. zasedání ÚV KSČ. To oslabuje vazbu mezi výkonem a odměnou a přináší s sebou další negativní důsledky pro rozvoj socialistického způsobu života, vzhledem k tomu, že — jak to zdůrazňuje G. Winkler ve svých *Tezích k úkolům a funkcím marxisticko-leninské sociální politiky při formování rozvinuté socialistické*

ve zprávě, „že necháme-li situaci samému průběhu, mohly by se vyvinout v každé společnosti dva národy.“ Takový systém označují autoři nejen za „morálně nepřipustný“, ale také za „odsouzený ke krachu“ [Plan 1974: 41, 49, 121].

(6) Rozdíly mezi školským systémem v kapitalismu a socialismu ještě násobí to, co se v kapitalistických zemích označuje jako „skrytý životopis“ a onen skrytý censuz („cens caché“), který tu v životní praxi určuje životní běh lidí i po skončení studií, a to ve zdrcující většině případů podle sociálního původu. Větší pozornost než dosud je v této souvislosti nutno v komparacích věnovat *obsahu* školské informace, který se týká jádra věci: hlavní totiž není, že je třeba se učit, jednat a být, ale především *čemu* je třeba se učit, co je třeba dělat a *čím* je třeba být. Z tohoto hlediska není bez zajímavosti, jak a proč narůstá atraktivita socialistického způsobu života v některých kruzích na Západě. A. C. Michalos, vedoucí programu výzkumu sociálních indikátorů na univerzitě v Guelph (Ontario), ve své recenzi sborníku příspěvků přednesených na mezinárodní konferenci UNESCO v r. 1976 v Praze na téma *The Social Implications of the Scientific and Technological Revolution* [1982] byl zaujat ani ne tak důrazem kladeným na vědeckotechnický faktor, ale těmi příspěvky vědců ze socialistických zemí, které stavěly do popředí axiologické otázky hodnot a smyslu lidského života, které se prý podle Michalovy kritické sebeanalýzy „pro ty z nás, kdož po desetiletí jsme logickými pozitivisty, zdají být naprostým nesmyslem“. Problém vědeckosti je prý však „složitější, než většina soudí“. Odtud vyvozuje, že je více než oprávněné ptát se, co je „morálně dobré, ekonomicky výhodné — politicky správné“. Navíc uvádí, že takové otázky musí být kladeny, aby „badatel mohl vytyčit adekvátní vědecky použitelnou hypotézu“.

společnosti v NDR — pracovní aktivita je klíčem k dalším změnám celkového životního způsobu.[7] Cesta důsledného překonávání těchto nedostatků byla vyznačena v článku generálního tajemníka ÚV KSSS J. Andropova *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR* [1983]. Jde zejména o uplatnění Marxovy myšlenky z jeho *Kritiky Gethajského programu*, která postihuje obecnější *dialektiku zprostředkování* provázející uskutečňování idejí v dějinách vůbec. Dosažení komunistické rovnosti předpokládá uplatnění omezeného „rovného práva“, které je ovšem — jak říká Marx — „co do svého obsahu právo nerovnosti jako každé právo“ [Marx—Engels 1950 : 19]. Překonání dělby práce v plném komunismu předpokládá v nižší fázi komunistické formace [tj. v socialismu jako „neplném“ komunismu] upevňování socialistické dělby práce, cesta ke komunistické samosprávě předpokládá upevňování socialistické státnosti spočívající v růstu společensky prospěšné aktivity lidových mas na správě všech věcí. Ve skutečnosti nemáme co činit s nějakým schématem, v němž by prostředek a cíl byly metafyzicky odtrženy a jedno prostě následovalo za druhým. Jde o vzájemné prolínání prostředku a cíle, představující dialektickou jednotu protikladů. Zásadní význam tu má kategorie sociálně historického času a konkrétní podmíněnost uvedených rozporů. „Musíme si jasně uvědomovat, zdůraznil v této souvislosti generální tajemník ÚV KSSS J. Andropov, kde jsme. Předbíhat znamená vytyčovat nereálné úkoly; zastavovat se jen na tom, čeho jsme dosáhli, znamená nevyužívat všechno, co máme k dispozici. Vidět naši společnost v reálném pohybu se všemi jejími možnostmi a potřebami — toho je dnes zapotřebí“ [Andropov 1983].

Literatura

Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 1983, 24. II.

(7) V souladu s Marxovými myšlenkami o nutnosti důsledného odměňování podle množství a kvality vykonané práce nutno ve všech sférách života vyvozovat praktické důsledky z toho, že kategorie výkonu není nějakým „elitářským“ pojmem. Představuje objektivní měřítko, které v odstupňované míře rozlišuje nikoli *mezi* třídami a sociálními skupinami, ale *uvnitř nich*. Z tohoto hlediska je také třeba současnou fázi komunistické formace charakterizovat jako „společnost růstu a výkonu v nejlepším humanistickém smyslu na základě našich osvědčených socialistických principů“ [Koziolek 1981]. Nutno přitom bedlivě rozlišovat mezi oprávněným důrazem na uplatňování socialistického principu odměňování podle množství a kvality vykonané práce a mezi fetišizací mechanismů rozdělování, která souvisí s obecnější iluzí o jakési čaromoci zbožné peněžních vztahů, působící jakoby nezávisle na kvalitativní odlišnosti kapitalistické a komunistické sociálně ekonomické formace. I pro podmínky socialistické společnosti ovšem platí, že prvořadý význam v reprodukčním procesu má rozvoj výroby a nikoli způsob rozdělování, jenž však vykonává významný — pozitivní či negativní — zpětný vliv. Proto také rozhodující zdroje pro zvyšování úrovně a kvality spotřeby nutno hledat v růstu produktivity práce. Platí leninská teze, že je to konečkonců produktivita práce, která s definitivní platností rozhoduje o vítězství nového společenského řádu nad starým. Nelze také ztrácet ze zřetele, že v této soutěži má socialismus v technicky rozvinutém kapitalismu protivníka, který za zády prohlubující se a pro něj dlouhodobě neřešitelné krize usiluje o přezbrojení své materiálně technické základny cestou inovací vyvolaných nejnovějšími objevy moderní vědy. I zde ovšem socialismus razí novou, vlastní trasu utváření, kultivace a uspokojování potřeb, která předpokládá jak transformaci potřeb, tak předstih rozvoje výrobních prostředků, který jediný je s to tyto vskutku rozvojové lidské potřeby naplnit. Za těchto okolností nelze ustupovat takovým spotřebním tlakům, které tento typ rozvoje ohrožují a jež někdy vedou k tomu, že věcná vybavenost sféry domácnosti a volného času je v některých případech při všech známých nedostacích relativně modernější než materiálně technická úroveň řady našich výrobních závodů a ostatních pracovišť.

- Aron, R.: *Société industrielle, idéologie, philosophie*. Paris, Preuves 1965.
- Dahrendorf, R.: *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. The University of Chicago Press 1979.
- Etzioni, A.: *An Immodest Agenda: Rebuilding America Before the 21st Century*. New York, Mac Graw-Hill Book Co. 1982.
- Ferge, Z.: *A Society in the Making (Hungarian Social and Societal Policy) 1945–75*. London, Penguin Books 1979.
- Fourastié, J. — Bazil, B.: *Le Jardin du Voisin. Essai sur les inégalités en France*. Paris. 1980.
- Fourastié, J.: *Les trentes glorieuses — ou la révolution invisible*. Paris, Fayard 1979.
- Friedrichs, G. — Schaff, A.: *Auf Gedeih und Verderb — Mikroelektronik und Gesellschaft*. Bericht an den Club of Rome. Wien, Europaverlag 1982.
- Höffner, K.: *Die neue Bildungskrise*. Stuttgart 1983.
- Charvát, F.: *Kontexty sblíživání a sblíživání kontextů*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Kodymová, R.: *Analýza peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva v letech 1960–1978*. Praha, Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství 1981.
- Koziolek, H.: *Sozialismus und wissenschaftliche Revolution*. Berlin 1981, 20.–22. V. (materiál mezinárodní teoretické konference).
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 6*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Grundrisse, sv. I*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1958.
- Matějů, P.: *K některým souvislostem mezi demokratizací vzdělání a vývojem vzdělanostní mobility v ČSSR*. Praha, ÚFS ČSAV 1982 (nepublikováno).
- Matějů, P. — Večerník, J.: *Vývoj sociální mobility v socialistických zemích*. Sociologický časopis 1983, č. 2.
- Plan Europe — *l'éducation a-t-elle un avenir? L'économie politique des inégalités sociales et éducatives dans la société européenne*. Bruxelles 1974.
- Roach, L. — Roach, J. K. (Eds.): *Poverty*. London, Penguin Books 1972.
- Schoeck, H.: *Der Neid. Eine Theorie der Gesellschaft*. Berlin 1976.
- Schoeck, H.: *Das Recht auf Ungleichheit*. München—Berlin, Herbig 1979.
- The Social Implications of the Scientific and Technological Revolution*. Paris, R. S. Cohen ed. 1982.
- Der Spiegel*. 1982, Nr. 7.
- Strategie der Feigheit*. Red.: G. K. Kaltenbrunner. Freiburg — Basel — Wien 1977.
- Terrail, J. P. — Moynot, J. L.: *Produktion der Bedürfnisse und Bedürfnisse der Produktion*. Berlin, Akademie Verlag 1976.
- C. F. Freiherr von Weizsäcker: In: *Wachstum und Lebenssinn — Alternative Rationalitäten*. Bergedorfer Gesprächskreis zu Fragen der freien industriellen Gesellschaft. Hamburg — Bergedorf 1978.
- Wirtschaftliche Probleme einer „postindustriellen Gesellschaft“*. In: L. Kern, *Probleme der postindustriellen Gesellschaft*. Köln 1976.
- Wirtschaftspolitik in der Krise? Vereinigte Staaten, Grossbritannien, Frankreich, Bundesrepublik Deutschland*. Bergedorfer Gesprächskreis zu Fragen der freien industriellen Gesellschaft. Hamburg — Bergedorf 1982.

Резюме

И. Филипец: Некоторые импульсы учения Маркса для исследования образа жизни в современном мире

Подход Маркса к образу жизни в отличие от буржуазных социологических концепций является имманентно диалектическим и историческим. Социалистический образ жизни как выражение постепенной реализации марксистско-ленинской программы в противоречии с утверждением К. Поппера также выступает не как состояние замкнутости, а как движение, открытое по отношению к таким изменениям общественного субъекта и его детерминантов, какие не имеют аналогии в истории. В отличие от буржуазных представлений о неизменной сущности человека, марксизм усматривает видообразующий фактор в трудовой деятельности, которая, однако, меняет человеческую «естественность» и в то же время устремляется к своему самоустранению в рамках преодоления традиционного разделения труда. Марковский идеал человека, представляющий одновременно инструмент и цель формирования социалистического образа жизни, также не является, как утверждают наши противники, каким-то эсхатологически понимаемым

состоянием, а является диалектическим проектом, неустанно проверяемым и развиваемым в ходе своего осуществления. Переменный характер некоторых традиционных социальных феноменов имеет принципиальное значение для разработки научных концепций сравнительных исследований типа «капитализм—социализм», где одни и те же термины часто обозначают социальные факторы, качественно отличающиеся по своему содержанию, значению и функциям. Это касается, например, государства, собственности, труда, классов и ряда других категорий. В последних работах буржуазных социологов отмечается расхождение между надеждами, вкладываемыми в научно-технический прогресс в пятидесятые годы, и между кризисным характером и содержанием жизни в современном капитализме. Такие авторы, как Фурастье, Арон, Дарендорф, Этциони и пр. призывают либо реабилитировать традиционные ценности прошлого, либо перестроить ценностные иерархии; то и другое является выражением несовместимости капиталистического типа рациональности с обеспечением реального смысла жизни и развитием личности в масштабах всего общества. Бурное развитие техники в главных капиталистических странах обнажает всю диалектику кризиса, выявляющего контуры материальных предпосылок ликвидации разделения труда и в то же время обостряющего антагонизмы всей социально-экономической системы, устремляющейся к своей гибели. Инновационные процессы здесь порождают массовую безработицу, ведущую к необратимой ликвидации целых профессий и к тому, что проблема нищеты начинает выступать на передний план в качестве социологической, экономической и идеологической проблемы (Роуч). Не только область труда, но и сфера принудительного свободного времени становится таким образом очагом растущих социальных напряжений. Не желая недооценивать пусть ограниченные, но все же кое-какие возможности приемов, называемых «crisis management», мы должны констатировать, что все более очевидно, что буржуазная социально-экономическая система и ее теоретическое отражение находятся в зачарованном кругу.

Автор статьи анализирует затем этот факт на понимании взаимоотношения социального равенства и свободы, неустанно выдвигаемого буржуазной социологией в духе тезиса Токвилля, будто бы осуществление равенства неизбежно ограничивает свободу. Программа и реальная действительность социалистического образа жизни, напротив, ведут к выравниванию исторически возникших различий между людьми в неразрывной связи с постепенным расширением простора для свободного развития всех членов общества. Процесс гомогенизации здесь диалектически связан с индивидуализацией, но в духе марксовского предсказания «всемирноисторических индивидов» вместо прежних «локальных» индивидов. Из новейших достижений исследований чехословацких социологов вытекает, что в СССР наиболее выразительный прогресс достигнут в сглаживании различий между городом и деревней, чешскими областями и Словакией, в процессе демократизации образования и культуры, равно как и в области социальной политики. Однако, эти огромные исторические завоевания и преимущества социализма одновременно содержат некоторые диалектические противоречия, сигнализирующие о необходимости тщательно продуманной функциональной дифференциации и конкретно обусловленного осуществления принципа равенства, которое может лишь тормозиться преждевременными нивелизационными мерами. Так например, выявляется недостаточная корреляция между трудовыми доходами семей и их материальным жизненным уровнем. Мы сталкиваемся также с таким перераспределением национального дохода, которое противоречит социалистическому принципу оплаты по количеству и качеству труда. Путь последовательного преодоления этих недостатков намечен в статье Ю. Андропова «Учение К. Маркса и некоторые вопросы строительства социализма в СССР». Речь идет, в частности, о применении идеи Маркса, высказанной им в «Критике Готтской программы», постигающей более общую диалектику опосредствования, сопровождающую осуществление идей в истории. Принципиальное значение здесь имеет категория социально-исторического времени и конкретная обусловленность противоречий между средствами и целями, представляющих диалектическое единство противоположностей.

Summary

J. Filipec: On Some Incentives Arising from Marx's Work for the Research of the Way of Life in the Present World

In contradiction to bourgeois sociological conceptions, Marx's approach to the way of life is intrinsically dialectic and historical. Also the socialist way of life as an expression of the gradual realization of the Marxist-Leninist programme does not manifest itself — contrary to Popper's statements — as a state of closeness but

as a movement open to changes of the social subject and its determinants that are unprecedented in history. In contrast to bourgeois notions about the unchanging substance of man, Marxism sees the genus-forming factor in working activity which, of course, changes human „nature“ and simultaneously makes for its self-destruction within the framework of overcoming the traditional division of labour. Marx's ideal of man, who is simultaneously the tool and the goal of the formation of the socialist way of life, is no eschatologically conceived state (as our opponents put it) but a dialectical project, systematically verified and developed in the course of its implementation. The variable form of some traditional social phenomena is of fundamental significance for the scientific conception of comparative researches of the capitalism-socialism type where the same terms frequently denote social factors of qualitatively different contents, meanings and functions. This concerns, for instance, the state, ownership, work, classes, and a great number of other categories. Most recent works produced by bourgeois sociologists reflect the discrepancy between the hopes placed on scientific and technological progress in the fifties and the crisis character and content of life in present-day capitalism. Authors like Fourastié, Aron, Dahrendorf, Etzioni, etc., either call for the rehabilitation of traditional values of the past or advocate a new regrouping of the value hierarchy, all of which is an expression of the incompatibility of rationality of the capitalist type with a meaningful fulfilment of life and the development of personality on an all-social scale. The rapid development of technology in the most advanced capitalist countries lays bare the whole dialectics of the crisis which indicates the contours of material preconditions for abolishing the division of labour, and simultaneously intensifies the antagonisms in the entire socio-economic system heading for its extinction. Here innovation processes produce mass unemployment in consequence of which whole professions are being wound up and the problem of poverty is coming to the fore as a sociological, economic and ideological problem (Roach). Hence it is not only the sphere of work but also the sphere of enforced leisure that are becoming the foci of growing social tension. Without underestimating the possibilities, however limited, of practises designated as „crisis management“, it appears more and more clearly that both the bourgeois socio-economic system and its theoretical reflection are moving in a vicious circle. The paper goes on to analyze this fact in reference to the conception of the social equality-liberty relation which is repeatedly brought forward by bourgeois sociology in the sense of Tocqueville's thesis stating that the realization of equality is doomed to curtail liberty. On the other hand, the programme and the reality of the socialist way of life lead to the elimination of historically arisen interhuman differences, in inseparable connection with the gradual expansion of the space for the independent development of all the members of society. Here the homogenization process is dialectically connected with individualization, of course in the spirit of Marx's prediction of „epoch-making individuals“ who are to replace the present „individuals of local importance“. It follows from the most recent research results obtained by Czechoslovak sociologists that, in Czechoslovakia, most marked progress has been achieved in abolishing the inequalities between town and country. Czech countries and Slovakia, in the democratization process in education and culture, as well as in the field of social policy. For sure, these great historical achievements and advantages of socialism also involve some dialectical contradictions signaling the urgency of a well-considered functional differentiation and a concretely conditioned realization of the equality principle: and this could be tied up by untimely levelling measures. Thus, for instance, an insufficient correlation between the earned income of families and their material living standard has been ascertained. We may also meet with such a redistribution of national income which is contrary to the socialist principle of rewarding in accordance with the quantity and quality of work performed. The way of consequentially overcoming these drawbacks was outlined in J. Andropov's article K. Marx's Doctrine and Some Issues of Building Up Socialism in the USSR. Particular attention is devoted to the application of Marx's idea expounded in his Criticism of the Gotha Programme, expressing the more general dialectics of mediation accompanying the actualization of ideas in history. Here the category of sociohistorical time and the concretely conditioned nature of contradictions between means and goals, representing the dialectical unity of contradictions, are of paramount importance.

Otázky mezinárodních vztahů jsou v současné době předmětem mimořádného zájmu. Z hlediska marxisticko-leninské sociologie politiky to lze charakterizovat jako „*kvalitativní růst role a významu mezinárodních vztahů v naší epoše, (který) vystupuje jako objektivní zákonitost*“ [Jermolenko 1977: 19]. Objektivní zvyšování specifické váhy mezinárodních vztahů v životě všech lidí je spojeno se dvěma hlavními příčinami. Předně po Říjnové revoluci vystoupil poprvé v dějinách základní rozpor epochy též jako základní rozpor mezinárodních vztahů. Národně státní protiklad, vycházející ze zájmů týchž či historicky odlišných vykořisťovatelských tříd, byl postupně vystřídán třídním protikladem buržoazie a proletariátu jako hlavní dělicí osou, kolem níž se koncentrují nejzávažnější konflikty mezinárodní politiky. Tato skutečnost kvalitativně proměnila obsah i význam mezinárodních vztahů z hlediska lidského pokroku a zároveň zvětšila počet oblastí společenského života, do nichž mezinárodní politika zasahuje a které současně tuto politiku ovlivňují. Druhým faktorem, jenž výrazně přispěl k růstu role mezinárodních vztahů, je vědeckotechnická revoluce. Vědeckotechnický pokrok prostřednictvím nového typu komunikací přiblížil mezinárodní vztahy všem lidem a zároveň v procesech revoluce ve vojenství umožnil, aby reakční síly existenčně ohrozily lidstvo jako celek.

Obě tyto skutečnosti se odrážejí i v teoretickém vědomí. Vznikla celá řada koncepcí, které se pokoušejí popsat systém a strukturu mezinárodních vztahů, jejich genezi, fungování i roli. V této dlouhé škále teorií vystupují do popředí dva základní přístupy k interpretaci povahy mezinárodních vztahů, jež nejvšestranněji vystihují podstatu třídních zájmů v mezinárodní politice a tvoří nejobecnější základ doktrinárního myšlení na pólech protikladu epochy — velmocenská teorie mezinárodních vztahů a teorie třídní.

Mocenské ekvilibrium

V zásadě každá teorie mezinárodních vztahů se musí nějakým způsobem vyrovnat se skutečností, že funkce státní moci ve vnitřní a zahraniční politice vykazuje řadu odlišných rysů. Předně ve vnitřní politice se politické zájmy vztahují k jednomu mocenskému centru, které má v daném systému monopol, ať již faktický, právní, či jiný, na užití síly. Zájmy jednotlivých komponentů systému mají ve vnitřní politice ve vztahu k zájmu státnímu dílčí charakter a zpravidla nejsou tak trvalé. V mezinárodní sféře je politický zájem v první řadě státním zájmem, tedy spojen s mocí a silou suveréna. V tomto smyslu zájem komponentu systému ztrácí partikulární charakter, což bývá často chápáno jako skutečnost, že není částí transcendentálního, širokého politického nebo sociálního zájmu, jemuž by byl podřízen a jímž by byl omezo-
ván jak z hlediska obsahu, tak i z hlediska prostředků.

V systému mezinárodních vztahů je moc koncentrována v jeho komponentech, přičemž malá soudržnost celkového systému je odrazem této distribuce síly. Oslabením regulativních faktorů absencí jednoho mocenského centra ztrá-

cí moc v mezinárodní sféře svoji integrační funkci a naopak podněcuje konflikt. Za této situace je dosahováno stability systému mezistátních a mezinárodních vztahů vytvořením mocenské rovnováhy — „každý stát žije v systému států, kde se vzájemně jeden vůči druhému nachází v systému známé politické rovnováhy“ [Lenin 1963, 42:59]. Regulativní mechanismus mezinárodního systému je tedy skrytý, spojený se střetáváním protikladných zájmů. „Jedním slovem, k rovnovážnému stavu jde systém přes nekonečný řetěz nerovnovážných stavů, přičemž nedosahuje absolutního rovnovážného stavu“ [Pozdňakov 1976:89]. Tato specifická situace je samozřejmě zdrojem i zvláštních politických cílů, které státy formulují ne v bezprostřední závislosti na svých vnitropolitických zájmech, ale s ohledem na poměr sil na mezinárodním poli.

Myšlenka o stále narušované rovnováze mocí jako určující struktury mezistátních vztahů je antické provenience — její původ bývá spojován s Thukydiovými *Dějiny peloponéské války*. V novověku se vděčnou základnou pro rozvíjení této ideje stala politická filozofie opřená o smluvní teorii vzniku státu. Ta, spojená s představou státní moci zformované dohodou z mocí individuálních, logicky věnuje velkou pozornost vztahům států — tedy vztahům, které stojí mimo tuto smlouvu. V této koncepci mají vztahy mezi státy charakter předsmuvní, přirozený. Pak už jen záleží na tom, jak si ten který přívrženec smluvní teorie představoval tento přirozený stav a roli moci v něm.

Radikální podobu představě o mocenské rovnováze jako základu mezistátních vztahů dal T. Hobbes svou myšlenkou o neměnné egoistické touze člověka po moci. Je zajímavé, že T. Hobbes spojoval svoji představu válečného stavu, v němž je člověk člověku vlkem, mnohem více se vztahy států než se vztahy jednotlivců. „Obě rčení jsou pravdivá,“ píše T. Hobbes v knize *O občanu*, „že člověk člověku jest bohem i že člověk člověku jest vlkem. První jest pravdivé, srovnáme-li občany mezi sebou, a druhé, srovnáme-li státy“. Jinak to nemůže být, neboť „co jiného jsou mnohé státy než tolikéž táborů opevněných zbraní a lidmi proti sobě navzájem, jejichž stav, protože není zadržován nějakou společnou mocí, jakkoli nejistý mír, jako krátké příměří může nastat mezi nimi, jest považovat za stav přirozený, tj. za stav válečný“ [Hobbes 1909:4 a 119].(1)

B. Spinoza, který navazoval na Hobbesovu politickou filozofii, dovozoval přímo ze smluvní teorie morální povinnost státu chovat se egoisticky, neboť stát je vlastně v permanentním ohrožení(2) a státník musí v první řadě respektovat smlouvu vůči vlastním občanům. J. Locke, který ve své politické filozofii potlačuje smluvní teorii vzniku státu a jehož představa přirozeného stavu není spojena s vizí egoistického extrémismu, dává specifice mezinárodní politiky ještě výraznější podobu svou teorií dělby moci. Tento fakt zvláště vynikne, srovnáme-li trojpólový model dělby moci u J. Locka a Ch. Montesquieua — tam, kde u Montesquieua nalézáme moc soudní, mluví Locke o tzv. moci federativní, která obsahuje „moc války a míru, svazků a spoiků a všech smluv se všemi osobami a společenstvími mimo stát“. J. Locke nazývá federativ-

(1) „Ačkoliv však nikdy nebylo, aby lidé žili neustále ve válečném stavu, přece po všechny časy králové a muži mající svrchovanou moc právě pro svou samostatnost trvale na sebe žárlí a stojí proti sobě jako zápasníci, připraveni dát se do sebe... Co je to jiného než válečný stav?“ [Hobbes 1941: 164].

(2) „Neboť třeba se dvě různé vlády smlouvaly vzájemně si neubližovati, přece se každá z nich snaží, seč síly jsou, zabrániti, aby druhá nenabyla převahy, a nevěří slovům, dokud se dosti nepřesvědčí o účelu a prospěšnosti takovéto úmluvy; sice se bojí lsti, a to ne neprávem. Neboť kdo pak by se spokojil pouhými slovy a sliby toho, kdo si podržuje svrchovanou moc a právo dělati, co mu libo, a blaho i prospěch země vlastní musí býti zákonem nejvyšším, kdo, leda pošetilec, nezna-
jíci práva nejvyšších mocností?“ [Spinoza 1922: 284].

ní moc přirozenou mocí, neboť „odpovídá moci, kterou každý od přirozenosti měl, dříve než vstoupil do společnosti“. Podle tohoto autora je třeba odlišit federativní a výkonnou moc proto, že pro federativní moc se „mnohem méně hodí, aby byla řízena předchozími, stálými, pozitivními zákony“ [Locke 1965 : 209—210].

Řečeno slovy G. Ch. Šachnazarova, po velkém rozkolu v politické teorii, který byl dovršen vznikem marxismu, se koncentruje jádro vývoje buržoazního pojetí mocenské rovnováhy převážně na pojetí příčin mocenského chování států.[3] Hobbesovská egoistická přirozenost člověka bývá modifikována různými biologickými, psychologickými či kombinovanými rasovými teoriemi, ale zachovává si podobu neměnné, metafyzické podstaty. Stejnou metafyziku můžeme zachytit v těch koncepcích mezinárodního systému, které za element nepokládají jednotlivce, ale stát, ať již jej ztotožňují s národem, či jej kladou do silových proudů geopolitické koncepce. Zvláštní variantou buržoazní teorie abstrahující od těchto východisek je deformované použití systémové teorie pro interpretaci mezinárodních vztahů.[4]

Moc a síla

Uznání existence řady mocenských center, která jsou ve vztahu relativní rovnováhy, není určující pro poznání, zda ta či ona koncepce plní funkci buržoazní či marxisticko-leninské ideologie. Tak pro R. Arona celá „teorie mezinárodních vztahů vychází z plurality autonomních center rozhodování, tedy z rizika války“ [Aron 1968 : 16]. Z druhé strany pak, jak píše např. D. G. Tomaševskij, „v oblasti zahraniční politiky nemá vládnoucí třída monopol na moc, na prostředky přinucení a v tomto smyslu se nachází, v každém případě formálně, v rovném postavení se svými partnery v mezinárodních vztazích...“ [Tomaševskij 1971 : 52]. To, co se ukazuje jako klíčový problém pro pochopení ideologické orientace každé konkrétní teorie mocenské rovnováhy, je chápání sociálního obsahu a funkce moci obecně a v mezinárodní politice zvláště.

Pro přesné uchopení kategorie moci je, a to zvláště v oblasti mezinárodní politiky, důležité odlišit pojmy moc a síla. Tento přístup nebývá častý: obě bývá zpravidla shodně charakterizováno jako fyzická nebo duševní schopnost dosáhnout požadovaných účinků, i když je nutné překonat určitý odpor.

Klasické vymezení mocenského vztahu je v politické sociologii zpravidla spojováno s definicí M. Webera přisuzující mocenskému centru dominanci vůle, což naopak umožňuje spojit sílu s fyzickými nástroji. Tato představa někdy svádí své zastánce k chápání mocenského vztahu jako vztahu víceméně volního. Takovéto pojetí ovšem, vzato do důsledku, může implikovat představu politické moci jako prostředku dosažení souznění vůlí. Souhlas je však

(3) Osvícenectví kladlo i základ koncepcím kultivace mezistátních vztahů. Bází těchto koncepcí je představa o závislosti lidské podstaty na sociálně politickém prostředí. Klasickým výrazem této teorie jsou koncepce I. Kanta a J. G. Fichta na evropském a B. Franklina na americkém kontinentě, které se opíraly o široké pojetí republikánského uspořádání jednotlivých států jako zdroje mírového uspořádání světa. Za filozofickou hloubkou těchto koncepcí pokulhávají pozdější liberální představy o míru v důsledku fatálního působení společenských sil (například průmyslové revoluce), či odstranění některých čistě mezinárodně vztahových překážek (například celních bariér či absence právních norem).

(4) Systémový přístup k mezinárodním vztahům není sám o sobě projevem třídní orientace autora. „Něco jiného je *sociálně třídní zaměření* systémových výzkumů, filozofického zobecnění, ideologické a politické závěry získané na základě systémového přístupu.“ [Pozdňakov 1976: 15]

pouze jednou z forem politické moci a to té, která je spojena s politickou autoritou; stranou však zůstávají takové formy, jakými jsou automatismus v politickém chování, manipulace či donucení, v nichž se mocenský vztah formuje bez souhlasu či přímo proti souhlasu podřízeného.

V poslední době se často objevuje spojování specifických rysů politické moci s naplňováním nějakých, zpravidla právních norem. Tak například J. Wiatr, ale nejen on, odlišuje loupež od moci tím, že „vztah mezi útočníkem a jeho obětí neodpovídá normám působícím ve společnosti“. Mezi elementy moci podle tohoto autora patří „obecné normy, stanovící, že ten, kdo dává příkazy, má na to právo“ [Wiatr 1979: 161]. Toto pojetí také umožňuje odlišit moc a sílu, ovšem za cenu zatemnění jádra vztahu moci a norem — tento vztah je totiž právě opačný, než uvádí J. Wiatr: moc patří mezi normotvorné faktory ve společnosti. Marxisticko-leninská společenská věda snesla nepřeherné množství důkazů o tom, že právní normy či morálka se formují v závislosti na třídním panství a politické moci třídy. V tom je vlastní smysl politické formy třídního boje — ne moc o sobě jako osobní cíl jednotlivců, ale nezastupitelný prostředek třídní nadvlády, jehož prostřednictvím, i když ne výlučně, třída vlastní normy povyšuje na společenské.[5] Politická moc není samoučelem politické aktivity. Je prostředkem aktuálního naplňování sociálního řízení konkrétním třídním obsahem. Toto naplňování nemá podobu alokace hodnot podle společenských norem — je v první řadě spojeno se zformováním těchto norem podle zájmů té třídy, která politickou moc uchopila. Právě proto, že prostřednictvím politické moci lze změnit obsah třídního panství v ekonomice, sociální sféře, politice obecně a ideologii, „nejdůležitější otázkou každé revoluce je nepochybně otázka státní moci. Rozhodující je, která třída má v rukou moc... Otázku moci nelze ani obejít, ani odsunout, neboť je to právě základní otázka, určující *všechno* ve vývoji revoluce, v její vnitřní a zahraniční politice“ [Lenin 1956, 25: 377].

Politická moc je v první řadě dána úrovní možnosti dosáhnout požadované harmonie politicko-praktické činnosti jednotlivců a skupin, možnosti dosáhnout zachování nebo změny v politickém jednání lidí ve společnosti. Možnost v tomto pojetí představuje souhrn okolností, za nichž se může takovéto jednání lidí uskutečnit, za nichž může nastat. Tato možnost je spojena s vládní pozicí ve státním aparátu. Takto pojatá moc obsahuje dva závažné momenty:

A. Požadovaný cíl, který má napomoci uskutečnit mocenský vztah, musí odpovídat objektivním možnostem, které politické aktivitě dává konkrétní historická situace určená stupněm rozvoje výrobních sil a úrovní třídního boje.

B. Jako politický faktor se moc realizuje v sociálním prostředí s protikladnými třídními a skupinovými zájmy. Její vlastnění a naplnění závisí tudíž na schopnosti moc udržet a využít, která je dána relativní silou držitele moci.

Moc jako politický fenomén je geneticky i aktuálně spojena s třídním konfliktem. V tomto konfliktu vystupuje reálná síla, ne tedy poplatnost normám, jako určující arbitr. Síla sama je v rámci politické moci určena stupněm schopnosti prosadit své záměry násilím, přičemž tato schopnost je dána určitými vlastnostmi k tomuto násilí potřebnými. Síla tvoří jádro mocenského potenciálu, a to do značné míry měřitelné jádro. Není ovšem s politickou mocí

(5) Platí, že „každá třída usilující o panství, i když její panství, jak je tomu u proletariátu, je podmínkou zrušení veškeré staré formy společnosti a panství vůbec, musí si nejdříve dobýt politickou moc, aby mohla svůj zájem zase prohlásit za obecný zájem, k čemuž je v první chvíli nucena“ [Marx — Engels 1962, 3: 47].

totožná.(6) Užití síly není přitom závislé pouze na její existenci či na přání mocenského centra — je dáno složitými vztahy mezi politickou mocí a sociální a ekonomickou mocí. Zároveň faktická síla mocenského centra není dána prostým souborem prostředků násilí, ale poměrem prostředků potenciálních politických protivníků. Mocenské jádro tedy ani ve vnitřní politice není dáno vlastní silou mocenského centra, ale je určitým silovým vektorem. Je pak samozřejmé, že v určitých momentech může distribuce síly dosáhnout takového bodu, kdy dochází k jakési „distribuci moci“, dvoj- či více vládí — k faktickému rozpadu jedné a nástupu nové státní moci, která takovouto distribuci síly vyloučí.

Mezinárodní konflikt

Společenský význam politického konfliktu je vždy dán obsahem zájmů, které se střetávají. To platí i o mezinárodní politice. Pojetí zájmu však v teorii politiky není rozhodně jednotné. Tak pro přívržence školy tzv. politického realismu,(7) která dnes představuje nejzávažnější projev velmocenské koncepce mezinárodních vztahů, vystupuje zájem v mezinárodní politice v zásadě jako zájem státu. Tento státní zájem, vydávaný za „národní zájem“, je podle „politických realistů“ relativně stálý a zcela nezávislý na sociálně třídním uspořádání státu.(8) Navíc ovšem, jak říká H. Morgenthau, hlavní orientační bod v oblasti mezinárodní politiky je „kategorie zájmu určená v pojmech moci“ [Morgenthau 1976 : 5]. Takto se moc mění v účel pro sebe — přesně v duchu hobbesovské tradice. Mezinárodní konflikt je bojem o moc jako o sebeúčel, bojem, který nemá konce a který si všechny ostatní vztahy mezinárodního systému — kulturní a sportovní výměnu, komunikační vztahy, ideologii, hospodářskou spolupráci i pomoc, ale i „mimostátní“ vztahy — podřizuje. Jelikož tento boj nezná jiný mír než prozatímní, který „může být dosažen prostřednictvím vzájemného přizpůsobování zájmů a jistě ne prostřednictvím racionálního a morálního uspořádání práv“ [Niebuhr 1936 : 19], splývají v této koncepci mocenské vztahy se silovými.

(6) Toto pojetí umožňuje pochopit i opačný problém — proč slabý stát je v relaci s jinými státy v mocenské rovnováze. „Bylo dosaženo do jisté míry labilní rovnováhy,“ řekl V. I. Lenin na IX. všeruském sjezdu sovětů. „Materiálně jsme po hospodářské i vojenské stránce nesmírně slabi, ale morálně — nechápeme ovšem tuto myšlenku z hlediska abstraktní morálky, nýbrž chápeme ji jako vzájemný poměr reálných sil všech tříd ve všech státech — jsme silnější než všichni ostatní.“ [Lenin 1955, 33: 145]

(7) „Politický realismus“ je systém filozofických, politologických a právních názorů, opírající se o metafyzické pojetí člověka, nevědecké chápání tzv. národních zájmů a o velmocenskou interpretaci rovnováhy moci a sil. Tato škola vznikla v druhé polovině třicátých let v USA a „nehledě na růst vlivu »modernistického« směru v šedesátých a sedmdesátých letech zůstává nejdůležitější v buržoazní vědě mezinárodních vztahů, nadále určuje způsob sociálně politického myšlení většiny výzkumníků v oblasti mezinárodního konfliktu“ [Dorovina 1981: 14]. Jestliže „imperialistické kruhy uvažují ve vztahu k jiným státům a národům v kategoriích nadvlády a donucování“ [XXVI. sjezd KSSS 1981: 22], pak jsou to dnes zpravidla kategorie školy „politického realismu“.

(8) Jak uvedl H. Morgenthau v rozhovoru s akademikem F. V. Konstantinovem, „historickými podmínkami je dáno, že každá země stojí před stále stejnými zahraničními politickými problémy, a to nezávisle na režimu... U vás v Rusku — teď jako před revolucí — je to na východě Japonsko, na západě Německo. Geografie se nezměnila“ [Istorijskij... 1964: 96–97]. Naproti tomu G. Ch. Šachnazarov oprávněně upozorňuje, že „Sovětský svaz má jistě své zájmy a tyto zájmy dovede dobře hájit. Ale nejsou to velmocenské zájmy, zájmy státu jako takového, nýbrž zájmy *socialistického státu*“ [Šachnazarov 1972: 70].

Marxisticko-leninská koncepce chápe současný mocenský konflikt v oblasti mezinárodní politiky jako jednu z forem třídního konfliktu. Moc není cílem chování státu, ale prostředkem k uskutečňování konkrétních sociálně ekonomických programů. Navíc z pohledu historického materialismu nelze základní třídní protiklad epochy řešit v oblasti mezinárodní politiky, ale naopak rozhodující, konečné řešení třídního konfliktu v oblasti mezinárodních vztahů závisí na revolučním překonání antagonistického třídního rozporu v kapitalistických zemích. Mocenské vztahy v mezinárodní sféře proto nelze ztotožnit se silovými vztahy států, i když samozřejmě mezinárodní systém má centrální silové kontrapozice v rovnováze dvou protikladných systémů. Jejich konkrétní podoba však odpovídá celkové třídní podstatě sil ve světě a je v nejobecnější rovině určena zákonitostmi společenského pokroku. I když snad každá teorie mezinárodních vztahů chápe moc jako určitou kombinaci materiálních, morálních a intelektuálních vlastností, z marxisticko-leninského hlediska konkrétní mocenský a silový potenciál, forma jeho organizace i mechanismus jeho působení není ztotožněn s mezistátními vztahy, ale respektuje i celou vnitřní dialektiku třídního uspořádání konkrétních států.

Víc než symbolicky vyjadřuje rozdíl těchto dvou koncepcí chápání obsahu termínu imperialismu. Z hlediska třídní koncepce mezinárodních vztahů „imperialismus je kapitalismus v takovém stadiu vývoje, kdy se vytvořilo panství monopolů a finančního kapitálu, kdy mezinárodní trusty přikročily k rozdělení světa a kdy bylo dosaženo dělení celého povrchu země mezi nej větší kapitalistické státy“ [Lenin 1959, 22:288]. Z hlediska velmocenské koncepce je mezinárodní systém výslednicí mocenských ambicí autonomních politických elementů — států. V tomto pojetí je imperialismus politikou „zaměřenou na podkopání statu quo... Co předkapitalističtí imperialisté, kapitalističtí imperialisté a »imperialističtí« imperialisté chtějí, je moc, ne ekonomický zisk“ [Morgenthau 1976:46 a 52]. Ekonomické pohnutky k imperialistické politice jsou podle H. Morgenthaua jen jednou z možností, nahodilý moment dějin, který se navíc nekryje s monopolistickou fází kapitalismu.

H. Morgenthau ve své polemice útočí spíše proti vulgarizovaným představám o marxismu než proti vlastnímu marxismu-leninismu. Ani podle marxisticko-leninské politické teorie není bezprostředním cílem imperialistické války ekonomický zisk. Imperialistická válka je prostředkem k přerozdělení světa, změny „statu quo“, a jejím bezprostředním cílem je získání nové moci. V zájmu pochopení toho, co sám imperialismus je, analyzuje marxismus-leninismus sociální zdroje výchozí moci a sociální funkci nově nabyté moci. A tato analýza nemůže zůstat v rovině „čisté“ politické teorie. Konkrétní rozbor sociálních zdrojů imperialistické politiky nutně totiž ukáže na její skutečné hybné síly a cíle — na její ekonomický základ.

Velmocenská představa imperialismu má svérázný časový rozměr: imperialismus je pouze změna stavu. Impéria existovala vždy, a tak obhajoba její existence není imperialismem, ale naopak politikou statu quo. Samozřejmě, že funkcí takovéto politologické ekvilibristiky není akademické teoretizování. To, co je ve hře, je ideologická obhajoba kořistnické politiky nejistějších kapitalistických mocností, a to hned v několika rovinách. Z celé logiky velmocenské koncepce mezinárodních vztahů totiž vyplývá závěr, že egoistické chování je oprávněné, neboť v tomto světě tak všichni činí. Tato teze zcela jednoznačně popírá historickou misi socialismu v oblasti mezinárodních vztahů. Na druhé straně pak s odkazem na jakousi „morální“ převahu politiky „statu quo“ nad tzv. imperialistickou politikou obhajuje velmocenská koncepce kolonialismus a neokolonialismus. Zároveň taková představa impe-

rialismu obhajuje kontrarevoluční aktivitu zaměřenou na petrifikaci sociálních vztahů v kapitalistických zemích. Navíc revoluční solidarita v této logice není ničím jiným než „politikou imperialismu“.

Politika síly

V doktrinálním myšlení soudobého imperialismu vystupuje mocenská rovnováha v systému mezinárodních vztahů jako přírodně historický rámec vztahů států v situaci, kdy je moc ve světě rozdělena mezi několik suverénních zemí podle jejich síly. V takovémto případě pojem rovnováhy sil neoznačuje stav rovnosti vojenských potenciálů protivníků, který by měl vyloučit válku; toto pojetí nepředpokládá statické uspořádání rovnosti, ale naopak má být výrazem dynamického antagonismu soupeřících států, výraz hobbesovské tendence k válce všech proti všem. „Dva faktory jsou v základě mezinárodní společnosti“, můžeme číst v knize H. Morgenthaua *Politika mezi národy*. „Jedním je mnohost a druhým antagonismus jejích elementů, jednotlivých národů“ [Morgenthau 1976 : 172]. Tyto dvě skutečnosti mají za následek, že boj o moc dostává podobu dvou typických modelů: model přímé opozice, kdy stát *A* se angažuje v imperialistické politice, která se týká státu *B*, a stát *B* se brání politikou statu quo nebo vlastní imperialistickou politikou; model konkurence, kdy moc státu *A* vyžaduje, aby byla spojena s dominací nad státem *C*, má-li být dosaženo rovnováhy se státem *B* či převahy nad ním, a naopak.

Podle velmocenské koncepce vyžaduje dynamický charakter rovnováhy soupeřících států, aby každý stát hledal cesty k dosažení vlastní převahy. Mocensko-silová podstata vztahů států dává možnost aplikace pouze pěti technik zahraniční politiky, ovšem celou bohatou škálu jejich kombinace. H. Morgenthau [Morgenthau 1976 : 178—197] shrnul tyto techniky následujícím způsobem:

- *Metoda rozděl a panuj*, při jejíž aplikaci stát či státy chtějí zachovat či zvětšit vlastní moc tím, že se snaží rozdrobit moc protivníka, rozdělit vlastní nepřátele či zabránit jejich spojení.
- *Metoda kompenzace*, při níž se formou jakéhosi kompromisu státy *A* a *B* prostě rozdělí o moc státu *C*.
- *Metoda zbrojení*, která je základním prostředkem pro zachování či změnu mocenské rovnováhy. Zbrojení zlepšuje postavení státu ve válečném konfliktu, jako zdroj silového potenciálu je rozhodujícím faktorem zastrahování protivníka, vnucením závodů ve zbrojení odčerpává materiální zdroje a rozleptává morálně politickou jednotu obyvatel nepřátelského státu atd.
- *Metoda aliance*, jež je přirozeným projevem politiky síly ve světě mnoha státních suverénů. Konkrétní podobu volby spojenců určuje přesný rozbor „národních zájmů“ — což znamená, že tato volba není konstantní, ale odpovídá aktuálním mocenským požadavkům.
- *Metoda „balancera“*. Za „balancera“ je pokládán takový stát, který praktikuje politiku rovnováhy ve vztahu k protikladným zájmům jiných vlád. Jeho postavení není totožné s rolí arbitra — smyslem aktivity „balancera“ není uklidňovat či soudit spory v duchu právních nebo morálních kodexů. Jeho cílem je mocensky těžit z rozporu ostatních při realizování vlastních zájmů prostřednictvím ovlivňování, řízení konfliktů.

Tento výčet technik mezinárodní politiky představuje vlastně krédo velmocenského přístupu k mezinárodním problémům ze strany imperialismu. Celý souhrn se dokonce ani nesnaží koketovat s mravními či právními normami, kategoriemi spravedlnosti, svobody, rovnosti. V jeho základu leží vel-

mocenská představa mezinárodních vztahů, podle nichž „žádný z účastníků... rovnováhy není nikdy úplně spokojen se svou vlastní pozicí“ [Niebuhr 1947 : 203]. V této koncepci, která se výhradně opírá o silové pojetí mezinárodní politiky, nemůže rovnováha mocí představovat kýženou strukturu mezinárodních vztahů — „pravda je v tom,“ napsal americký geopolitik N. Spykman, „že cílem státu není rovnováha, ale rozhodující převaha.“

B. Spinoza a D. Hume zdůvodňovali možnost trvalého mocenského konfliktu poukazem na odlišné postavení jednotlivce a státu. Tuto odlišnost spatřovali v tom, že „stát (se) může o sebe postarat, aby nebyl cizím státem zničen, což člověk ve stavu přirozeném učinit nemůže“ [Spinoza 1939 : 23], a že „přirozenost lidská nemůže žádným způsobem trvat bez sdružování jednotlivců, které zase by se nemohlo dít, kdyby se nedbalo zákonů práva a spravedlnosti... Národové však mohou trvat beze styku. Mohou i do jisté míry trvat za všeobecného boje“ [Hume 1899 : 40]. Stavět ovšem na této úvaze principy doktrinálního myšlení v době existence strategických zbraní je vražedné a sebevražedné zároveň — logika eskalace konfliktů může vést do takové polohy, kdy konflikt by nemusel přežít žádný národ.

V koncepci „politického realismu“, která je nejdůležitějším představitelem velmocenského chápání mezinárodních vztahů, nelze válce zabránit ničím jiným než uznáním subjektivistiky a silově pojatých „národních zájmů“ a jejich uspořádáním. Pak tu ovšem musí být imperiální mocnost, která svou silou toto uspořádání provede, jinak celá rovnováha mocí není ničím jiným než rovnováhou strachu. Takto je vlastně pro každé historické období charakteristická existence jednoho, dvou či více mocenských center, supervelmocí, které si podle zákonů působení silokřivek světové politiky rozdělí zemský povrch na sféry vlivu. Logickým důsledkem takovéhoto představa jsou pak nutně různé variace představ o světě antagonistických bloků.

Je samozřejmě nutné uznat, že určitá „rovnováha strachu“ skutečně působí jako důležitá brzda v protispolečenském chování imperialistických vlád. Koneckonců právě tento efekt je sledován požadavkem socialistických zemí na zachování existujícího poměru sil. V „rovnováže strachu“ však nelze spatřovat konečné řešení problému likvidace válečného nebezpečí. Předně „rovnováha strachu“ jako osamocená protiválečná bariéra nebrání imperialistickým zemím snažit se získat převahu, neboť zadržuje sice válečnou, ale nikoli zbrojní aktivitu. Zároveň představa „rovnováhy strachu“ jako výlučné či základní protiválečné síly v dynamické mocenské rovnováze zpětně ideologicky zdůvodňuje zbrojení a prohlašuje odzbrojení nejen za nepotřebné, ale přímo za škodlivé. Tak můžeme číst v práci W. Lippmanna, *Zahraniční politika Spojených států*, že „učení a jednání britských a amerických pacifistů bylo příčinou světové války... Odzbrojovací hnutí je smutná historie o národech, které ztratily přehled o svých životních zájmech a které se tím připravily o sílu“ [Lippmann 1946 : 43 a 46].

Navíc ovšem důsledné, militantní pojetí mocenské koncepce mezinárodních vztahů vyžaduje ne pouze vlastní silou odstrašit protivníka od jeho válečných ambicí. Cílem politiky státu není rovnováha, ale převaha. Potom je ovšem zapotřebí taková síla, která jednak protivníka zastraší natolik, že se vzdá jakékoliv vlastní aktivity na mezinárodním poli, jednak mu vnutí pro něho defenzivní metody a cíle v politickém rozhodování a chování. V dynamickém systému mocenské rovnováhy je tedy vlastně skutečně symetrická rovnováha sil chápána jako ztráta schopnosti ovlivnit rozhodování a chování původně slabšího protivníka — což je pak z druhé strany pocítováno jako úbytek vlastní možnosti manévru a ohrožení vlastní suverenity v rozhodování. Jediným lo-

gickým důsledkem takovéto kalkulace může být rozhodnutí o zahájení nového kola závodů ve zbrojení nebo o zahájení „preventivní“ války.

Politika mírového soužití

Logika velmocenské koncepce ukazuje, jak nebezpečným anachronismem je pro existenci lidstva politika síly a imperialismus jako takový. Velmocenská koncepce, právě tak jako politika síly, je však realitou tohoto světa. Je opřena o tisíciletou tradici vykořisťovatelských společností a třídní zájmy buržoazie. Této skutečnosti nelze uniknout žádným utopickým projektem konvergence státních zájmů. Nebezpečí, které plyne z politiky síly, musí čelit takové argumenty a skutečnosti, které je tato politika schopna pochopit a nucena respektovat.

Východiskem politiky mírového soužití je skutečnost, že základní protiklad epochy je určen existencí antagonických třídních zájmů. Ani v mezinárodních vztazích, kde tento protiklad dostává v jádře podobu mocenského protikladu velmocí USA a SSSR, nelze rozpor redukovat pouze do podoby mezistátních vztahů, nýbrž musí vycházet z vyhodnocení poměru třídních sil v nejširším měřítku. Nutnost politiky mírového soužití v rovině mezistátního systému je pak dána faktem, že zákonitosti společenského pokroku vyžadují po určité přechodné historické období současnou existenci států s protikladným ekonomickým zřízením, sociální strukturou a politickým systémem.

Marxisticko-leninské pojetí společenského pokroku nepředpokládá, že by mocenský protiklad epochy byl řešitelný v rovině mezistátních vztahů; řešení tohoto rozporu závisí na dozrávání revoluční situace v imperialistických zemích, které jsou zdrojem a nositelem politiky síly. Zároveň mír představuje přirozené prostředí, které nejpříznivěji umožňuje rozvíjet potence reálného socialismu a ztěžuje možnosti kontrarevolučních zásahů zvenčí při revolučních přeměnách. Přitom třídní teorie mezinárodních vztahů pokládá válečný konflikt mezi protikladnými světovými soustavami v podmínkách existence strategických zbraní hromadného ničení za hrozbu životu na celé naší planetě. Navíc základem pro politické rozhodování a chování socialistického státu není kořistnický propočít zaměřený na růst moci státu, ale hodnotová struktura marxisticko-leninské ideologie.

Politika mírového soužití není ideálním cílem, ale reálným protipólem politiky síly. Je výrazem zájmů progresivních sil, které stojí proti silám regrese. V této situaci mír jako výsledek politiky mírového soužití není otázkou pouhé propagandy, ale může být jen výsledkem silového vektoru. „Objasnění je prosté: mír není diktován podstatou staré společnosti. Tato společnost je k němu *donucena* poměrem sil“ [Šachnazarov 1981 : 107].

Rovnováha vojenských sil, opírající se dnes v první řadě o možnost strategických sil Sovětské armády zasadit tzv. druhý, odvetný úder, je výchozím momentem pro zachování míru. Tato rovnováha sil v jakékoli podobě, zvláště pak při statickém poměru vojenských potenciálů centrálních protivníků, či dokonce při rovnovážném snižování, není ovšem konzervováním mocenské rovnováhy. Mocenská rovnováha je určena větším množstvím faktorů, než je poměr vojenských potenciálů. Mír je živnou půdou socialismu v nejširším slova smyslu, jak to ukázala i praxe uvolňování mezinárodního napětí z konce šedesátých a první poloviny sedmdesátých let, a logicky tudíž vede k mocenským změnám ve prospěch historického pokroku. Viděno z hlediska mezinárodně vztahového, rozšiřuje se v této situaci oblast, která není sférou sobeckých mocenských ambicí jednotlivých států, ale je pod vlivem nového typu mezinárodních vztahů, založených na dobrovolné spolupráci a internacionální soli-

daritě svrchovaných socialistických států. Zároveň se prohlubuje demokratizace mezinárodních vztahů — „vztahy mezi státy byly odjakživa nazývány vztahy mezinárodními. Ale teprve v naší době, ve světě socialismu, se opravdu staly vztahy mezi národy. Bezprostředně se jich účastní milióny a milióny lidí. Je to... zásadní vymoženost socialismu, je to jeho velká zásluha vůči lidstvu“ [XXVI. sjezd KSSS 1981: 8]. Takto se otevírá cesta k všestranné humanistické kultivaci mezinárodních vztahů, jejíž třetí zásadní etapu — po VŘSR a vzniku světové socialistické soustavy — představuje budoucí světová federace socialistických států. Je ovšem třeba vidět, že mocenské přesuny v důsledku rovnováhy sil zákonitě vyvolávají nebezpečné recidivy politiky síly, vlny přívalu agresivity militantních skupin imperialistických států, neboť velmocenská koncepce tuto skutečnost vnímá deformovaně jako změny v rovnováze moci mezi centrálními protivníky mezistátního systému — SSSR a USA.

Třídně protikladné závěry, které z takového historického pohybu dovozují velmocenská a třídní koncepce mezinárodních vztahů, znamenají, že i nadále prvořadou cestou k zabezpečení míru je všestranné úsilí o zachování a růst moci reálného socialismu, který jediný je schopen zabránit imperialismu pokoušet se řešit vojenskými prostředky spory dvou protikladných systémů a zbavit se úderů národního a sociálního osvobozenického hnutí. To ovšem nemůže představovat konečný cíl mírových sil socialismu: jaderná bezpečnost je logický protimluv. Skutečný mír nelze opřít o „rovnováhu strachu“ — strach imperialismu může mezinárodní vztahy stabilizovat právě tak, jako je v určitých situacích může naopak destabilizovat.

Politika mírového soužití je proces se složitou dialektickou jednotou boje, soutěžení a spolupráce států s protikladným společenským zřízením. Politika mírového soužití musí nutně respektovat zákonitosti rovnováhy vojenských potenciálů. V samotném jejím pojmu — jako třídní politiky socialistického státu — je obsažena nutnost ideologického boje: je to politika, která, jak řekl V. I. Lenin při zdůvodňování návrhu *Dekretu o míru*, jako „výzva musí být adresována jak vládám, tak národům“ [Lenin 1956, 26: 242]. Tyto faktory, které jsou zdrojem konfliktních situací, jsou však vyvažovány jak růstem mocenského potenciálu mírového hnutí, tak i tendencemi k růstu objektivních potřeb integrace, nutností spolupráce různých zemí při řešení globálních problémů. Mírové soužití tak zahrnuje celou škálu požadavků, na jejíž jedné straně je prostý fakt míru, respektující tradiční demokratické požadavky mezinárodní politiky, jakými jsou uznávání suverenity, nezávislosti, nevměšování a rovnosti, na druhé straně pak rozvinutá mezinárodní spolupráce, zahrnující vzájemné ekonomické výhody a odzbrojovací programy.

Politika mírového soužití je praktickým projevem třídních zájmů dělnické třídy v rovině mezinárodních vztahů. „Proto, když mluvíme o politice mírového soužití, stojí za tím filozofie dělnické třídy, její víra v nezdolnost zákonů společenského vývoje, v historickou nezbytnost vítězství nového zřízení a jeho humanismus“ [Šachnazarov 1980: 54]. Představuje naději boje za nejzákladnější právo všech lidí — právo na život, naději, která se dnes opírá o reálnou moc a sílu.

Literatura

- Aron, R.: *Peace and War. A Theory of International Relations*. New York — Washington, Praeger Publishers 1968.
Doronina, N. I.: *Meždunarodnyj konflikt*. Moskva, MO 1981.
Hobbes, T.: *Leviathan neboli o podstatě zřízení a moci státu církevního a občanského*. Praha, Melantrich 1941.

- Hobbes, T.: *O občanu*. Praha, Česká akademie 1909.
- Hume, D.: *Zkoumání o zásadách mravnosti a zkoumání o lidském rozumu*. Praha, Jan Laichter 1899.
- Jermolenko, D. V.: *Sociologija i problemy meždunarodnych otnošenij*. Moskva, MO 1977.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 22. Praha, SNPL 1959; sv. 25. Praha, SNPL 1956; sv. 26. Praha, SNPL 1956; sv. 33. Praha, SNPL 1955.
- Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij*, sv. 42. Moskva, GIPL 1963.
- Lippmann, W.: *Zahraniční politika a válečné cíle Spojených států*. Praha, Družstevní práce 1946.
- Locke, J.: *Dvě pojednání o vládě*. Praha, Svoboda, Nakladatelství ČSAV 1965.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
- Morgenthau, H.: *Politics among Nations*. New York, A. A. Knopf 1976.
- Niebuhr, R.: *Moral Man and Immoral Society*. New York, London, Charles Scribner's Sons 1936.
- Niebuhr, R.: *Synové světa a synové tmy*. Praha, Jan Laichter 1947.
- Pozdňakov, J.: *Sistémnyj podchod i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Nauka 1976.
- XXVI. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1981.
- Spinoza, B.: *Rozprava politická*. Praha, Česká akademie 1939.
- Spinoza, B.: *Traktát theologicko-politický*. Praha, Tribuna 1922.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Graduščij miroporjadok*. Moskva, IPL 1981.
- Šachnazarov, G. Ch.: O „velmocenském“ přístupu k mezinárodní politice. *Otázky míru a socialismu* 1972, č. 2.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Věda o politice a politika ve vědě*. *Otázky míru a socialismu* 1980, č. 1.
- Tomaševskij, D. G.: *Leninskije iděi i sovremennyye meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, IPL 1971.
- Wiatr, J.: *Sociologija političeskich otnošenij*. Moskva, Progress 1979.

Резюме

О. Крэйчи: О равновесии силы

Одной из объективных закономерностей современной эпохи является качественный рост роли и значения международных отношений. Этот факт отражается также в целом ряде социологических и социально-философских теорий. Среди этих теорий важнейшими следует считать два подхода — великодержавную концепцию международных отношений и классовую концепцию — которые наиболее многогранно постигают сущность классовых интересов в международной политике и образуют доктринальную основу противоположной политики — политики силы и политики мирного сосуществования. Оба подхода исходят из специфической интерпретации системного равновесия силы в межгосударственных отношениях, являющихся объектом внимания социальной теории уже со времен антики. Особое внимание уделено этой проблематике в договорной теории возникновения государства, которая значительно повлияла и на важнейших в настоящее время вариант великодержавной концепции международных отношений — учение т. н. школы политического реализма в США. Основные категории т. н. политического реализма в логике политики силы приводят к выводам о политике блоков, равновесии страха, к непрерывной гонке вооружений, к опасности т. н. превентивной войны. С другой стороны, классовая концепция международных отношений усматривает решение главного противоречия международной политики не в области международных отношений, а в революционном преодолении антагонистических классовых противоречий в капиталистических странах. Равновесие сил, обеспечивающее пресечение военных амбиций империализма, создает естественную среду для революционных преобразований мира. Эти преобразования, рассматриваемые оптикой великодержавной концепции, воспринимаются как выигрыш Советского Союза. Это приводит к ситуациям, когда международная разрядка может временно смениться ухудшением международных отношений. Однако, политика мирного сосуществования имеет объективные основы, которые позволяют снова возвратиться к снижению международной напряженности.

Summary

O. Krejčí: On the Power Balance

One of the objective laws of the present epoch is the qualitative growth of the role and significance of international relations. This fact is also reflected in a great number of sociological and social-philosophical theories. In these theories, two approaches can be considered as being most important: the big-power conception of international relations and the class conception. These offer a particularly many-sided presentation of the substance of class interests in international politics, and represent the doctrinal basis for contradictory policy — the policy of power and the policy of peaceful co-existence. Both the above-mentioned approaches are based on a specific interpretation of the system power balance in international relations which have been attentively examined by social theory since antiquity. Extraordinary attention was devoted to these problems in the contract theory of the origin of the state which, even in our time, has strongly influenced the most important variant of the big-power conception of international relations, i. e. the doctrine of the so-called school of political realism in the USA. In the logic of power policy, the basic categories of the so-called political realism lead to conclusions about block policy, balance of fear, to an incessant armament race and to the danger of a so-called preventive war. On the other hand, the class conception of international relations does not see the solution of the main contradiction of international politics in the area of international relations but in the revolutionary overcoming of antagonistic class contradictions in capitalist countries. The power balance, serving to deter imperialism from war ambitions, creates a natural environment for revolutionary transformations of the world. Of course, from the angle of vision of the big-power conception, these transformations are conceived as a gain of the Soviet Union. This results in situations where it is possible for the loosening of international tension to be temporarily replaced by a deterioration of international relations. Yet the policy of peaceful co-existence proceeds from an objective basis, again and again facilitating the return to a loosening of international tension.

Skutečnost, že se rozvoj systému sociálních ukazatelů jako jeden ze základů sociálního plánování a prognózování dostává do popředí právě v současném období, není nahodilá. Naléhavá potřeba rozvinout dosavadní informační základnu systému plánování, programování a prognózování o sociální ukazatele vyplývá z nových podmínek rozšířené reprodukce, charakteristických pro budování vyspělé socialistické společnosti, která je společností vysoce integrovanou a složitou a jejíž rozvoj je nutno plánovat komplexně, systémově, ve všech vazbách. To klade i mimořádné nároky na zdokonalování informační základny plánování a prognózování sociálního rozvoje. Budování této základny závisí na třech prvcích. Jsou to: 1. *modelování* společenských systémů a procesů, které umožňuje s vysokou mírou komplexnosti obrážet rozvoj vazeb v jejich podstatných souvislostech, 2. rozvoj a využití *automatizovaných systémů řízení*, zejména automatizovaných soustav sociálních informací, které zajišťují náhradu omezených lidských výpočetních a simulačních potencií rozsáhlým strojovým zpracováním informací, 3. rozvoj systému *ukazatelů*.

Tento příspěvek se zabývá třetím z uvedených prvků — systémem sociálních ukazatelů.

Sociální ukazatele jsou prostředkem konkretizace analytických východisek, cílů, zdrojů, prostředků a efektivnosti plánování ve sledovatelné, měřitelné a zpravidla kvantitativní podobě. V důsledku priority budování materiálně technické základny byla v počátcích výstavby socialismu hlavní pozornost věnována ukazatelům technického a ekonomického rozvoje, které ústí až do poměrně komplexně rozpracované ekonomické normativní plánovací základny.

Systém sociálních ukazatelů se dostává do popředí v souvislosti s podstatným růstem úlohy subjektivního faktoru společenského rozvoje, snižujícího zároveň vypovídací schopnost řady ekonomických ukazatelů. To se například týká i takového agregovaného ekonomického ukazatele, jako je národní důchod, který po dlouhou dobu sloužil jako indikátor společenské efektivnosti a blahobytu. Tou měrou, jak se v důsledku zvyšování životní úrovně přesouvá potřeba od materiálních statků ke službám uspokojujícím potřeby v oblasti sociální, zvyšování kulturní úrovně, racionálně stráveného volného času, rozvoje umění, sportu atd., ztrácí ukazatel národního důchodu či společenského produktu schopnost adekvátním způsobem oceňovat úroveň společenského blahobytu. Nezahrnuje totiž statky a služby vytvářené v neproduktivní sféře ani sociální zdroje společenského rozvoje. V této oblasti je role sociálních indikátorů nezastupitelná a se zvyšováním úlohy všestranného rozvoje společenského subjektu neustále vzrůstá.

Uvnitř informační základny globálního plánovacího systému tak vzniká

(1) Zkrácené a upravené znění referátu předneseného F. Kuttou na 8. mezinárodním sympoziu pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“ II. Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí v Moskvě ve dnech 15.—19. 11. 1982.

svérázný rozpor mezi poměrně značnou rozvinutostí technických a ekonomických ukazatelů, norem a normativů a nedostatečnou rozvinutostí systému sociálních indikátorů, jehož úroveň neodpovídá potřebám všestranného sociálního rozvoje v období budování rozvinuté socialistické společnosti.

V procesu řízení sociálních procesů ukazatele plní v zásadě *dvoji úlohu*. Jednak tvoří kostru informačních systémů řízení, kde slouží k vyjádření analytických, diagnostických a kontrolních (zpětnovazebních) informací, jednak vystupují v rámci vlastního prognózování, plánování a programování jako základní prostředek k vyjádření plánových a prognostických informací, cílů a zdrojů řízení sociálního rozvoje. V obou těchto funkcích je třeba soustavy ukazatelů sociálního rozvoje zdokonalovat a optimalizovat.

Tradiční práce zabývající se sociálními indikátory vycházely zatím většinou z potřeb informačních systémů řízení sociálních procesů, zatímco metodologie tvorby a užití sociálních ukazatelů v prognózování, plánování a programování těchto procesů je dosud relativně nerozvinutá a právě tato její nerozvinutost snižuje efektivnost sociálního plánování. K této disproporci přispěla mimo jiné i chybná představa, projevující se někdy v prvních etapách plánování sociálního rozvoje, jako by soustavy ukazatelů bylo možné vytvářet bez ohledu na způsob jejich užití.

Jak informační soustavy, tak i záměry řízení vycházejí v socialistické společnosti z objektivních základů, spočívajících v zákonitých procesech jejího rozvoje. Proto také ukazatele sociálního rozvoje jako odvozený aspekt řízení jsou podřizeny obsahovým hlediskům, jež mají vyjadřovat. Jejich vytváření nemůže sledovat jen čistě pragmatické ohledy, odtržené od objektivních rozvojových tendencí. Sociální ukazatel musí vyjadřovat objektivní i subjektivní stránky společenského rozvoje — odrážet objektivně probíhající společenské procesy i míru a způsob jejich společenského osvojení a cílevědomého rozvinutí, což se promítá do normativně cílového aspektu ukazatelů. Základem cílovosti sociálních ukazatelů je marxistické vědecké poznání společenských procesů, odstraňující protiklad mezi subjektivní povahou činnosti společenských subjektů a objektivním charakterem zákonitostí, které určují podmínky a předpoklady této činnosti. Sociální ukazatele vyjadřují soudobý pohled na společenský rozvoj z hlediska způsobu, kterým společnost organizuje svou činnost při realizaci tohoto rozvoje [Nersesova 1981 : 24].

Efektivní vytváření a praktické využití sociálních ukazatelů je tedy možné jedině na základě vědeckého poznání objektivních společenských procesů, jejich zákonitostí i zákonitostí společenského řízení, odrážejícího se v jejich *modelování*. Prostřednictvím modelování vstupuje do tvorby i aplikace sociálních ukazatelů obsahové konceptce sociálního řízení, založená na teorii rozvoje a výstavby socialistické společnosti. Čím explicitněji se modelový přístup uplatní, tím zpravidla bude tvorba a využití ukazatelů efektivnější.

Obdobně jako s pojmovým modelováním sociálního rozvoje je vytváření soustav sociálních ukazatelů těsně spjata s řešením řady dalších otázek, jako je měření a operacionalizace sociálních jevů, zavádění a zdokonalování soustav sociálních informací, včetně sociologického výzkumu, standardizace těchto informací. Tyto problémy tvoří kontext, z něhož nelze vytváření ukazatelů vytrhnout a který je třeba řešit jako celek, ve vzájemných vazbách jednotlivých prvků. Vytváření soustav sociálních ukazatelů v izolaci od teoretického a modelového zobrazení sociálního rozvoje má za následek jejich deskriptivnost a interpretační nejasnost, a naopak konstruování ukazatelů bez ohledu na možnosti měření a operacionalizace vede k jejich nekonkrétnosti; za ignorování možností, vytvořených v informačních systémech se platí nereálností ukazatelových soustav.

Význam, který přísluší ve výzkumu řízení a plánování sociálních procesů zdokonalování soustav sociálních ukazatelů, se odráží i v programu spolupráce akademií věd socialistických zemí v oblasti sociologie. Otázkám sociálních ukazatelů byla věnována pozornost na všech dosavadních mezinárodních sympoziích uspořádaných v uplynulých létech z iniciativy mezinárodní pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“ II. Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd. V roce 1978 se sociálními ukazateli zabývalo samostatné mezinárodní symposium zmíněné pracovní skupiny, které se konalo ve Varně, a v roce 1982 se k otázkám sociálních ukazatelů znovu vrátilo symposium v Moskvě. Jeho účastníci se seznámili s pokroky dosaženými ve výzkumu i praktickém využití sociálních ukazatelů v socialistických zemích a posoudili projekt společné mezinárodní publikace o ukazatelích plánování a prognózování sociálních procesů, která je součástí dlouhodobého pracovního plánu komise.

Čtyři roky, které uplynuly od konference ve Varně, přinesly ve všech zúčastněných zemích ve výzkumu i aplikaci ukazatelů sociálního řízení a plánování řadu nových poznatků i zkušeností. Intenzivní pozornost byla věnována objasňování základních teoretických problémů spjatých s problematikou kategorizace pojmů, se vztahy ukazatelových systémů k vývoji objektivní reality, s poznávací úlohou sociálních ukazatelů a jejich rolí ve společenské praxi, se vztahem subjektivních a objektivních stránek sociálních ukazatelů, s kritikou buržoazních přístupů k tvorbě sociálních indikátorů a dalšími teoretickými problémy.

V publikacích uveřejněných v posledních letech zejména v SSSR a NDR [Osipov : 1979, Nersesova : 1981, Berger : 1982] byly položeny solidní základy marxistické teorie tvorby a rozvoje systému sociálních ukazatelů. Pokračovali i výzkum metodologických a metodických otázek navazujících na základní teoretické problémy sociálního rozvoje a jeho plánování. Byl ořetován na gnozeologická východiska sociálních ukazatelů, jejich vztah k problematice měření a operacionalizace sociálních jevů, na principy konstrukce soustav ukazatelů a jejich modelový základ, na typologii a klasifikaci ukazatelů a optimalizaci jejich soustav [Andrejenkov : 1978, Illner—Foret : 1980, Berger—Klimek : 1980, Osipov—Andrejev : 1981].

Charakteristickým rysem studia sociálních ukazatelů je soustředění pozornosti na jejich uplatnění v soustavě řízení sociálních procesů, což se obrazilo v řadě publikací k problematice sociálního rozvoje a sociálního plánování [Osipov—Andrejenkov : 1979, Kutta a kol. : 1980, Toščenko : 1981, Mihálik : 1982]. Díky těmto pracím můžeme nyní lépe rozlišovat různé úkoly, jež ukazatele v rámci řídicího a plánovacího procesu plní, a v závislosti na těchto úlohách optimalizovat způsob jejich využití.

V souvislosti s prohlubováním plánovitého řízení sociálních procesů, rozvojem sociální prognostiky a zdokonalováním metodik sociálního plánování se významný proud výzkumných prací zaměřoval na vypracování a zdokonalování soustav ukazatelů jednotlivých složek sociálního rozvoje — tj. ukazatelů zlepšování pracovních a životních podmínek obyvatel, včetně životního prostředí, formování socialistického způsobu života, odstraňování a vyrovnávání sociálních rozdílů, zvyšování kulturní úrovně pracujících, a dále ukazatelů sociálního rozvoje společenských kolektivit různého typu — pracovních kolektivů, vesnic, měst, okresů apod. [Bestužev—Lada : 1980, Lebensweise : 1981, Mihálik : 1979, Priller : 1980]. V řadě publikací se pozornost obrací k problematice ukazatelů sociální efektivnosti, které by měly překonávat určitou do-

savadní nedokonalost ekonomických ukazatelů [Škaratan : 1978, Toščenko : 1981, Kutta : 1982].

Skutečnost, že ve společenském řízení vzrůstá úloha subjektivního, lidského činitele jako cíle společenského rozvoje i jako zdroje společenské reprodukce, vyžaduje zdokonalovat ukazatelové *vyjádření lidského faktoru* v obou těchto úlohách. To se týká především zachycení demografického a pracovního *potenciálu společnosti* — ukazatelů demografické struktury a pohybu obyvatelstva, zejména z hlediska jejich teritoriálního rozložení, ukazatelů zdravotního stavu obyvatel a ukazatelů kvality, rozmístění, pohybu, aktivit a využití pracovních sil. Jde vesměs o tematické oblasti, pro jejichž sledování i plánování se již celá řada ukazatelů používá, kde však — vzhledem k rostoucímu významu lidského činitele pro intenzifikaci reprodukčního procesu — je žádoucí další zdokonalování informačních prostředků.

Dále bude účelné zlepšovat síť ukazatelů užívaných v analýze a plánování hmotných podmínek reprodukce demografického a pracovního potenciálu společnosti — tedy životních a pracovních podmínek obyvatelstva. I zde již fungují vcelku dobře rozvinuté soustavy ukazatelů, zejména pokud jde o vyjádření ekonomických a institucionálních aspektů. Tyto soustavy by však bylo vhodné prohloubit o ukazatele lépe zachycující výkony a efekty sociálních služeb pro obyvatelstvo a pracující, a to podle sociálních skupin.

Nedostatečné jsou dosud prostředky, s jejichž pomocí je možné programovat a prognózovat lidský činitel společenského rozvoje v jeho *cílové funkci*. Zpravidla nejsou k dispozici buď vůbec nebo jen v nevyhovující struktuře a rozsahu ukazatele uspokojování sociálních potřeb na úrovni individuální, skupinové i celospolečenské, a to jak z hlediska jejich objektivního, tak i subjektivního vyjádření. Právě v této oblasti se nejcitelněji projevuje nedopracovanost systému sociální statistiky.

Dále by bylo vhodné metodicky dořešit a v informační praxi širše uplatňovat ukazatele třídní a sociální diferenciace a homogenizace společnosti. Máme tu na mysli ukazatele zprostředkující sociálně diferencovaný pohled na pohyb, dynamiku různých oblastí společenského života, ukazatele sociální mobility, různých prvků životního způsobu obyvatel, zejména jejich společenských a politických aktivit, využití pracovního a volného času obyvatelstva aj. Nedostatečně rozvinuty jsou dosud i možnosti systematického sledování a ukazatelového vyjádření subjektivní stránky uspokojování společenských potřeb, tedy takových prvků společenského vědomí, jako je spokojenost, preference, aspirace a očekávání různých skupin obyvatelstva, pokud jde o uspokojování politických, kulturních a sociálních potřeb.

Zabezpečení těchto ukazatelů je obtížné a mnohem náročnější, než je sledování ukazatelů uspokojování ekonomických potřeb obyvatelstva. Vyžaduje, aby byly spolehlivěji sledovány výsledky sociálních služeb u jejich individuálních i skupinových uživatelů, aby vedle výkaznictví organizací, zachycujícího převážně materiálně technický a ekonomický, finanční, organizační a personální rozvoj, bylo ve větší míře sledováno i chování a vědomí lidí. To znamená, aby vedle ukazatelů založených na „tvrdých“ datech byly sledovány také ukazatele odvozené z dat „měkkých“, aby kromě statistických podkladů byly využívány i teoreticky a metodologicky fundované sociologické výzkumy.

Zvládnutí těchto informačních problémů má pro zdokonalování sociálního řízení zásadní význam. Účinnost sociální politiky a na ni vynaložených prostředků lze totiž posuzovat pouze za předpokladu, že dokážeme spolehlivě zjistit stupeň uspokojování sociálních potřeb.

Jedním ze základních požadavků plynoucích z nových podmínek rozšířené

reprodukce je zvyšování efektivnosti společenského reprodukčního procesu i jeho řízení. Pro splnění tohoto požadavku je třeba vytvářet předpoklady i v soustavách ukazatelů společenského řízení. Jestliže vyjadřujeme efektivnost vztahem mezi vstupy (náklady) a užitečnými výstupy (efekty), pak sledování *efektivnosti řízení sociálního rozvoje* předpokládá, že soustava ukazatelů bude schopna zachytit

- a) cíle řízení sociálního rozvoje,
- b) náklady tohoto řízení v širokém slova smyslu,
- c) efekty řízení sociálního rozvoje.

Základním, dosud plně nevyřešeným metodickým problémem je ukazatelské vyjádření efektů řízení sociálního rozvoje a možnost jejich vztahení k cílům, které si společnost, resp. jednotlivé její složky, v této oblasti stanovila. Pokud jde o rozvojové cíle, spočívá problém v převodu záměrů, jež jsou často formulovány jen kvalitativně, obecně a mnohdy jen na celospolečenské úrovni, do sevřenější, konkrétně sledovatelné podoby soustavy ukazatelů. Možnou cestou k řešení tohoto úkolu je vytváření dílčích modelů společenských cílů, zdůvodňujících způsob jejich dezagregace a operacionalizace, argumentujících výběr ukazatelů a konkrétně vymezujících „obsahový deficit“, jenž je s převodem cílů do soustavy ukazatelů spojen.

Dalším otevřeným úkolem je objektivizace cílů sociálního rozvoje. Nejde jen o objektivizaci plynoucí z vazby obecných cílů na objektivní zákonitosti společenského rozvoje, ale i o objektivizaci jako zdůvodnění konkrétních kvantitativních hladin jednotlivých rozvojových ukazatelů. Východiskem této objektivizace se mohou stát především *normy sociálního rozvoje*, analogické normám technicko-ekonomickým nebo urbanistickým. Normy je třeba stanovovat diferencovaně, ve vazbě na konkrétní podmínky a kontexty jejich uplatnění.

Vedle norem — a také jako jeden z podkladů pro jejich stanovení, by se jako další prostředek objektivizace sociálních rozvojových cílů měly široce uplatnit *sociální normativy*. Sociální normativy jsou kvantitativním vyjádřením žádoucích vztahů mezi cílovou oblastí sociálního rozvoje a podmiňujícími charakteristikami řízeného objektu nebo jeho okolí. Z normativů lze kromě toho vycházet i při objektivizaci zdrojů a podmínek sociálního rozvoje, zejména podmínek hmotných. Podobně jako normy sociálního rozvoje, je třeba i normativy vytvářet diferencovaně, s respektováním specifik jednotlivých aplikačních kontextů. Normativy se odvozují empirickou cestou, zpravidla statistickým rozborem časových nebo prostorových řad příslušných ukazatelů. Jejich tvorba klade proto značné nároky na informační soustavu řízení sociálních procesů a vyžaduje často i sledování ukazatelů, které dosud nebyly informačně zabezpečovány buď vůbec, nebo v potřebné časové či prostorové perspektivě.

Vedle konkretizace a objektivizace cílů je dalším nezbytným předpokladem pro měření efektivnosti sociálního rozvoje systematické sledování výsledků sociálního řízení — a tedy ukazatelů, které by zachycovaly změny v *cílové oblasti* sociálního řízení. Možnost sledovat tyto ukazatele je poměrně dobrá, jestliže jsou cíle stanoveny pouze v oblasti poskytování sociálních služeb. Pokud však jde o zachycování výsledků, jež spočívají v uspokojování různých sociálních potřeb společnosti i jednotlivců, tedy například ve zlepšování životních a pracovních podmínek, sociální homogenizaci, formování socialistického životního způsobu apod., je možnost získávat systematické informace dosud zpravidla nedostatečná.

Specifický problém představuje sledování efektů sociálního řízení v ekonomické oblasti, tj. sledování dopadů sociálního rozvoje na ukazatele *ekonomických* výsledků. Soustavy ukazatelů ekonomických efektů jsou zpravidla vcelku dobře propracované, avšak kvantifikace a měření příčinného vztahu mezi sociálním a ekonomickým rozvojem vyžaduje podstatné rozšíření informační základny řízení o sociální ukazatele. Sledování ekonomické efektivity sociálního rozvoje je v současné době důležitým úkolem, který je třeba zajistit i v soustavě ukazatelů. Znalost této efektivity dovoluje optimalizovat sociální politiku tak, aby co nejvíce přispívala k urychlení hospodářské dynamiky. Uspokojivě může tento problém řešit pouze modelový přístup a v nečetných případech také experiment.

Jedním z možných východisek metodického řešení sociální efektivity na celospolečenské úrovni je pojem „*společenský metapotenciál*“, jeho vnesení do plánovací metodologie. Společenský metapotenciál je složen z komponent vědeckotechnické, ekonomické a sociální, ekologické, demografické, zdravotní, kulturní atd. V cílových funkcích plánování by nebyly jen ukazatele exploatace metapotenciálu, ale především ukazatele, normativy a normy rozšířené reprodukce každé z jeho komponent při optimálním stupni jejich využívání. Například efektivity vědeckotechnického rozvoje by se neposuzovala jen ukazateli technologické či ekonomické efektivity, ale i z hledisek jeho vlivu na rozvoj kádrových a sociálních struktur, na znečištění či rozvoj přírodního prostředí, na zdraví obyvatelstva atp. [Kutta 1979 : 111—127].

Zachycení efektů sociálního rozvoje a jeho řízení, ať už jsou pojaty v kterékoliv z uvedených poloh, vyžaduje, aby ukazatele výsledkové sféry byly sledovány ve vývoji a klade proto nároky na zajištění jejich časových řad a na stabilitu metodiky jejich zjišťování. V informačních soustavách jsou tyto požadavky zatím splňovány jen nedokonale.

Úkolem sociálních ukazatelů však není jen sociální efektivity zjišťovat, ale také napomáhat při jejím prosazování. Proto je nutno zlepšovat *gnoseologickou kvalitu* ukazatelů užívaných v řídicím procesu. Z mnoha činitelů které ji ovlivňují, bychom chtěli upozornit zejména na tři:

V první řadě jde o to, zabezpečit co nejtěsnější vazbu ukazatelů na potřeby rozhodování, vycházet při vytváření ukazatelů z klíčových rozhodovacích situací sociálního řízení. Analýza rozhodovacího procesu je východiskem racionalizace ukazatelových soustav.

Za druhé je třeba věnovat pozornost zlepšování validity (pravdivosti) a spolehlivosti ukazatelů sociálního řízení. Jde tu konkrétně o zlepšování kvality prvotní evidence, o automatizaci zpracování dat, optimalizaci předkládacích cest, jednotnou interpretaci získaných údajů, standardizaci ukazatelů i způsobů jejich zjišťování a také o respektování neformálních, sociálně psychologických faktorů, jež mohou pravdivost ukazatelů ovlivňovat.

Za třetí, u ukazatelů plánování a programování sociálního rozvoje je třeba věnovat větší pozornost ověřování a zlepšování jejich motivační účinnosti, tj. jejich schopnosti ovlivňovat žádoucím způsobem chování jednotlivců, sociálních skupin i organizací.

Z toho, co jsme až dosud k problematice ukazatelů řízení sociálních procesů uvedli, vyplývá výrazná nutnost využívat metodologie komplexního, *systémového přístupu*, který při tvorbě a zdokonalování ukazatelových soustav zdůrazňuje tyto požadavky:

1. Respektování jednoty vědeckotechnické, ekonomické a sociální stránky společenského rozvoje. Tyto stránky lze navzájem oddělovat jen v abstrakci. Soustavy ukazatelů řízení sociálního rozvoje by proto měly vždy zahrnovat

položky, které zprostředkují vazbu na vědeckotechnické a ekonomické aspekty rozvojového procesu. Globální systémy ukazatelů společenského rozvoje by pak měly zahrnovat ukazatele zobrazující na jedné straně sociální aspekty (tj. sociální podmínky, složky, důsledky) vědeckotechnického a ekonomického rozvoje a na druhé straně ekonomické aspekty rozvoje sociálního. Výchoziskem pro postížení těchto vazeb může být modelový přístup, který je ostatně klíčem i k zabezpečení všech ostatních systémových atributů soustavy ukazatelů sociálního rozvoje.

2. Důsledné respektování vazeb mezi jednotlivými oblastmi sociálního rozvoje. Překážkou prosazení těchto vazeb v ukazatelových soustavách je dosud převažující *agendový přístup*, uplatňující se jak v informačních systémech, tak také ve vlastním plánování. Oblast sociálního rozvoje jako celek i jednotlivé její složky jsou v rámci tohoto přístupu pojmány jako oddělené agendy, navazující zpravidla na organizační členění a dělbu práce příslušných institucí či jejich složek. Organizační přehrady se pak projevují i jako přehrady informační, plánování sociálního rozvoje i odpovídající soustavy ukazatelů se člení podle organizačních struktur, nikoliv podle věcných problémů.

Agendové uspořádání je vhodné jen pro některé oblasti sociálního řízení — zejména pokud jde o hmotné zabezpečení sociálního rozvoje. Není však mnohdy na místě při sledování jeho dlouhodobých cílů, které jsou často průřezové povahy, týkají se každý celé řady agend nebo se někdy vymezeným agendám zcela vymykají. Agendový přístup je proto třeba v informačních systémech i v plánování sociálního rozvoje překonávat propojováním různých, dosud odděleně sledovaných ukazatelů a uplatňováním ukazatelů průřezové povahy. Pro integraci ukazatelů je nutné vytvářet podmínky sjednocováním metodik, zejména sjednocováním klasifikací. Integrace a optimalizace ukazatelových soustav je základním předpokladem zlepšování jejich vypovídací schopnosti a informační efektivity.

Ukazujeme-li na nedostatky ve využití agendového uspořádání, nemíníme tím snižovat jeho význam v organizaci informační základny plánování sociálních procesů. Protože existující agendové uspořádání organizačních struktur a činností je funkčně podloženo potřebami hospodářského řízení a je proto poměrně stabilní, nelze soustavy ukazatelů sociálního rozvoje koncipovat bez ohledu na toto uspořádání nebo v rozporu s ním. Současně je však také nelze proponovat jen jako jednu z dalších agend. Nosným řešením se proto zdá být integrace ukazatelů cestou svodných, sekundárních ukazatelových soustav, vycházejících z informačních příspěvků jednotlivých existujících agend a současně je doplňujících o průřezové pohledy.

3. Respektování vazeb mezi různými úrovněmi a větvemi řízení sociálního rozvoje. Soustavy ukazatelů je nutné diferencovat a propojovat z hlediska vytvářející se soustavy řízení sociálního rozvoje. Tato soustava se utváří jako hierarchická struktura složená z linie odvětvové, zahrnující řízení sociálního rozvoje organizací, a linie územní, kterou představuje řízení sociálního rozvoje územních celků. Při vytváření a využívání ukazatelů v této struktuře je nutno na jedné straně diferencovat soustavy ukazatelů pro jednotlivé úrovně a větve řízení, na druhé straně je třeba hledat způsoby, jak je koordinovat a navzájem propojovat. Soustavu ukazatelů řízení sociálního rozvoje by bylo třeba vytvářet jako víceúrovňový systém s vědomím toho, že každá úroveň poskytuje pro vytváření ukazatelů kromě obecných i specifické metodické, obsahové, informační a organizační možnosti.

Základním způsobem, jak propojovat ukazatele v rámci jednotlivých vertikálních linií, je jejich postupné agregace zdola nahoru. Kromě toho je však

zapotřebí koordinovat ukazatele obou linií navzájem. Koordinace by se měla týkat především těch úseků, kde se sociální rozvoj obou systémů dostává do nejtěsnějších souvislostí. K takovým spojovacím prvkům patří rozvoj sociální infrastruktury organizací i územních celků, bytová výstavba, pracovní síly a ochrana životního prostředí. Obtížným metodickým úkolem je určit v odvětvové i územní linii jednotky, které si navzájem korespondují a kde na sebe mohou úkoly sociálního rozvoje účelně navazovat.

K atributům systémového přístupu v řízení sociálního rozvoje patří konečně i respektování vazeb mezi různými časovými horizonty řízení, spjatými s realizačními časy jednotlivých sociálních programů a rozdílnými časy plánovacích cyklů. Zároveň se prosazuje nutnost všeobecného prodloužení časových horizontů plánů, spjatá s prognostikou, tvorbou dlouhodobých koncepcí a cílově programovým přístupem k plánování společenských procesů.

Z hlediska informačního zabezpečení zde vzniká potřeba zajistit v mnohem širší míře než dosud poznatky o dlouhodobých trendech sociálního rozvoje, tedy sledování metodicky stabilních časových řad ukazatelů, dezagregovaných podle sociálně relevantních hledisek. V informačních soustavách sociálního řízení tato potřeba zatím zpravidla v potřebné míře zabezpečena není.

Prodlužující se časový horizont řízení klade v této souvislosti nároky na sledování indikátorů schopných vyjádřit dlouhodobé rozvojové cíle a lišících se proto od ukazatelů užívaných v krátkodobém a střednědobém plánování sociálního rozvoje.

Zásadním problémem je propojení soustav ukazatelů dlouhodobého výhledu, programu a střednědobého plánu sociálního rozvoje. Nejde zde jen o bilanční problémy, ale také o překlenutí rozdílů mezi různými způsoby vyjádření společenských cílů a zdrojů, o vzájemné přiřazení průřezových a odvětvově agendových záměrů. V praxi řízení sociálních procesů není tento základní metodický problém cílově programového řízení zatím dostatečně vyřešen. Dlouhodobé programové ukazatele v nejlepším případě figuruji v sociálních plánech jen jako nezávazná a nepropojená paralela ukazatelů střednědobého plánování sociálního rozvoje.

Řešení uvedených problémů a požadavků vyplývajících pro soustavy ukazatelů řízení a plánování sociálních procesů z nových podmínek rozšířené reprodukce socialistické společnosti bude zřejmě v příštích letech hlavní orientací v této oblasti ve většině socialistických zemí.

Literatura

- Andrejenkov, V. G.: *Problemy postrojenija social'nych pokazatelej*. V: *Sociologija i problemy social'nogo razvitiija*. Moskva, Nauka 1978.
- Berger, H.: *Indikatoren in der soziologischen Forschung*. Berlin, Akademie-Verlag *zoilogischen Forschung*. V: *Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik*. Berlin, Akademie-Verlag 1980.
- Bestužev-Lada, I. V. (red): *Social'nyje pokazateli obraza žizni sovětskogo obščestva*. Moskva, Nauka 1980.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Kutta, F.: *Sistěma upravlenija social'nymi processami*. Moskva, Mysl' 1979.
- Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.
- Kutta, F.: *Sociální efektivnost a plánovitě řízení společenských procesů*. Nová Mysl 1982, č. 1.
- Lebensweise und Sozialstruktur*. Herausgegeben von Wissenschaftlichen Rat für Soziologische Forschung in der DDR. Berlin, Dietz Verlag 1981.
- Mihalik, J.: *Plánovanie a ukazovatelia sociálneho rozvoja územných celkov*. Sociologický časopis 1979, č. 6.

- Mihalik, J.: *Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici*. Bratislava, Práca 1982.
- Nersesova, E.: *Gnoseologičeskij aspekt problemy social'nych pokazatělej*. Moskva, Nauka 1981.
- Osipov, G. V.: *Teorija sociologičeskich issledovanij v SSSR*. Moskva, Nauka 1979.
- Osipov, G. V. — Andrejenkov, V. G. (red.): *Issledovanie postrojenija pokazatělej social'nogo razvitiya i planirovaniya*. Moskva, Nauka 1979.
- Osipov, G. V. — Andrejev, E. P.: *Standardizacija pokazatělej v sociologičeskom issledovaniji*. Moskva, Nauka 1981.
- Priller, E.: *Die Gewinnung von Indikatoren zur soziologischen Erforschung der Arbeitsbedingungen*. V: *Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik*. Berlin, Akademie-Verlag 1980.
- Škaratan, O. J.: *Promyšlennoje predpriyatije (sociologičeskije očerki)*. Moskva, Mysl' 1978.
- Toščenko, Ž. T.: *Social'noje planirovanije v SSSR*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1981.

Резюме

Ф. Кутта - М. Ильнер: Система социальных показателей и построение информационной базы социального планирования и прогнозирования

В информационной базе общественного управления возникает противоречие между весьма развитой системой технических и экономических показателей и недостаточной разработанностью социальных показателей. Это положение не отвечает современным потребностям планового управления социальным развитием нашего общества. Необходимо разрабатывать системы социальных показателей как для потребностей информационных систем управления, где они служат для выражения аналитической и контрольной информации, так и для потребностей прогнозирования, планирования и программирования — в качестве средства выражения целей и источников социального развития. Системы социальных показателей должны удовлетворять следующим трем принципиальным требованиям: 1. отражать роль человеческого фактора как цели и как ресурсы общественного развития, 2. опосредствовать регистрацию эффективности общественного процесса воспроизводства, 3. выражать комплексный системный подход к общественной реальности. В статье, исходящей из доклада Ф. Кутты и М. Ильнера на 8-ом международном симпозиуме Рабочей группы «Социальное планирование и прогнозирование» в Москве в ноябре 1982 года, подробно рассматривается содержание этих требований.

Summary

F. Kutta — M. Illner: System of Social Indicators and the Elaboration of the Information Basis for Social Planning and Forecasting

In the information basis of social control, a contradiction arises between the considerably developed system of technical and economic indicators and the little elaborated social indicators. This state of affairs fails to satisfy the present needs of planned control of our society's social development. Systems of social indicators have to be worked out for the purposes of information systems where they serve to express analytical, diagnostic and feedback information on the one hand, and, on the other hand, for the purposes of forecasting, planning and programming — as a means of expressing the goals and resources of social development. Social-indicator systems should comply to the following three principal claims: 1. to comprehend the role of the human factor as both the goal and the source of social development, 2. to facilitate the examination of the effectiveness of the social reproduction process, 3. to express the complex, system approach to social reality. In the article based on F. Kutta's and M. Illner's report presented at the 8th international symposium of the working group "Social Planning and Forecasting" in Moscow in November 1982, the claims referred to above are analyzed in greater detail.

1. Úvodem

V podmínkách rozvinuté socialistické společnosti jsou objektem řízení nejenom jednotlivé sféry společenského života, ale celý složitý komplex výrobně technických, ekonomických, sociálně politických i duchovních procesů [Kut-ta a kol. 1980]. Nástrojem vědeckého, plánovitého ovlivňování společenských procesů, který umožňuje optimalizovat fungování společenského systému a urychlovat jeho postup k vybudování komunistické společnosti, je sociální plánování. Stejně jako nástroje vědeckého řízení společenské výroby, také sociální plánování neustále rozvíjí a zdokonaluje svoji metodickou výzbroj.

Sociální plánování se především týká takových sociálně ekonomických objektů (které jsou zformovány a běžně fungují), jako jsou výrobní jednotky, územně správní organizace nebo řídicí orgány.(1) V posledních letech, především ve spojení s průmyslovou výstavbou, vykristalizovala otázka, jak postupovat v případě objektů, které zatím neexistují, ale jejichž vytvoření se předpokládá v zájmu rozvoje společnosti. V té souvislosti se objevuje nový pojem — sociální projektování. Jeho úkolem je rozpracovat a relativně přesně vyjádřit zásadní obrysy budoucího objektu jako sociálně ekonomického celku.(2) Konstruovat tyto objekty „od oka“, bez potřebného teoretického propracování, výpočtů a srovnání s reálně existujícími analogickými objekty vede ve svých důsledcích ke společenským ztrátám. Dosavadní absence tohoto druhu projektování ztěžuje další rozvoj ekonomiky a řešení úkolů rozvoje společnosti i každého jednotlivce.

Historický vývoj je charakterizován neustálým rozšiřováním a urychlováním inovací; zvláště jeho současná etapa je poznamenána výrazným zrychlením inovačních změn v důsledku rychlého „zastarávání“ vědeckých poznatků a morálního opotřebení technických prostředků výroby i řízení. Ve spojení s intenzivním charakterem rozvoje výrobních sil nabývají v současných podmínkách rozšířené reprodukce stále většího významu široké inovace spojené se zásadní technickou rekonstrukcí stávajících výrobních jednotek, což vyplývá z nezbytných strukturních přeměn průmyslové výroby. Význam rekonstrukce a jí odpovídajících sociálních procesů nepřetržitě roste a stává se jedním z nejvýznamnějších jevů ekonomického a sociálního života státu. V současnosti probíhá nejen rekonstrukce průmyslových objektů, ale i mnohých městských čtvrtí. Nemenší význam mají procesy spojené s upřesňováním a novým formováním územně výrobních komplexů (aglomerací), jakož i komplexů zemědělsko-průmyslových. Ekonomický a sociální rozvoj státu implikuje vznik

(1) Sociální plánování nabývá v plánovací a řídicí praxi různých forem. Na úrovni socialistických organizací to v současné době jsou plány kádrového, personálního a sociálního rozvoje (blíže Kohout [1981]), v územních jednotkách komplexní plány sociálního a ekonomického rozvoje (blíže Mihalík [1976]).

(2) Tento přístup k vypracování teorie sociálního projektování je objasňován v knize *Sociální projektování* [Toščenko a dr. 1982].

nových podniků, výstavbu nových sídlišť a nové uspořádání měst, okresů a výrobních komplexů.

V těchto podmínkách zvláště ostře vyvstává otázka zvládnutí všech stránek objektivní skutečnosti formou projektu zahrnujícího jak technickou, tak i ekonomickou, právní i sociální stránku nového objektu, event. zavádění inovace. Projekt je specifickou explicitně vyjádřenou formou „předbíhajícího odrazu“ skutečnosti. Není pochyb o tom, že v procesu socialistické výstavby byly některé aspekty sociálního projektování řešeny v rámci sociálního plánování. Rozvoj socialistické společnosti nutně vyžaduje, aby byla zpřesněna teorie i praxe vědeckého řízení, a to zejména vzhledem k potřebám sociálního projektování [Tosčenko a kol. 1982].

Sama možnost projektovat sociální rozvoj byla a stále je předmětem sporů především mezi buržoazními vědci [Tosčenko a kol. 1982: 10–12]. Marxismus-leninismus nazírá budoucnost ne jako prodlouženou přítomnost, ale jako výsledek rozvoje a změn současného a minulého. Přitom bere v úvahu, že plánovitost rozvoje socialistické společnosti umožňuje, aby budoucí bylo určitým způsobem korigovaným rezultátem rozvoje současného a minulého — znalost zákonitostí společenského rozvoje umožňuje na tento rozvoj působit. (3) Rozpornost tendencí společenského rozvoje umožňuje do určité míry mezi nimi manévrovat, stavět pokrokové tendence proti regresivním tendencím minulosti. Kromě toho má podstatný význam přizpůsobování lidské činnosti objektivním potřebám společenského rozvoje. To vše vytváří nové možnosti pro řízení sociálních procesů i společenských vztahů, pro sociální projektování.

Sociální projekt je celkem, jehož struktura je tvořena etapami, počínaje upřesněním společenské potřeby, přes shromáždění všech typů informací, vytyčení cíle a výběr prostředků realizace. Někdy bývá opomíjena významná fáze přechodu ze stávající (staré) situace do situace nové, která je počátkem realizace projektovaných záměrů a opatření. Běžně se tato fáze označuje jako „zavádění“ (implementace) a je „nevyhnutelnou fází procesu cílevědomé změny“ [Automatizované 1982]. Tato nedílná součást všech vědomě koncipovaných rozvojových procesů je také jedním z prvků sociálního projektu.

2. Systémový přístup k plánování, projektování a modelování sociálních procesů

Snahy o uplatnění systémového přístupu v oblasti sociálních procesů jsou vyvolávány především komplexností, mnohorozměrností a mnohostrannou podmíněností sociálních jevů (jako celku i jeho části, tedy parametry, které jsou tradičními prostředky poznání těžko postižitelné). Úsilí o aplikaci systémového přístupu v oblasti sociálního řízení a plánování je podněcováno především rozvojem systémových teorií a dalších vědních disciplín. Rozvoj moderních matematických metod a využívání výpočetní techniky v řízení, které ústí ve vytváření automatizovaných systémů řízení (ASŘ) s cílem podstatně zvýšit účinnost a celkovou společenskou efektivnost systému sociálního plánování [Afanasjev 1977] vytváří stále předpoklady pro aplikaci systémového přístupu v oblasti sociálních procesů.

(3) Nemůže samozřejmě jít o voluntarismus, nelze říci, že můžeme vše a vždy, že můžeme „obrátit historii“. Znalost logického dává možnost korigovat historické, a to v zájmu sociálního pokroku — známe-li určité zákonitosti společenského rozvoje, můžeme direktivními rozhodnutími podporovat urychlení realizace vytyčených cílů. Vždyť i v socialismu představuje rozvoj jednotu i boj protikladů — tedy i zde se mohou projevat různé rozporné tendence [Toščenko 1982: 12].

Při prognózování, programování, plánování, projektování a samotném řízení sociálních procesů se systémový přístup uplatňuje především ve spojení s vytvářením a využíváním modelů. Jejich posláním je redukovat složitost a umožnit ovládnout komplexnost objektivní reality a tím soustředit pozornost na rozhodující činitele vývoje sociálních jevů [Pernica a kol. 1981 : 19 až 35].

Uplatňování systémového přístupu je spojeno s nutností propojovat celospolečenské funkce a strategické cíle rozvoje sociálního s konkrétními představami o perspektivách rozvoje dílčích, zpravidla institucionálně vymezených a řízených složek sociálních procesů. Systémové chápání sociálních procesů pojímaných komplexně se však vytváří zvolna a postupně [Fedorenko 1976].

Zvláštní význam a projev má systémový přístup při projektování funkčních objektů společenské výroby nebo řídicích prvků různé úrovně, jimž nevyhnutelná přítomnost člověka dává výrazně sociální charakter. Projektování je jednou z prvních etap existence (nebo spíše formování) člověkem vytvořeného umělého objektu. Systémový přístup je v procesu projektování realizován jednak v časovém průřezu existence nového objektu jako funkčního celku (vypracování životopisu systému), jednak v rovině jeho věcných stránek.

Metodika, vypracovaná především pro realizaci technických inovací, vyžaduje, aby projekční činnost od samého počátku „životopisu systému“ sledovala vzájemně se podmiňující a doplňující linie techniky, organizačně právních norem, ekonomiky a člověka [Kutta—Soukup 1973 : 171—174].

Projektování sociálních objektů je specificky tvůrčím procesem, při němž jsou ve formě textů, schémat, výkresů a výpočtů modelovány civilizační, společenské, technické a ekonomické cíle společnosti a současně jsou specifikovány lidské, materiální a finanční prostředky nutné k dosažení těchto cílů. Jednota cílů a prostředků je přitom do jisté míry rozporná. Projektanti mohou totiž vyjadřovat společenské úkoly přesněji nebo méně přesně (mohou vycházet z větší nebo menší míry vědeckého poznání a technických znalostí, z větší či menší míry tvůrčí erudice), a to specifickými prostředky, jimiž mohou podporovat, nebo naopak i brzdit současné nároky na budoucí společenský rozvoj [Dráb 1973].(4)

Rozmanitost sociálních jevů a procesů a okolnost, že každý objekt lze definovat z různých hledisek, způsobuje, že každý pokus o klasifikaci sociální reality je neúplný. Vymezení věcného obsahu sociálního objektu z hlediska jeho modelového zobrazení ovlivňuje i způsob členění problematiky: Při vertikálním přístupu je hlavním hlediskem stupeň obecnosti a společenské organizace (společnost jako celek, sociálně třídní struktura, pracovní kolektivy, rodina, jednotlivec), popřípadě hierarchie společenských řídicích úrovní podle jednotlivých oborů lidské aktivity nebo územní organizace (obec, město, okres, kraj, země, stát apod.); při vymezení sfér a oborů lidské aktivity, která se realizuje na všech úrovních společenské organizace (ekonomika, právo, kultura, politika apod.), můžeme hovořit o horizontálním přístupu. Kombinace obou přístupů — horizontálního a vertikálního — umožňuje na jedné straně zobrazit takto vymezený objekt ve větší hloubce a komplexnosti

(4) Výchozími informacemi pro projektování sociálních systémů jsou, vedle teoretických východisek identifikace jednotlivých etap budování socialismu, parametry (či jiný způsob definování) podmínek rozvoje sociálního systému, jeho subsystémů či komponent. To umožňuje stanovit i kvalitativní změny parametrů těchto podmínek jako uzlové body zvratu tendencí životního způsobu a jeho sociálních složek a odvozovat změny ve vazbách mezi vnějšími a vnitřními podmínkami sociálního vývoje [Šulc 1978].

jeho vnitřních vztahů, na druhé straně jsou však silně omezeny možnosti zobecnění výsledků i interpretační možnosti těchto modelů. Přímý úměrný vztah mezi totalitou společenských jevů a procesů a mezi možnostmi jejich modelového zobrazení vede k nastolení problematiky systémů modelů místo vytvoření jediného globálního modelu.

Mezi systémové znaky socioekonomických systémů patří především složitost. Velké množství subsystémů a vazeb mezi nimi, které se mění v čase, vystupuje při tvorbě systémového modelu především jako problém rozkladu (dekompozice) sociálně ekonomické totality na jednotlivé komponenty, z nichž každou lze postihnout určitým modelem. Problém rozkladu se komplikuje tím, že socioekonomický systém se podřizuje dialektickým zákonům rozvoje, které se projevují procesy diferenciací a integrace struktury a funkcí celku, rozvíjením vnitřních skrytých vlastností, jejich relativním osamostatňováním v rámci původního systému a současnou jejich reprodukcí. Toto je nutné promítnout do systému, který těsně souvisí s hierarchickou organizací struktury socioekonomického systému [Dvořák 1979].

Další systémovou vlastností socioekonomického systému je skutečnost, že subsystémy, z nichž se skládá, mají cílové chování, což znamená, že jednotlivé subsystémy jsou relativně samostatné a realizují své potřeby a zájmy. Při tvorbě modelů vyvolává tato systémová vlastnost problém koordinace jednotlivých modelů, tj. nezbytnost nastolit soulad mezi globálním cílovým kritériem celku a lokálními cíli subsystémů tak, aby bylo zabezpečeno fungování socioekonomického systému jako celku. Řešení tohoto problému spočívá ve sladění mechanismu stimulace, jehož kvalita a efektivnost jsou hlavními faktory, které ovlivňují říditelnost socialistické společnosti.

Konstrukce systému modelů musí vycházet z takového rozkladu sociálně ekonomického systému, který umožní postihnout reálný mechanismus řešení problému sociálního rozvoje na různých úrovních společenské organizace. Jako nosná a teoreticky zdůvodněná varianta dekompozice se jeví rozlišování makrosféry (celospolečenská úroveň sociálního plánování), mezzosféry (sociální plánování v územních celcích, resp. výrobně územních komplexech) a mikrosféry (plánování na úrovni podniků, resp. pracovních kolektivů) [Kutta 1976].

Charakteristickým znakem každého sociálního systému je vedle jeho složitosti (definované vysokým počtem sledovaných jevů a jejich vazeb) především jeho komplexnost, která klade dva nároky: jednak na zavedení různých významových hledisek do pohledu na sociální systém (tj. hledisek ekonomických, sociologických, právních apod.), a to jak odvozených z vlastní věcné povahy sledovaných jevů a procesů, tak — a to především — respektujících jejich mnohovýznamnost (například sledování technických inovací jakožto ekonomického, sociologického, právního aj. procesu); jednak na metodologii — komplexnost je v této rovině dána rozsahem vztahů, které existují mezi sledovanými jevy a ovlivňují konstituci výstavby vlastního modelu.[5]

Rostoucí složitost rozsáhlých komplexů v oblasti společenských jevů nepředstavuje něco zcela nového. V poslední době ji však pocítujeme ve vyšší míře v souvislosti s nesmírným pokrokem v oblasti vědeckotechnického rozvoje a postupným pronikáním významných inovací do života společnosti. Z analogie chování společenských jevů a procesů a jejich vyjádření formou modelů je zřejmé, že žádný kvantitativní model nemůže být vybudován bez modelu kvalitativního, to jest bez teoretické představy o fungování a rozvoji

(5) Na úskalí tvorby modelů, které vyplývá právě z komplexnosti, upozorňuje L. Machoň [Pernica 1981: 31].

celku, což vyžaduje aplikaci současných společenských poznatků. Konstrukce kvantitativního modelu tedy předpokládá předchozí vytvoření kvalitativního, tj. obsahově věcného modelu, který zobrazuje vědeckou představu o hlavních rysech, zákonitostech a zvláštnostech fungování a vývoje zkoumaných jevů a procesů a o jejich teoreticky přípustných stavech. Takový model dovoluje obsahově věcnou interpretaci výsledků kvantitativních modelů [Machoň 1980].

Složité vývojové modely, často označované jako „komplexní“ či „kybernetické“, rozpracovávají myšlenky obsažené v metodologickém proudu modelů systémové dynamiky [Forrester 1972] a přizpůsobují je zvýšené míře neurčitosti při poznávání sociálních, resp. ekonomických objektů, jež mají zobrazovat. Tyto složité vývojové modely zobrazují — s využitím dostupného teoretického poznání empirických informací a specifických matematických procedur — jejich strukturu i minulý a možný budoucí vývoj v čase. Složité vývojové modely se snaží pomocí specializovaného formalizovaného aparátu sjednotit genetický a strukturní přístup k poznání v aplikační sféře společenských věd [Souček 1979].

Dynamické chování socioekonomických systémů je určeno řadou činitelů — patří k nim především chování lidského činitele (vliv psychologických, fyziologických a sociologických faktorů), ohromné množství vzájemně se proplétajících politických, ekonomických, sociálních, technických, právních a dalších faktorů, výrazné působení zpětných vazeb, nelineární charakter vztahů mezi různými procesy apod. Modelování všech těchto vztahů a procesů, jejich algoritmizace a zprogramování je proto velmi obtížné. Je také nesnadné dosáhnout toho, aby získané výsledky v dostatečné míře odrážely složitost modelových vztahů a přitom byly zpracovány v podobě přijatelné pro společenskou praxi.

Složitost a rozsáhlost technického, ekonomického a sociálního objektu modelování vyvolává potřebu využít adekvátních modelovacích nástrojů; příslušné simplifikace, aplikace jednoduchého zobrazení složitých vztahů a schematicnost jsou zdrojem potíží při realizaci a často degradují modelové řešení na nepoužitelné pro konkrétní uplatnění v praxi. Obecně je možné dedukovat, že čím je řešení abstraktnější, tím je jeho využití zdlouhavější a obtížnější. Proto i volba vhodných metod modelování, jejich interpretace a strategie i taktika jejich využívání jsou vážnými problémy tvůrčího charakteru a mohou významným způsobem ovlivnit praktickou využitelnost výsledků výzkumu v praxi [Odehnal 1979]. Konstrukce modelů musí proto důsledně vycházet z analýzy současného stavu a příslušné identifikace systému. V dalších fázích modelového řešení, zejména při volbě koncepce modelování a při vlastním modelování dílčích problémů, musí být zajištěna vazba na praxi z hlediska budoucí možné realizace modelu a jasného cíle řešení.

3. Úloha a místo sociálního projektování v řízení sociálních procesů

Základním nástrojem řízení sociálních procesů v rozvinuté socialistické společnosti se stává sociální plánování a prognózování. Objektem řízení nejsou pouze jednotlivé sféry společenského života, ale úplný komplex výrobně technických, ekonomických, sociálních, politických i duchovních procesů. Sociální plánování a prognózování zde vystupuje jako nástroj vědeckého plánovitého ovlivňování společenských procesů, optimalizující fungování společenského systému a urychlující jeho postup k vybudování komunistické společnosti.[6]

(6) V širším slova smyslu „sociální“ znamená to, co je bezprostředně spjata s lidskou společností. ... Sociální plánování v tomto smyslu zahrnuje sociální aspekty

Společným úsilím vědy i řídicí praxe se postupně vypracovávají metodické nástroje řízení sociálních procesů. Již dříve byly vytyčeny principy socioekonomického řízení [Kutta 1973], značná pozornost je věnována otázkám sociální analýzy a vytváření ukazatelových soustav [Illner—Foret 1980] a sociálním aspektům řízení pracovních kolektivů [Čerkasov 1979]. V poslední době se pozornost soustřeďuje na vypracování nástrojů projekčního uchopení sociální reality a objevuje se pojem „sociální projektování“. Poslední je založeno na sociálním předvídání a prognózování, ztělesňuje se v něm a dále rozvíjí myšlenka systémového projektování. Sociální projektování přirozeně doplňuje systém řízení sociálních procesů o potřebný prvek — projekci, která zprostředkuje zapojení teoretických poznatků do praxe socialistické výstavby propojením vědy s praktickým životem při realizaci prognózovaných jevů a procesů.(7) Na jedné straně rozpracování problémů sociálního řízení, plánování a prognózování dovolilo zapojit do oblasti vědecké analýzy a následného využití získaných poznatků dosti široký okruh otázek týkajících se prostředků regulace sociálních procesů, na druhé straně se objevila možnost otevřít nové horizonty hlubšímu a lépe vědecky fundovanému řešení aktuálních problémů v realizaci cílově orientovaného řízení a plánování v socialistické společnosti.

Významnou roli zde hrají sociální projekty orientované na opatření k regulaci procesu vytváření a plánovitého rozvíjení nového nebo zásadním způsobem rekonstruovaného objektu. Sociální projektování je tedy procesem vypracování návrhu direktivního určení budoucího stavu konkrétního objektu v rámci určitého programu a plánu. Sociální projekt se tak stává podmínkou pro sestavení plánu sociálního rozvoje [Antoňuk 1978]. Právě v tomto stadiu je možno rozpracovat několik variant budoucího plánu — sociálního projektu. V průběhu jejich posuzování a porovnávání s přihlédnutím k materiálním, pracovním a finančním zdrojům, které jsou k dispozici, se zpravidla vybírá optimální (nebo optimu blízká) varianta která se potom stává direktivním plánovým úkolem.(8)

Pojem sociálního projektování zatím není v odborné literatuře dostatečně upřesněn a ustálen. Nejvíce je rozpracováno organizační projektování, které je bezprostředně spojeno se zdokonalováním systému řízení. Je v něm zkoumána řada sociálních aspektů, nelze však říci, že je plně orientována na problematiku sociálních procesů. Sociální aspekty jsou v poslední době více respektovány v technicko-ekonomických projektech pro investiční výstavbu.(9)

vědeckotechnického pokroku, zdravotnictví, dalšího ovládnutí Země a kosmu, interakce přírody a společnosti, dále problémy ekonomiky, vlastních sociálních vztahů, urbanismu, populace, národnostních vztahů, problémy vzdělávání, kultury a umění, státu a práva, vnitřní a zahraniční politiky, vojenství. V užším smyslu se „sociální“ někdy ztotožňuje s pojmem „sociologické“, tj. zahrnuje pouze jeden z výše vyjmenovaných směrů [Kutta 1980: 50—51].

(7) S. F. Frolov v této souvislosti uvádí: „V současné době je nutné rozpracovávat vědecky zdůvodněná opatření k regulaci procesů rozvoje výrobních kolektivů nejenom když již tyto kolektivy pracují, ale také v době, kdy se teprve projektuje výstavba podniku, kdy se rozpracovává rekonstrukce atp.“ [Planirovanije 1976: 105].

(8) V řadě případů se problémy projektování řeší ve vztahu ke konkrétním druhům činnosti člověka — když například A. V. Rjabuškin zkoumá problémy rozvoje životního prostředí, dochází k závěru, že v procesu projektování „... je možné a nutné a priori uvažovat určitý systém společenských vztahů; nově projektovaný předmětně hmotný komplex prostředí se musí stát prostředkem a podmínkou realizace těchto vztahů — to vše odhaluje chápání sociální podstaty integrálního projektování prostředí.“ [Rjabuškin 1976]

(9) V této souvislosti se někdy objevuje termín „sociální konstruování“, jako proces spojování náhodnosti a nevyhnutelnosti v rámci existujícího prostoru pro svo-

Při ujasňování podstaty sociálního projektování existují v odborné literatuře různá hlediska. Především jde o samotnou možnost projektovat nové sociální jevy a procesy.[10] Jiné hledisko prakticky ztotožňuje sociální plánování a sociální projektování, přičemž sociální projektování je chápáno jako vypracovávání vědecky podložených modelů racionálních charakteristik konkrétních sociálních organismů nebo jejich stavů na úrovni řešení určitých sociálních úloh. Zcela evidentní je požadavek přesnějšího rozlišování sociálního plánování a sociálního projektování — to je možné v případě, když sociální projektování spojíme se vznikem nových, ještě neexistujících objektů.[11]

Někdy se pojem sociálního projektování ztotožňuje s pojmem podstaty sociálního prognózování — zejména v souvislosti s vytvářením variant modelů sociálních procesů. Zde je nutno připomenout, že vytváření pravděpodobnostních modelů je jedním z metodologických principů prognózování, neboť sociální prognózování je orientováno na odhalení tendencí rozvoje sociálních procesů, k vytváření modelů budoucnosti, ke stanovení optimálních cílů a prostředků řízení sociálního rozvoje společnosti.[12]

Sociální plánování je plánováním sociálního rozvoje existujících objektů; pokud jde však o objekty, které ještě neexistují nebo mají být podstatným způsobem změněny, lze těžko používat termín „rozvoj“. Jejich rozvoj začíná teprve po jejich vytvoření. Sociální projektování není projekcí sociálního rozvoje, ale projekcí počátečního, výchozího sociálního stavu nových objektů, od něhož začne další sociální rozvoj. V tomto smyslu je sociální projektování jedním z druhů sociálního plánování.

Sociální projektování je přitom specifickým druhem sociálního plánování. Je známo, že sociální plánování ovlivňuje společenské vztahy a sociální procesy nepřímou, zprostředkovanou, vytvořením určitých materiálních, organizačně administrativních a ideologických podmínek, v nichž by se společenské

bodnou volbu. Tento prostor tvůrčího ovládnutí sociální skutečnosti je dán následujícími podmínkami: a) spolu s nejpravděpodobnější tendencí existují méně pravděpodobné, ale reálně možné tendence; b) zpravidla existuje záloha vnitřních sociálních zdrojů, které mohou být mobilizovány k řešení daného sociálního úkolu; c) společenské struktury procházejí značnými změnami, což může být využito pro realizaci preferované varianty budoucího rozvoje; d) perspektivní cíle mohou být v průběhu rozvoje vzájemně zaměněny, jednoho cíle je možno dosáhnout různými prostředky [Ljachov 1970].

(10) Projektování se zpravidla týká objektu, který v realitě neexistuje. Pokud jde o sociální jevy a procesy, nemohou být naprosto nové, v reálné skutečnosti neznámé — vždy ve společenském životě existují, a proto jejich rozvoj může být plánován nebo prognózován [Ljachov 1970].

(11) Frolov uvádí: „Je přirozeně lepší vyprojektovat budoucí stav pracovního kolektivu nebo sídliště, než „látat díry“ vytvořené v důsledku nedostatečně komplexního řešení některých sociálních problémů (fluktuace, nespokojenost s pracovními podmínkami, zesílení migrace obyvatelstva apod.) [Planirovanije 1976: 105]. Praxe výstavby některých našich energetických staveb (například Dukovany) to plně potvrzuje.

(12) V procesu sjednocování hledisek na sociální projektování se objevují i značně široké definice, jako například: „Sociální projektování představuje cílově orientované působení směřující k vytvoření společenských vztahů, sociálních procesů a způsobu života v nových plánovaných objektech vybudováním nejvhodnějšího materiálního prostředí bydlení a optimálních podmínek pro životní činnost, které by podporovaly urychlené přerůstání socialistických společenských vztahů do komunistických, zvyšování materiálního blahobytu a kulturní úrovně obyvatelstva a všestranný rozvoj osobnosti“. [Charitonov 1978] Toto široké zahrnutí všech problémů (být principiálně správné) přece jen vyžaduje upřesnění specifiky objektu sociálního projektování. Proto je vhodné používat pojem sociálního projektování pouze pro takové sociální objekty, které zatím neexistují a které je nutno teprve vytvořit, jakož i pro takové, které musí být podstatně změněny.

vztahy a sociální procesy rozvíjely společensky žádoucím způsobem. Bezprostředně může působit jen na zlepšení životních podmínek, které lze plánovat přímo.

V tomto směru se sociální plánování a sociální projektování poněkud liší — má-li sociální plánování co činit s objektem, v němž jsou zafixovány výchozí kvalitativní i kvantitativní charakteristiky sociálních procesů, potom totéž nelze říci o sociálním projektu, jehož výchozí charakteristiky nejsou tak přesné jako v existujících sociálních institucích. Proto opatření administrativně organizačního a ideologického charakteru jsou do značné míry pravděpodobnostní, připouštějí celou škálu činností, možností různých variací. Pro sociální projekt je velmi důležité zvýraznění právě těchto podmínek, jelikož právě ony zaručují optimální rozvoj budoucího sociálního objektu. Přibližně se stejnou situací se setkáváme také při zásadní technické rekonstrukci, mnohé sociální charakteristiky jsou málo konkrétní a někdy také nepřesné.

Vydeme-li z uvedených předpokladů, pak můžeme říci, že sociální projektování je specifickou plánovací činností, jejíž jádro tkví ve vědecky založeném určení základních parametrů formování budoucích sociálních objektů nebo procesů s maximálním zohledněním a sladěním zájmů socialistické společnosti, sociálních skupin a osobností. Sociální projektování je zaměřeno na dosažení optimálních ukazatelů fungování vznikajících a rekonstruovaných objektů, na sladění objektivních potřeb společenského vývoje a subjektivních činností lidí v praxi vytváření nových společenských vztahů.

Cílem sociálního projektování je tedy především:

- zabezpečit optimální podmínky pro vznik, rozvoj a fungování (v zájmu společnosti) nových (popř. rekonstruovaných) objektů;
- zabezpečit optimální podmínky práce a života pro všechny, kteří budou pracovat (resp. žít) v těchto objektech;
- v maximálně možném stupni, řídíce se společenskými zájmy, „napravit poruchy“ vyvolané vytvořením nových (nebo rekonstruovaných) objektů ve vyšších systémech (podnik, město, výrobně územní komplex), k nimž daný objekt patří.

Sociální projekt jako zvláštní duchovní výtvar není bezobsažnou fantazií či nějakou utopií, ale je reálným nástrojem přetvářecí činnosti člověka, přičemž tato přetvářecí činnost za socialismu nepřetržitě a ve stále vzrůstající míře bude sloužit zájmům dělnické třídy, zájmům všech pracujících socialistické společnosti. Orientuje se na efektivní řešení různých sociálně ekonomických, politických a duchovních úkolů socialistické společnosti v rámci konkrétních sociálních objektů. Při rozpracování sociálních projektů mohou jako sociální objekty vystupovat různé sociální instituce. Objekty projektování mohou potom být klasifikovány podle různých hledisek.

Jeden způsob klasifikace druhů sociálního projektování může být založen na různých funkcích společnosti realizovaných konkrétními sociálními institucemi v ekonomické, sociálně politické a duchovní sféře společenského života. Toto pojetí se orientuje na zdokonalování činnosti fungujících nebo nově vytvářených konkrétních sociálních institucí. (13)

(13) V současné odborné literatuře existuje řada návrhů na vypracování projektů řešících nejdůležitější sociálně ekonomické problémy, jako je rozvoj socialistického vlastnictví, sociální problémy práce, vztahy rozdělování, sociální struktura a socialistický způsob života [Mihalík 1976; Zkušenosti 1978; Kutta a kol. 1980]. Uvedené objekty patří do sociálního projektování, nemají však jednotný základ a samy o sobě nemohou vytvořit přesně definovanou klasifikaci. Projektování je možno orientovat na základní druhy činností člověka, vyplývající ze společenských funkcí jím rea-

Prvním, vedoucím druhem sociálního projektování je projekce podmínek zabezpečujících efektivní pracovní činnost člověka. Ve výrobě jsou blízké pojmu „pracovní podmínky“; mimo výrobu k nim patří sociální aspekty využití dopravy, telekomunikací, sociálně prostorové aspekty práce aj. [14]

Dalšími druhy projektování jsou oblasti činnosti obyvatelstva spojené s rozvojem společensko-politické aktivity, se sférou kultury a se sférou způsobu života.

Společensko-politickou aktivitu je možno projektovat jako souhrn opatření zvyšujících účast pracujících (i jednotlivých vrstev pracujících) na řízení výroby a společenských záležitostech. Ve sféře kultury má největší význam komplex podmínek rozvoje vzdělání a zvyšování kulturní úrovně i odpočinku pracujících.

Projektování způsobu života je jedním z jeho nejdůležitějších druhů, na jeho základě jsou mimo jiné sestavovány i základní národohospodářské bilance. Zabezpečení bydlení, služeb, rozvoje využívání volného času — to vše hraje velkou roli v životě člověka. Nejen to, sociologické výzkumy potvrzují, že otázky bydlení a volného času jsou v současném období jedním z vedoucích motivů chování člověka při volbě zaměstnání a místa bydliště v určování vlastních životních plánů.

Zvyšuje se význam projektů ochrany životního prostředí a lidského zdraví, neboť to má příznivý vliv na racionální organizaci života jak společnosti vcelku, tak i jejích jednotlivých skupin i každého jednotlivce.

4. Závěr

Mluvíme-li o sociálním projektování, pak je nutno zdůraznit, že v podstatě neslouží jednotlivým stránkám činnosti člověka, ale jejich souhrnu. Pouze při celostním přístupu k podmínkám zabezpečujícím racionální organizaci všech druhů činnosti člověka je možný nejefektivnější, resp. optimální rozvoj společenského organismu v jeho jednotlivých komponentech. Proto také sociální projektování nejvíce tíhne k řešení takových problémů, které komplexně zahrnují všechny sociální aspekty života člověka; je účelné členit je podle úrovně organizace společenského života. Právě proto se sociální projekty mohou (či vlastně musí) vypracovávat na úrovni pracovního kolektivu, města a územního celku. Sociální projekt se může stát metodickým nástrojem spo-

lizovaných. Do nich bývá zahrnována pracovní (výrobní), společensko-politická a duchovní činnost, jakož i činnost zaměřená na uspokojování denních potřeb ve sféře rodiny a volného času. V důsledku relativní homogenity mohou tyto činnosti sloužit jako základ klasifikace druhů sociálního projektování. Skutečnost, že sociální projektování může být realizováno podle sfér životní činnosti, však neznamena, že tyto sféry tvoří uzavřené systémy — naopak, analýza činností například ve sféře kultury by nebyla úplná, kdyby nebylo přihlíženo k výsledkům analýzy ve sféře práce; sociální aktivitu je přitom možno charakterizovat ve všech druzích činnosti člověka bez výjimky. Sociální projektování může tedy být spojeno s vypracováním projektů rozvoje organizací, které zabezpečují podmínky efektivní činnosti v té nebo oné sféře společenského života.

(14) Analýza metodologických, metodických a obsahových stránek sociálního projektování zatím není spojována s otázkou jeho nositele (subjektu). Východisko pro toto určení spatřujeme v požadavku vypracovat sociální projekt pro zatím neexistující objekty či procesy. S otázkami shodnými s obsahem sociálního projektu se v současné době musí v té či oné míře vypořádat každý projektující orgán. Položením otázky sociálního projektování je vymezena oblast, v níž může být do praxe řízení promítnuto poznání získané v oblasti společenských věd. Jde o to, vytvořit pro plánovací a řídicí praxi metodologické a následně i metodické základy sociálního projektování jako nedílné součásti zkvalitňování řídicího procesu v souladu s požadavky *Souboru opatření*...

jování plánů sociálního rozvoje pracovních kolektivů jednotlivých výrobních odvětví a sociálního rozvoje územních celků, což jsou plánovací a projekční aktivity zatím stroze oddělené.

Pokud jde o výrobní kolektiv, je účelné využívat projektování ne teprve tehdy, až podnik nebo jiná výrobní jednotka funguje, ale již v době její projekce nebo vypracování opatření pro její rekonstrukci. Ve stadiu předcházejícím výstavbě nebo rekonstrukci je totiž možno předvídat způsoby řešení technických, ekonomických a sociálních problémů, které jsou dnes předmětem velkých starostí výrobních kolektivů — fluktuace, bytová otázka, kultura a volný čas apod.

Na dalších úrovních společenské organizace — ve městech a výrobně územních komplexech je sociální projektování v zásadě spojeno s racionální organizací denního života obyvatelstva. Výrazně se sem promítají důsledky dělby práce, neboť pro zvýšení efektivity výroby jsou nutné ekonomicky zdůvodněné vztahy v tempech rozvoje jednotlivých národohospodářských odvětví a taková územní organizace výroby, která by zabezpečila nejehospodárnější spojení pracovních zdrojů, pracovních předmětů a prostředků s přihlédnutím k přírodním podmínkám oblasti.

Potřeba zahrnout maximum faktorů ovlivňujících realizaci cílů společnosti a současně spojených i s rozvojem každého člověka se projevila při sestavování oblastních plánů ekonomického a sociálního rozvoje, neboť právě zde nabývá zvláštního významu nezbytnost řešit mnohé aspekty pracovního a denního života pracujících současně. Tak například při výstavbě sídlišť začaly být respektovány sociální aspekty života obyvatelstva: projekty předvíдалy výstavbu objektů pro kulturu a volný čas, dětská a školní zařízení, organizace lékařské péče, komunálních a obchodních služeb. Sociální aspekty se postupně staly povinnou součástí rajónových plánů a generelů měst. Požadavek všestrannosti, komplexnosti v rozvoji společnosti je nutno zdůrazňovat právě v situaci, kdy se s postupujícím vědeckotechnickým rozvojem objevuje stále více programů týkajících se jednotlivých oblastí (výstavba jaderných elektráren, těžba paliv v nových lokalitách apod.), jakož i celého území státu (rozvoj mikroelektroniky, robotiky, biotechnologií, využívání nízkoodpadových technologií a recyklování odpadů, racionalizace spotřeby paliv a energií apod.)⁽¹⁵⁾

Zvláštnosti těchto projektů spočívají v tom, že na jedné straně řeší stěžejní úkoly vědeckotechnického a sociálně ekonomického rozvoje, na druhé straně jejich realizace předpokládá komplexní řešení všech aspektů — organizačně právních, ekonomických, technických a technologických, jakož i sociálních ve formě komplexního projektu. Právě v projektování se stále zřetelněji prosazují sociální faktory rozvoje, zvláště pak ty, které se týkají racionálního využívání pracovních zdrojů a všestranného rozvoje člověka. V určitém směru se tyto faktory stávají klíčovými, neboť zájem řídicího subjektu stále silněji ovlivňuje efektivnost fungování nejenom společenské výroby, ale společnosti jako životního prostředí každého jedince.

Jednotlivé úrovně společenské organizace (makro, mezo a mikrosféra) jsou přirozenou základnou praktické realizace sociálního projektování. Hlubší a všestrannější hodnocení významu tohoto nového prvku v systému vědeckého

(15) Tradiční projektování, jako například projektování investiční výstavby, projekty technologie, systémů řízení, automatizovaných systémů různého určení, projektování strojů atd., stejně jako uplatňování systémového přístupu v procesu projektování je věnována velká pozornost ve všech technických oborech, na vysokých školách i v orgánech *Československé vědeckotechnické společnosti* (bližší viz Sborník [1983]). Místo, význam i obsah sociálního projektování v systému tradiční projekční činnosti je nutno dále upřesňovat.

řízení společnosti a v jeho plánovacím subsystému vychází z analýzy metodologie a metodiky sociálního projektování pracovních kolektivů, územních celků i společnosti jako celku.

Sociální projektování přesahuje dosavadní převážně technický a ekonomický přístup k projektování; není důležité pouze zavést výrobu nového produktu v dostatečném rozsahu a relativně krátké době, zvýšit produktivitu práce, snížit náklady, dosáhnout úspor materiálů a energií, vytvořit podmínky pro spokojený život člověka v dané době. Nesmírně důležité také je, jakým způsobem toho dosáhneme a k jakým sociálním důsledkům komplex těchto činností povede v dlouhodobé perspektivě. Principiálním kritériem zůstává vliv sociálního projektování na překonávání základních rozporností socialistické společnosti a na její přerůstání ve společnost komunistickou. K vytváření komplexních projektů, které by odpovídaly současným požadavkům vědeckotechnického a sociálního pokroku je zapotřebí dále zdokonalovat současné nástroje, například sociologické analýzy inovací, vytváření nových metod a prostředků sociálního řízení aj. V neposlední řadě pak jde o vytvoření systému konkrétních sociálních požadavků, které by se staly nedílnou součástí projektové dokumentace nových i rekonstruovaných objektů ve všech odvětvích materiální výroby a ve všech sférách společenského života. Některé poznatky přinesly výzkumy modelování sociálních potřeb a z nich odvozované sociální informace a normativy [Pernica a kol. 1981: 45—49; 73—75], které jsou nezbytné k vypracování vědecky zdůvodněných projektů. Dosavadní projektová dokumentace také zatím plně neodpovídá požadavkům sociálního projektování. Neobsahuje totiž zpravidla úplný systém sociálně ekonomických parametrů budoucího nebo podstatným způsobem rekonstruovaného objektu. V tomto ohledu stojí před společenskými vědami a zvláště před sociologií zásadní úkol vyzbrojit metodologii a metodiku projektování takovými nástroji, které by dovolily a umožňovaly promítnout do projektované situace zájmy a rozumné potřeby hlavní výrobní síly společnosti — člověka.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
Aitov, N. A.: *Vědeckotechnická revoluce a sociální plánování*. Praha, Práce 1981.
Antoňuk, G. A.: *Social'noje projektirovanije. Někotoryje metodologičeskije aspekty*. Minsk, Izd. BGU 1978.
Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů (sborník). Praha, DT CSVTS 1982.
Bagrinovskij, K. A. — Berljang, E. L.: *Matěmaticeskije voprosy postrojenija sistěmy modělej*. Novosibirsk, Nauka 1976.
Cerkasov, G. N. — Kohout, J. a kol.: *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*. Praha, Práce 1979; Moskva, Profizdat 1978.
Dráb, Z.: *Úvod do systémového inženýrství*. Praha, SNPL 1973.
Dráb, Z.: *Systémové inženýrství*. Praha, Svoboda 1981.
Dvofák, J.: *K metodologii výstavby modelů sociálního plánování*. In: *Sborník konference ASŘ a řízení sociálních procesů*. Praha, DT CSVTS 1979.
Forrester, J. W.: *World Dynamics*. Cambridge, Mass. 1972.
Habr, J. — Vepřek, J.: *Systémová analýza a syntéza*. Praha, SNTL 1973.
Charitonov, I. A.: *Social'noje projektirovanije novych gorodov. Voprosy teorij i metodologii*. Novosibirsk, Nauka 1978.
Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a prognózování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.
Kutta, F. — Soukup, M.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.

- Kohout, J.: *Teoretické a metodologické problémy řízení sociálních procesů a úkoly sociologie*. In: Odbory a společnost 1981, č. 5, s. 27—31.
- Ljachov, I. I.: *Social'noje konstruovanie*. Moskva, Nauka 1970.
- Machon, L.: *Modelování sociálních jevů*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Mihalik, J.: *Medzinárodné trendy v plánování a regulování sociálno-ekonomického rozvoja*. Bratislava, Pravda 1976.
- Odehnal, Z.: *Modelování a simulace jako součást systémových úloh v oblasti vědeckotechnického rozvoje*. In: *Sborník Systémové inženýrství a simulace systémů*. Praha, DT ČSVTS 1979.
- Pernica, V. a kol.: *Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů*. Praha, DT ČSVTS 1981.
- Pernica, V.: *Řízení sociálních procesů a prognostické modelování*. Sociologický časopis 1981, č. 3, s. 243—256.
- Planirovanije social'nogo razvitija*. Moskva, Znaniye 1976.
- Rjabuškin, A. V.: *Razvitije žiloj sredy*. Moskva, Nauka 1976.
- Sborník semináře „Systémové projektování“*. Praha, DT ČSVTS 1982.
- Souček, Z.: *Simulace dynamického chování velkých ekonomických systémů*. In: *Sborník semináře „Systémové inženýrství a simulace systémů“*. Praha DT ČSVTS 1979.
- Sulc, O.: *Systémový přístup k prognostice*. In: *Sborník semináře „Systémové inženýrství ve školství a kultuře“*. Praha DT ČSVTS 1978.
- Toščenko, Ž. T. — Aitov, N. A. — Lappin, N. I.: *Social'noje projektirovanije*. Moskva, Mysl' 1982.
- Zkušenosti se zaváděním plánu sociálního rozvoje okresu (sborník)*. Pardubice, DT ČSVTS 1978.

Резюме

3. Дрaб - В. Перница: К роли социального проектирования

В работе представлены логическо-теоретические данные и достижения новой фазы разработки вопросов управления социальными процессами. Существующее социальное планирование до сих пор занимается прежде всего сформированными и нормально функционирующими объектами, производственными единицами, территориально-административными единицами, органами управления. В работе анализируется проблема создания основных условий для социального развития объектов, которые только еще возникнут. На этой основе определяется задача социального проектирования — сравнительно точно выразить основные контуры будущего объекта как социально-экономического целого. В современных условиях интенсивного типа развития производительных сил общества растет значение инноваций, реализуемых посредством коренной технической реконструкции существующих производственных единиц; здесь также имеется простор для социального проектирования.

Социальный проект понимается как целое, структура которого образуется этапами: уточнением общественной потребности, накоплением всех видов информации о данной реальности, выдвижением целей и подцелей, выбором средств реализации и форм внедрения. Комплексность социального проекта неизбежно требует применения системного подхода к увязке общественных функций и стратегических параметров социальных процессов с их частными компонентами. Системный подход часто реализуется посредством системы качественно-количественных моделей.

Естественной базой практической реализации социального проектирования являются отдельные уровни общественной организации (макро, меззо, микросфера). Анализ методологических и содержательных сторон социального проектирования пока не связывается с вопросами его носителя (субъекта). Исходной основой такого решения является определение социального проекта для не существующих до сих пор объектов или процессов.

Социальные факторы развития, касающиеся прежде всего рационального использования трудовых ресурсов и зафиксированных в трудовой деятельности условий всестороннего развития человека, становятся в известном смысле ключевыми для современного этапа соединения достижений научно-технической революции с преимуществами социализма. Интересы руководящего субъекта, рабочего класса и его авангарда, коммунистической партии, все более интенсивно получают применение в развитии эффективного функционирования общества в целом. Социальное проектирование является одним из методических инструментов, позволяющих отражать эти интересы и разумные потребности трудящихся в инструментах интенсивного развития общества.

Вопросы социального проектирования применительно к социальному планированию равно как и к другой проекционной деятельности и к конкретным носителям социального проектирования требуют дальнейшей разработки и уточнения.

Summary

Z. Dráb — V. Pernica: About the Role of Social Projecting

The study presents logico-theoretical findings of a new phase in the elaboration of problems connected with the control of social processes. The hitherto existing social planning is primarily concerned with already formed and currently functioning objects, production units, regional-administrative organizations, or managerial organs. The problem of creating basic conditions for the social development of objects which are to arise in future is analyzed. On this basis, the task of social projecting — i. e. expressing with relative precision the fundamental outlines of the future object as a socio-economic whole — is defined. In the present conditions of the intensive type of development of the society's productive forces, the significance of innovations carried into effect by a fundamental technical reconstruction of existing production units is on the rise, even here there is space for social projecting.

The social project is conceived as a whole whose structure is formed by the following stages: a more precise definition of the social need, collection of all types of information about the given reality, setting of goals and subgoals, selection of the means of implementation and the forms of introduction. The complexity of the social project entails the necessity of applying the system approach to interlinking universal social functions and strategic dimensions of social processes with their component parts. The system approach is frequently actualized with the aid of a system of qualitative—quantitative models.

The separate levels of social organization (the macro-, mezzo- and microsphere) represent the natural basis for the practical realization of social projecting. The analysis of the methodological and content aspects of social projecting has so far not been connected with the problems of its bearer (subject). The starting point for a solution of this kind is the elaboration of a social project for hitherto non-existent objects or processes.

The social factors of development relating primarily to the rational utilization of working resources and to the conditions of man's all-round development anchored in working activity are, in a sense, becoming key factors for the present stage of connecting the achievements of the scientific and technological revolution with the advantages of socialism. The interests of the managing subject, the working class, and its vanguard, the Communist Party, assert themselves with growing intensity in the development of the effective functioning of society as a whole. Social projecting represents one of the methodical tools facilitating the projection of these interests and rational needs of the working people into tools of the intensive development of society. The questions of social projecting in relation to social planning as well as to other projecting activity and to the concrete bearers of social projecting must be further elaborated and rendered more precise.

Úvodem

Empirický výzkum ekonomického a sociálního rozvoje řízeného národními výbory je v naší správní vědě teprve v počátcích. Dosavadní sporadické empirické výzkumy byly orientovány převážnou většinou na činnosti národních výborů při zajišťování ekonomického a sociálního rozvoje územních obvodů. Jejich poznatky a závěry vedly k odkrytí řady problémů a nedostatků v aplikaci příslušných právních norem a byly i podnětem k nové právní úpravě.

Orientace empirických výzkumů do oblasti pravomocí a působnosti národních výborů, na jejich řídicí a koordinační činnosti, na otázky odpovědnosti a kompetence má za následek, že problematika komplexního ekonomického a sociálního rozvoje územně správních celků není zkoumána přímo, ale zprostředkovaně analyzováním způsobů, forem a metod reakce územních orgánů státní moci a správy na potřeby ekonomického a sociálního rozvoje území.

Uvedený metodický přístup je efektivní v té míře, v jaké řídicí, koordinační a další činnosti národních výborů odrážejí skutečné, reálné potřeby ekonomického a sociálního rozvoje území. Národní výbory jakožto územní orgány státní moci a správy však plní i další významné funkce, plynoucí z jejich příslušnosti k jednotné soustavě hierarchicky uspořádaných orgánů státní moci a správy, realizují další činnosti překračující, ale i modifikující reakce na potřeby ekonomického a sociálního rozvoje území. Je proto vhodné doplnit uvedené výzkumy empirickými výzkumy orientovanými na potřeby vznikající v rámci územně správního celku a pak položit otázku adekvátnosti, relevance pravomocí, působnosti řídicích a koordinačních činností vzhledem k zjištěným potřebám.

Tázáme-li se, zda právní nástroje socialistického státu, včetně jeho dalších správních aktivit a činností, jsou relevantní struktury zjištěných potřeb, kládeme vlastně otázku jejich společenské efektivity, účinnosti, obecněji vyjádřeno adekvátnosti právní formy danému společenskému obsahu. Vycházíme tedy z analýzy společenských vztahů, jejichž realizací potřeby vznikají, manifestují se, uspokojují i zanikají. Výchozí není pro nás právní forma a správní činnost, ale společenská skutečnost projevující se ve formě potřeb.

Celospolečenské a skupinové potřeby, které jsou zejména z hlediska obecného působení socialistického práva dominujícími, jsou i z hlediska správní činnosti v popředí zájmu. Poznání procesů formování, regulace i uspokojování potřeb je pro právní i správní vědu nezbytné a úloha sociologie je zde nezapustitelná.

Územně správní celek a komplexní ekonomický a sociální rozvoj

Územně správní celek je produktem územně správního členění státu. Územně správní členění státu je pak výsledkem hodnocení faktorů geografických, přírodních, politických, ekonomických, sociálních a dalších. Politické aspekty územně správního členění hrají roli primární, protože toto členění je politickou

formou organizace společnosti. Tak jako každý politický jev, každá politická forma má své historické příčiny, je výsledkem historického vývoje také územně správní členění státu. K výše uvedeným faktorům, spoluurčujícím konkrétní formu územně správního členění, je proto nutné přičlenit také faktor historický.

Nelze předpokládat, že všechny faktory, které spolupůsobí při politickém rozhodování o územně správním členění státu, naleznou v územně správním členění vždy plně souladné a optimální vyjádření. Spíše je třeba usilovat o to, aby toto členění jakožto politická forma organizace společnosti nebylo v zásadním rozporu s geografickými, přírodními, ekonomickými, sociálními a historickými faktory a jejich vývojem. Protože úplného souladu není možné dosáhnout, musí být vznikající rozpory řešeny k tomu účelu vybudovaným politickým a státně právním mechanismem.

Vytvoření a fungování takového mechanismu je potřebné také z toho důvodu, že územně správní členění státu je činitelem relativně statickým, kdežto ekonomické a sociální faktory jsou mnohem dynamičtější. To znamená, že již sama dynamičnost oněch faktorů vyžaduje vytvoření politických i právních forem řešení vznikajících rozporů.

Územně správní celek není uzavřenou geografickou, přírodní, ekonomickou či sociální jednotkou. Uvedené faktory přesahují mocensko-správní kompetenci příslušných územních orgánů a problémy pramenící z tohoto přesahu by měly být řešeny různými formami koordinace. Méně problémů je spojeno s otázkami vertikální koordinace a právními a administrativními formami jejich řešení. Neuspokojivě řešeny však zůstávají právní i správní otázky horizontální koordinace. Jde zejména o formy spolupráce a o koordinaci činností orgánů státní moci a správy, jejichž území spolu sousedí a kde povaha přírodních, ekonomických, sociálních a jiných problémů je natolik vzájemně propojena, že vyžaduje společné a nikoliv izolované řešení. Současný právní řád, v případě, že jde o územní orgány státní moci a správy s odlišnou vertikální podřízeností, nevytváří pro takovou spolupráci příslušné právní formy.

Uvedené skutečnosti, které poukazují na zapojení územně správního celku do širších geografických, přírodních, ekonomických, sociálních, správních a politických souvislostí, nepopírají potřebu zabývat se územně správním celkem jako relativně svébytnou jednotkou, o jejíž roli v ekonomickém a sociálním rozvoji nelze pochybovat. K pochopení a určení místa územně správního celku v ekonomickém a sociálním rozvoji společnosti, zejména z hlediska úlohy potřeb a jejich uspokojování, může přispět snaha o nalezení jeho charakteristických a podstatných prvků, komponent. Jejich konkrétní kvalitativní a kvantitativní určení umožňuje ve větším či menším detailu provést identifikaci příslušného územně správního celku.

Každý územně správní celek je charakterizován územím, přírodním prostředím, klimatickými podmínkami, půdním fondem, geologickým charakterem, surovinovou základnou, obyvatelstvem, převládajícími sociálními a kulturními vzorci chování, politickým a kulturním klimatem, sociální, ekonomickou a technickou infrastrukturou, zástavbou, strukturou dopravních sítí, politicko-administrativní strukturou, strukturou ekonomických a společenských organizací a strukturou osídlení.

Uvedené prvky mohou, a — chceme-li učinit předmětem empirického výzkumu problematiku komplexního ekonomického a sociálního rozvoje územně správního celku — musí, být členěny na své další subkomponenty.

Aktivními činiteli, ovlivňujícími kvantitativní i kvalitativní určenost prvků, subkomponent i jejich relevantních interakcí, jsou hospodářské i společenské organizace a obyvatelstvo. Tyto organizace působí jakožto entity sui generis.

Vyznačují se vlastním chováním, jednáním, vlastní činností, která nemůže být zaměňována s činností obyvatelstva územně správního celku, ale ani s činností určité skupiny obyvatelstva, jejichž zájmy organizace představují.

Je to činnost jiného, nového subjektu, neredukovatelného na příčinu svého vzniku, ani na zájmy sociální skupiny, jejímž je organizace představitelem, a to představitelem relativně samostatným, materializovaným, podléhajícím jiným zákonitostem a reagujícím podle nich, s tendencí více či méně se osamostatňovat. Míra osamostatnění je modifikována intenzitou a těsností zpětné vazby k původní příčině vzniku, k původní neinstitutionalizované činnosti ekonomické či sociální.

Činnosti lidí, organizací, orgánů a institucí směřují k určitým cílům, jež jsou výrazem jejich neuspokojených potřeb. Každá potřeba je reakcí příslušného subjektu na jeho sociální situaci. Potřeby individuů, sociálních skupin, organizací jsou reakcemi na jejich sociální situaci. Potřeby územně správního společenství jsou reakcemi na sociální situaci^[1] územně správního celku, jsou jejími produkty. Sociální situace územně správního celku je spoluurčována předcházejícími reakcemi organizací, institucí, obyvatel na předešlé sociální situace, její forma a obsah jsou stále více podmiňovány kvalitou anticipace budoucích sociálních situací. Správná anticipace dovoluje předvídat pravděpodobnost budoucí potřeby.

Procesy utváření a uspokojování diferencovaných potřeb obyvatelstva i společenských a hospodářských institucí, které působí v rámci územně správního celku, jsou obsahem jeho ekonomického a sociálního rozvoje. Přijetí preferenční hodnotové stupnice, její uplatňování v rozhodování o konkrétních formách a metodách uspokojování potřeb, patří k základním otázkám řízení ekonomického a sociálního rozvoje.

Potřeby vznikající a realizující se v územně správním celku

Východím pojmem, umožňujícím zabývat se problematikou potřeb vznikajících a realizujících se v územně správním celku, je pojem sociální situace. Sociální situace je určována prvky územně správního celku a jejich vzájemnými relacemi. Je určována výsledkem působení obyvatelstva, ekonomických a společenských organizací na příslušném území činných na kvantitativní a kvalitativní stránky těchto prvků a jejich relací.

Územně správní celek je součástí větších územně správních celků. Jeho sociální situace je ovlivňována prvky územně správních celků tento celek zahrnujících až po prvky státního společenství. Stupeň či míra účasti prvků vnějších územně správnímu celku, podílejících se na procesu formování jeho sociální situace sice tento proces ve větší či menší míře determinuje, ale způsob, formu reakce územně správního společenství na takto definovanou sociální situaci v plném rozsahu neurčuje a ani určovat nemůže.

Aktivity, činnosti a působení ekonomických a společenských organizací i obyvatelstva na soustavu prvků územně správního celku a na jejich vztahy jsou reakcí na existující sociální situaci, ale zároveň i procesem formování situace nové.^[2]

K ekonomickým organizacím, které působí a vyvíjejí různé druhy činnosti na území správního celku, patří v první řadě různé výrobní podniky a organi-

(1) Pojem sociální situace územně správního celku je zde používán v nejširším smyslu. Rozumí se jím také situace ekonomická, právní, politická atd.

(2) Předmětem aktivity ekonomických a společenských organizací i obyvatelstva nejsou jen ostatní znaky územně správního celku; organizace i obyvatelstvo jsou samy předmětem svého vlastního působení.

zace, ať už státního nebo družstevního charakteru, činné v průmyslu, zemědělství, ve službách a jinde. Společenské organizace jsou pak zejména představovány různými zájmovými sdruženími. Jako příklady lze uvést tělovýchovné jednoty, rybářské a myslivecké svazy, svaz zahrádkářů a ostatní společenské organizace sdružené v Národní frontě. Tyto společenské a ekonomické organizace jsou charakterizovány cílem své činnosti, určitým typem vnitřní organizační uspořádanosti, ale také charakterem vertikálních a horizontálních vazeb, jimiž jsou začleněny do jednotlivých územně správních celků a do celého hospodářského, sociálního a politického systému. Systém vertikálních vazeb, jejich charakter a typ se podílí na způsobech, formách a metodách reakce na sociální situaci. Zpravidla jsou intenzivní vertikální vazby výrazem celospolečenských zájmů, nebo alespoň zájmů přesahujících zájmy společenství příslušného územně správního celku. [3]

Sám fakt lokalizace na příslušném území postuluje otázku horizontálních vazeb. Činnosti, které hospodářské nebo společenské organizace, eventuálně jejich orgány na příslušném území vyvíjejí, vždy v nějaké míře korelují se zájmy obyvatel tohoto území. Každá společenská a hospodářská organizace lokalizovaná v určitém místě ve větší či menší míře uspokojuje potřeby sociálního společenství příslušného územně správního celku.

Společenské a hospodářské organizace a jejich orgány produkují neustále potřeby, které, v případě organizací charakterizovaných dominancí vertikálních vazeb, jsou také výrazem potřeb a zájmů přesahujících příslušný územně správní celek. Sám vznik těchto organizací může být produktem reakce jiných hospodářských a společenských organizací na sociální situaci územního celku. Soubor potřeb ekonomických a společenských organizací není a ani nemůže být souladný. Jeho konfliktnost je determinována různorodou činností jednotlivých organizací, různorodostí zájmů, které jsou v nich materializovány, a různorodostí úkolů, které jsou jimi plněny. Základním kritériem hodnocení konfliktu potřeb organizací s potřebami širšího sociálního společenství musí však být skutečnost, že uspokojení jejich potřeb je žádoucí jen v té míře, v jaké organizace slouží k uspokojování potřeb společnosti jako celku.

Struktura hospodářských a společenských organizací, ať už vznikla v důsledku potřeb příslušného územního společenství, kde jsou lokalizovány, či je důsledkem uspokojování potřeb vyššího řádu, vyjadřuje nikoli komplexnost, celistvost života sociálního společenství, ale naopak institucionalizuje jeho jednotlivé odvětvové nebo resortní hospodářské či sociální aktivity, které se osamostatňují a stávají se producenty dalších potřeb. Uspokojování potřeb těchto organizací je nezbytnou podmínkou realizace jejich činností, plnění jejich funkcí, a tím i nezbytnou podmínkou uspokojování potřeb příslušného sociálního společenství.

Situace se však stává složitou a komplikovanou zejména tehdy, kdy uspokojení potřeby jedné hospodářské nebo společenské organizace, která zajišťuje realizaci specifické potřeby sociálního společenství, se ve skutečnosti děje na účet potřeby jiné hospodářské nebo společenské organizace zajišťující jiné specifické potřeby, eventuálně se částečné uspokojení obou potřeb ve svých důsledcích negativně odráží ve fungování celku příslušného sociálního společenství.

Je relativně snadné řešit konflikt potřeb, jejichž neuspokojení, nebo uspokojení jen dílčí, má za následek pouze omezení fungování příslušné hospodářské

(3) Společenské organizace se vyznačují převahou spíše horizontálních vazeb, zatímco u hospodářských organizací centrálně řízených převládají vazby vertikální.

nebo společenské organizace. Podstatně náročnější jsou případy, kdy je třeba rozhodnout konflikt potřeb, jejichž neuspokojení může mít za následek zánik hospodářské či společenské organizace realizující specifické potřeby sociálního společenství územního celku, a tím podstatně zkomplikování uspokojování základních potřeb fungování tohoto společenství, event. ohrožení celé jeho existence. To jsou mezní, výjimečné situace, ale může k nim dojít, není-li celý soubor činností orientován k vyváženému uspokojování zejména všech základních potřeb a v návaznosti na ně i potřeb ostatních. Uspokojování každé potřeby se děje v relaci s uspokojením všech ostatních potřeb. Jestliže vycházíme z předpokladu, že územně správní celek funguje především tehdy, je-li integrovaným sociálním společenstvím, pak je jen logické, že fungování takového hoto společenství vyžaduje uspokojování souboru potřeb, které jsou reakcemi územně správního společenství na sociální situaci příslušného územně správního celku.

Problematika konfliktnosti potřeb a požadavků, jejich vyváženého, harmonického uspokojování, není uzavřena do rámce územně správního celku. Sociální společenství územně správního celku musí respektovat a také realizovat svým fungováním i potřeby státního společenství. Uspokojování konfliktních potřeb a zájmů vznikajících v rámci územně správního celku se uskutečňuje v souladu s potřebami státního společenství, ve shodě s celostátními preferencemi, ale ne na úkor uspokojování vlastních potřeb.

Potřeby státního společenství jsou převážně zajišťovány vertikálními vazbami hospodářských a společenských organizací včetně vertikálních vazeb orgánů státní moci a správy na příslušném území působících. Potřeby územně správního společenství jsou pak zajišťovány převážně vazbami horizontálními. Řešení konfliktnosti potřeb hospodářských a společenských organizací s převahou vertikálních vazeb tenduje k zainteresování vyšších hospodářských a společenských orgánů. Přenášení této problematiky na rovinu nadřazenou příslušnému územně správnímu společenství je sice většinou odůvodňováno zajištěním celospolečenské preference nebo uspokojením potřeb vyšších územně správních celků, ale může se tak dít i na úkor uspokojování základních potřeb společenství nižšího územně správního celku, v němž je organizace či instituce prosazující uspokojení své potřeby lokalizována.

Takovéto praktiky mohou mít za následek více či méně vážná narušení relace mezi uspokojením specifických potřeb vznikajících v rámci územně správního společenství a uspokojováním potřeb přesahujících tento rámec, mohou mít za následek uspokojování potřeb organizací s převahou vertikálních vazeb na úkor uspokojování potřeb organizací s převahou vazeb horizontálních a ve svých konečných důsledcích mohou vážně ohrozit integraci příslušného územně správního společenství. V té míře, v jaké je narušeno fungování územně správních společenství, je zpětně ohrožena i realizace potřeb celospolečenských a tím fungování společenství státního.

Vedle potřeb hospodářských a společenských organizací se vytvářejí a formují potřeby obyvatelstva. Obyvatelstvo jakožto soubor lidí žijících na příslušném území je souborem vnitřně značně diferencovaným, tzn. i diferencovaně reagujícím na sociální situaci územně správního společenství. Struktura potřeb organizací je doplňována a konfrontována diferencovanou strukturou potřeb obyvatelstva. Organizace i obyvatelstvo se vzájemně podílejí na formování svých sociálních situací a tím ovlivňují charakter, strukturu a dynamiku svých potřeb. Současně též tak spoluvytvářejí situaci územně správního společenství, na niž opět reagují potřebami, ale na niž svými potřebami reaguje i společenství samo.

Diferenciace struktur potřeb obyvatelstva koreluje s jeho sociální strukturou. Základní osnovou sociální struktury z marxistického hlediska je třídní struktura. Ta v nejobecnější rovině determinuje způsob, formy a metody reakce na sociální situaci, determinuje základní strukturu potřeb. Způsob, formy a metody reakce na sociální situaci jsou též ovlivňovány obecně akceptovanými sociálními a kulturními vzorci chování, politickým a kulturním klimatem.

Struktura potřeb a způsoby jejich saturace, jejich hierarchické vrstvení má svou vlastní dynamiku, kterou lze obecně charakterizovat tak, že relativní uspokojení základních potřeb má za následek rozvoj další vrstvy potřeb, doprovázený i zvyšujícími se nároky na formy jejich uspokojování a po dosažení relativního uspokojení této vrstvy potřeb nastupuje vrstva další. Jde tedy o jakýsi, v případě vzestupného vývoje nikdy neukončený proces rozvoje potřeb, který ovšem, je-li vývoj z jakéhokoli důvodu regrográdní, sleduje jeho sestup opět až eventuálně k základním potřebám, které uspokojeny být musí, má-li být jedinec, instituce či sociální společenství zachováno. Tento proces, doplněný ještě o potřeby vznikající při utváření a formování sociálního společenství územně správního celku,^[4] tj. o potřeby vznikající z nutnosti jeho integrace, nachází své institucionální zajištění i řešení v soustavě územně správních orgánů. Na vrchol této soustavy jsou postaveny územní orgány státní moci a správy — národní výbory.

Národní výbory a potřeby ekonomického a sociálního rozvoje

Národní výbory jsou součástí institucionální struktury, která spoluvytváří sociální situaci územně správního celku, a na tuto situaci reagují svými potřebami a od nich se odvíjejícími činnostmi. Současně se však z institucionální struktury územně správního celku vyčleňují, neboť svým posláním se liší od všech institucí na příslušném území působících. Jsou nejvyššími legitimními orgány státní moci a správy na příslušném území.

Odtud vyplývá jejich povinnost reagovat na potřeby a požadavky ekonomického a sociálního rozvoje území, tzn. především je poznávat, řešit jejich konfliktnost, rozhodovat o způsobech, formách a časových horizontech jejich realizace, a to při respektování podstatných vzájemných vazeb a rovnováh. Národní výbory tak ovlivňují utváření sociálních situací a regulují jejich vývoj.

Jedním ze základních rysů soustavy národních výborů je jejich hierarchická výstavba. Tato výstavba akcentuje vertikální vazby a jejich prostřednictvím zajišťuje jednotu fungování celé soustavy. Intenzita vertikálních vazeb je spočítána sociální situací státního společenství a formami reakce na tuto situaci. Soustava národních výborů musí tedy reagovat na problematiku celospolečenskou s jejími potřebami a prioritami, reprezentovanými ústředními orgány státní moci a správy, které konstituují základní hierarchii potřeb — cílů jakožto reakci na obecnou sociální situaci státního společenství a zároveň rámcově určují cesty, jak těchto cílů, tj. saturace potřeb dosáhnout.

V konstituování^[5] a hierarchizaci potřeb, ve vytváření preferenční hodnotové stupnice, se uplatňuje mocenská funkce socialistického státu, pomocí níž je zajišťována i jednotná reakce socialistického státního společenství na jeho sociální situaci. Z hlediska soustavy národních výborů dochází zde, tj. na vrcholu této soustavy, ke vstupům, které zásadně spoluformují a rámcují so-

(4) Územní společenství je nejen prvkem globální společnosti, ale současně je i samo o sobě sociálním systémem sui generis [Kutta — Soukup 1973: 250].

(5) Konstituování potřeb je zde třeba chápat jako jejich uznání státem. Konstituovaná potřeba je tedy v tomto smyslu státem uznaná.

ciální situace vytvářející se v hierarchizovaných územně správních celcích. Nepostihují však a nemohou postihovat specifiku sociálních situací příslušných územně správních celků a jde o to, aby na jedné straně byla zaručena jednotná akceschopnost celého státního společenství a na druhé straně diferencovaná specifičnost reakcí na sociální situaci jednotlivých územně správních celků.

Vycházíme-li z nesporného předpokladu nezbytnosti jednotné reakce státního společenství na sociální situaci, je hierarchizace nutným principem výstavby územních orgánů státní moci a správy. Od ní je pak odvozen i hierarchický princip výstavby územně správních celků.

Z dosud uvedeného vyplývá, že vedle vstupů přecházejících od ústředních orgánů státní správy do soustavy národních výborů, přicházejí ke každému stupni této soustavy vstupy vyjadřující specifičnost příslušných územně správních celků. Tyto vstupy mají charakter diferencovaných potřeb, požadavků a zájmů. Každému stupni soustavy národních výborů přísluší — v rámci definovaném souborem příslušných právních norem, ale také formami a metodami správního řízení(6) konstituovat a hierarchizovat potřeby jakožto reakce na sociální situaci územně správního společenství, formulovat preferenční hodnotové stupnice a vyhlašovat časové horizonty jejich saturace. Pokud jde o organizace přímo podřízené, stanoví příslušný národní výbor obecně metody i formy dosažení cílů, tj. uspokojení potřeb; ostatní orgány a organizace působící v rámci příslušného územně správního celku reguluje koordinací a kontrolou, jak jsou konstituované potřeby-cíle uspokojovány, jak jsou plněny časové horizonty tohoto uspokojování a jak je dodržována preferenční hodnotová stupnice. V těchto souvislostech se prezentují především vazby horizontální.

Hierarchickým principem soustavy národních výborů je určen nejen význam vrcholů této soustavy, ale také význam jeho základu, z něhož celá soustava vyrůstá. Ten je představován nejmenším územně správním celkem a z hlediska celé soustavy národních výborů je jejím konečným článkem. Důležitost nejnižšího stupně národních výborů je podtržena zejména tím, že je přímým realizátorem mocenské funkce státu, která zajišťuje jednotu reakce socialistického státního společenství na jeho sociální situaci. Současně je přímým adresátem základních potřeb a požadavků integrovaného společenství. V mezích své působnosti a pravomoci je nejkonkrétnějším realizátorem obecných společenských zájmů a potřeb, ale také největší zárukou respektování specifík, charakteristických pro příslušné společenství.

Při úvahách o efektivnosti hierarchické soustavy národních výborů je možné sčkat se s dvěma základními přístupy.(7) Jeden, který akcentuje obecné potřeby-cíle a žádá budování hierarchické soustavy odshora dolů, tzn. chápe specifičnost místní problematiky jako doplněk problematiky celospolečenské, umožňuje, aby se realizovala jen tam, kde celospolečenská problematika nechává prázdné prostory, na nichž nemá zájem, které se z jejího hlediska jeví jako podřadné, nedůležité. Chápe tedy hierarchickou soustavu územních orgánů státní moci a správy především jako vykonavatelku celospolečenských potřeb-cílů, akcentuje především jednotnou reakci na sociální situaci a ve své krajní poloze tenduje i k uniformní, jednotné reakci na specifiku sociálních situací společenství územně správních celků.

Druhý přístup vychází z představy, že hierarchickou soustavu je třeba budovat od jejího základního článku. Vyjít z předpokladu, že na této úrovni mají

(6) Správním řízením se zde nerozumí řízení ve smyslu správního práva, ale metody a formy řízení realizované ve státní správě.

(7) Uvedené dva přístupy k budování soustavy národních výborů jsou přístupy krajními.

základní potřeby-cíle nejkonkrétnější, nejnezkreslenější, nejbezprostřednější charakter a ve své konkrétnosti, při respektování všech specifík, největší šanci na realizaci. Odtud je třeba odvozovat jak velikost nejmenších územně správních celků, tak také působnost, pravomoc a odpovědnost nejnižšího článku hierarchické soustavy národních výborů.

Takovýto přístup akcentuje svébytnost nejnižších územně správních celků, jejich značnou autonomii, odvozuje působnost a pravomoc vyšších stupňů soustavy od působnosti a pravomoci nejnižšího článku, zařazuje do ní to, co překračuje z různých důvodů možnosti základního článku a odvolává se ve své argumentaci na demokratické principy konstrukce správních systémů.

Sociální situace vyššího stupně územně správního celku však není prostým součtem sociálních situací základních územně správních celků, jimiž je vyšší územně správní celek tvořen. Kvalita této situace je jiná a zdaleka ne jen v důsledku změny kvantity. Z toho vyplývá, že i způsob reakce ve formě potřeb-cílů by měl být kvalitativně jiný. Soubor reakcí na sociální situace základních územně správních jednotek by i v případě saturace potřeb jakožto forem těchto reakcí nevedl k realizaci potřeb vznikajících jakožto reakce na sociální situaci vyšších územně správních celků. To by ovšem znamenalo, že by v tomto případě nebyly dostatečně uspokojovány ani potřeby vznikající ze začlenění do základního územně správního celku. Sociální situace nepřekračující horizont základního územně správního celku a reakce na takovéto situace ve formě postulování potřeb a jejich uspokojování by ve svých důsledcích vedla v řadě případů k neřešitelným situacím v rámci samotných základních územně správních celků.

Z tohoto důvodu není možné uvedený přístup v praxi realizovat a nelze ho ani teoreticky obhajovat. Hierarchická soustava národních výborů musí totiž být současně vykonavatelem celospolečenských potřeb-cílů, musí zajišťovat jednotnou reakci na sociální situaci státního společenství, ale zároveň musí v maximální možné míře vytvářet předpoklady pro uspokojování potřeb vznikajících jakožto reakce na specifické sociální situace jednotlivých územně správních celků. Výstavba hierarchické soustavy národních výborů musí tedy respektovat oba dva požadavky a realizovat je v konkrétní historické formě demokratického centralismu.

V souvislosti s řešením problematiky hierarchické soustavy národních výborů klade se ještě jedna aktuální otázka. Jednotnost fungování celé soustavy je zajištěna jednotnou výstavbou všech stupňů národních výborů a souborem realizovaných vertikálních vazeb. Lze tedy očekávat, že realizace celospolečenských potřeb na všech stupních soustavy národních výborů, ve všech územně správních celcích, je z hlediska organizační výstavby státních orgánů zajištěna uspokojivě.

Diskusní však může být, zda soustava národních výborů vybudovaná na těchto organizačních principech je schopna zajistit uspokojování potřeb, které vznikají jako reakce na specifické situace územně správních celků. K vyjádření této velice závažné problematiky došlo i v legislativě, konkrétně v zákoně o národních výborech č. 69/1967 Sb., který oddíl 2 hlavy první nadepisuje *Stupně a druhy národních výborů*.

Pojem stupně vyjadřuje vertikální rozměr soustavy národních výborů, zatímco pojem druhy vyjadřuje rozměr horizontální. V zásadě jediné rozlišení v horizontální rovině, tedy rozlišení vyjadřující specifiku společenství územně správních celků na stejném hierarchickém stupni, je rozlišení na místní a městské národní výbory. Obvodní národní výbory a národní výbory v zákoně uvedených krajských měst, včetně hlavních měst republik, jsou v principu

konstruovány převážně jako analogie okresních a krajských národních výborů a jsou spíše dokladem vertikální diferenciacce, a nikoli diferenciacce horizontální.

Městské národní výbory by tedy měly reagovat na potřeby městských společenství, která nesporně mají svá specifika, a místní národní výbory by spravovaly společenství typu venkovského. V zásadě lze říci, že k uspokojivému naplnění této ideje nedošlo. Vertikální rozměr a jednotné fungování celé soustavy se v tomto případě dosud úspěšně prosazuje na úkor horizontálního rozměru. Lze proto v souvislosti s problematikou komplexního sociálního a ekonomického rozvoje zcela vážně uvažovat o eventualitě další diferenciacce.

Rozpracování problematiky horizontálních vazeb a tím i diferenciacce druhů národních výborů si ovšem vyžaduje konkrétní analýzu souboru potřeb, které je nutno konfrontovat s funkcemi soustavy národních výborů, realizovanými jednak skrze systém práva, a to zvláště práva správního, ale také činnostmi, které právo neupravuje a které jsou předmětem správní vědy, event. dalších vědních disciplín.

Jednotlivé funkce soustavy národních výborů a jejich uskutečňování jsou určeny právními předpisy, tzn., že ke každé funkci lze přiřadit soubor příslušných právních norem a činností zajišťujících jejich realizaci. Teprve konfrontace reálných potřeb s těmito funkcemi(8) může dát odpověď na otázku, zda právem formulované a různorodou činností územních orgánů státní moci a správy zajišťované funkce jsou schopny adekvátním způsobem reagovat na potřeby vznikající na příslušném územně správním celku. Seriózní odpověď může být dána pouze na základě dalšího teoretického a empirického výzkumu.

Závěr

Kategorie potřeby je zde pojednávána ve smyslu ontologickém. Toto pojetí vyžaduje transpozici umožňující empirické zkoumání problematiky. Empirickým výzkumem nejsou registrovatelné potřeby samy, ale formy, v nichž se tyto potřeby projevují, tj. v našem případě v různých reálných i latentních aktivitách obyvatelstva, orgánů, organizací a institucí působících na příslušném území, včetně aktivit a činností územních orgánů státní moci a správy.

Lze tedy říci, že potřeby jsou formou reakce na sociální situaci reagujícího subjektu, registrovatelné v reálném praktickém chování, ve verbálních projevech, v činnostech lidí a institucí. Jsou zachyceny v písemných dokumentech, prognózách, plánech, směrnících, pokynech, instrukcích, projevují se v konkrétním chování a jednání, v činech.

Potřeby organizací lze konečně rovněž vyjádřit chováním a jednáním lidí, jejich verbálními projevy, i když v tomto případě není jejich jednání v prvé řadě motivováno vlastními potřebami, ale potřebami organizace, do níž jsou včleněni, je profilováno jejich pracovní, profesionální či zaměstnaneckou rolí.

Tyto projevy jsou pak již zachytitelné různými sociologickými technikami, které teprve umožňují převést ontologickou kategorii potřeby do empiricky uchopitelné polohy; to však je už záležitost projektu empirického výzkumu.

Literatura

Averjanov, V. B.: *Funkcii i organizacionnaja struktura organa gosudarstvennogo upravlenija*. Kyjev, Naukova dumka 1979.

(8) Problematicou funkcí orgánů státní správy se zabývají například tito autoři: Averjanov [1979]; Bačilo [1974]; Piskotin [1973]; Sojka [1978].

- Bačilo, J. L.: *O sootnošení norm, opreděljajuschich funkcii, i norm, opreděljajuschich pravomocije organa upravljenja*. Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1974, č. 9.
- Eláša, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
- Ginsberg, M.: *Essays in Sociology and Social Philosophy*. Harmondsworth, Penguin Books 1968.
- Holas, E.: *Chování, subjekt, psychika*. Praha, Academia 1971.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Krech, D. — Crutchfield, R. S. — Ballachey, E. L.: *Člověk v společnosti*. Bratislava, ČSAV 1968.
- Musil, J.: *Sociologie soudobého města*. Praha, Svoboda 1967.
- Obuchowski, K.: *Psychológia ľudských snažení*. Bratislava 1969.
- Piskotin, M. I.: *Funkcii socialističeskogo gosudarstva i apparat upravljenja*. Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1973, č. 10.
- Sojka, A.: *K otázkám dalšího rozvoje funkcí národních výborů v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*. Stát a právo 1978, č. 18.
- Zieleniewski, Z.: *Teorie organizace a řízení*. Praha, Svoboda 1966.

Резюме

II. Зарецкий: Роль потребностей в управлении экономическим и социальным развитием административно-территориальных единиц со стороны национальных комитетов

Административно-территориальная единица играет весьма важную роль в экономическом и социальном развитии общества, особенно с точки зрения потребностей и их удовлетворения. Для потребностей, возникающих и реализуемых в рамках данного региона решающей является социальная ситуация соответствующей административно-территориальной общности и отдельных субъектов, функционирующих в пределах данного административно-территориального региона.

Социальная ситуация определяется элементами административно-территориальной единицы (территорией, природной средой, климатическими условиями, земельным фондом, геологическим характером, сырьевой базой, населением, преобладающими социальными и культурными эталонами поведения, политическим и культурным климатом, социальной, экономической и технической инфраструктурой, застройкой, структурой транспортных сетей, административно-политической структурой, структурой экономических и общественных организаций, структурой населения) и их взаимными отношениями. Она определяется результатом действия населения, экономических и общественных организаций, функционирующих в соответствующем регионе, на количественные и качественные стороны этих элементов и их взаимоотношений. В процессе формирования социальной ситуации участвуют также внешние элементы административно-территориальной единицы.

Потребности административно-территориальной общности являются реакциями этой общности на свое социальное положение. Потребности индивидов, социальных групп, организаций являются реакциями на их социальную ситуацию. Различия в социальной ситуации обуславливают различия в реакциях соответствующих субъектов, проявляющиеся в дифференциации и конфликтности потребностей.

Обязанность реагировать на эти потребности, решать их конфликтность, принимать решения о способах, формах и сроках их реализации, при соблюдении и учете существующих взаимосвязей и равновесий, такова задача национальных комитетов. Национальные комитеты воздействуют на формирование социальных ситуаций и регулируют их развитие.

Одной из основных черт системы национальных комитетов является их иерархическое построение. Оно акцентирует их вертикальные связи и посредством них обеспечивает единство функционирования всей системы. Но в то же время национальные комитеты должны реагировать — в пределах своих полномочий и компетенций — на потребности и специфические особенности, характерные для соответствующих административно-территориальных общностей, они должны в достаточной мере развивать горизонтальные связи. Разработка проблематики горизонтальных связей требует конкретного анализа совокупности потребностей, которые необходимо сопоставлять затем с функциями системы национальных комитетов. Познавание процессов формирования, регулирования и удовлетворения потребностей является необходимым для правовой и административной науки и роль социологии здесь незаменима.

Summary

P. Zářecký: The Role of Needs in Controlling the Economic and Social Development of Regional-administrative Units by National Committees

The regional-administrative unit plays an extremely important part in the economic and social development of society, especially from the aspect of needs and their satisfaction. The needs arising and realizing themselves within its framework are decisively influenced by the social situation of the given regional-administrative community and of individual subjects operating within the regional-administrative unit.

The social situation is determined by elements of the regional-administrative unit (territory, natural environment, climatic conditions, soil fund, geological character, raw-material basis, population, prevailing social and cultural behaviour patterns, political and cultural climate, social, economic and technical infrastructure, housing fund, communication-network structure, politico-administrative structure, structure of economic and social organizations and settlement structure) as well as by their interrelations. It is determined by the impact of the population, of economic and social organizations active in the given region upon the quantitative and qualitative aspects of the above-mentioned elements and their relations. Also elements external to the regional-administrative unit participate in the formation of the social situation.

The needs of the regional-administrative community represent reactions of the regional-administrative community on its social situation. The needs of individuals, social groups, organizations, are reactions on their social situation. The diversity, unlikeness of social situation affects the dissimilarity of the reactions of the given subjects, manifesting itself in the differentiation and conflicting character of needs.

It is a duty of national committees to respond to these needs, to solve their conflicting character, to decide about the ways, forms and time horizons of their realization, and simultaneously to respect the substantial interrelations and balances. The national committees affect the formation of social situations and regulate their development.

One of the essential features of the system of national committees is their hierarchical structure. This accentuates their vertical connections and, through their mediation, secures the unity of functioning of the entire system. At the same time, however, national committees have to react — within the limits of their field of action and authority — upon the needs and specific features characteristic of the given regional-administrative communities, and must develop horizontal connections to a sufficient extent. The elaboration of the problem area of horizontal connections necessitates a concrete analysis of the set of needs which must subsequently be confronted with the functions of the system of national committees. The acquaintance with the processes of the formation, regulation and satisfaction of needs is essential for both jurisprudence and the science of management, and the role of sociology in this area is irreplaceable.

K důležitým úkolům budování rozvinuté socialistické společnosti patří úkol formování nového typu člověka, pro něhož je charakteristická jednota slov a činů založená na vědeckém světovém názoru. Výchova socialistického člověka je proces složitý a dlouhodobý. Již K. Marx a B. Engels ukazovali, že nová společnost se rodí s mateřskými znameními staré společnosti, což se odráží rovněž ve sféře vědomí a jednání lidí. Významným úkolem socialistické výstavby je proto překonávání přežitků minulosti a dalších negativních jevů, vytváření takových podmínek, jež jejich výskyt znemožňují. XVI. sjezd KSČ naléhavě zdůraznil, že principiální boj proti různým projevům maloměšťáctví, přežitků ve vědomí lidí a dalším negativním jevům je trvalým úkolem veškeré ideologické práce [XVI. sjezd 1981 : 36].

Aktuální nezbytnost praktické likvidace přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti tudíž nastoluje potřebu teoretické analýzy otázek spjatých s problematikou kauzální determinovanosti těchto jevů. Efektivnost boje s nimi totiž závisí na diferencovaném, konkrétním a dovedném využívání různých prostředků, forem a metod. Jeho předpokladem je právě vědecké poznání celého souhrnu faktorů vyvolávajících a podporujících existenci přežitků minulosti v socialistické společnosti.

Při zkoumání dané problematiky autor navazuje na již uveřejněnou stať⁽¹⁾ v níž podrobně analyzoval pojmy „mateřská znamení staré společnosti“, „negativní jevy“, „přežitky minulosti“ a „přežitky kapitalismu“, upřesnil termíny „antipody komunistické morálky“, „sociální neduhy (boljački)“ a „antispoolečenské jevy“. Proto se na tomto místě nebudeme detailně zabývat otázkou vzájemného vztahu výše uvedených pojmů, jejich rozsahem a případným prolínáním. V úvodu rozboru je však přesto nutné stručně upřesnit obsahovou stránku pojmů, s nimiž operujeme.

Přežitky minulosti ve vědomí a jednání lidí jsou jevy, jež svými kořeny sahají do sociálně historické situace předcházející socialistickou společnost. Jako recidivy převážně maloburžoazní a buržoazní psychologie a morálky jsou v rozporu se socialistickými společenskými vztahy, neodpovídají novým společenským potřebám a úkolům a jsou neslučitelné se socialistickou ideologií a morálkou, se socialistickým způsobem života. Přežitky minulosti mají různorodé formy své existence a projevu, jsou nestejnorodé a liší se různým stupněm antispoolečenské orientace: nacionalismus, individualismus, egoismus, různé projevy maloměšťáctví, různé druhy porušování právních norem atd. Neexistují v čisté podobě, prolínají se s kladnými rysy, názory, ideály apod., projevují se v reálně existujícím vědomí osobnosti v různých formách, s rozmanitou intenzitou a stabilitou.

Přežitky minulosti však nevyčerpávají celou pestrou škálu negativních jevů, čili ne všechny negativní jevy ve vědomí a jednání lidí lze zařadit mezi přežitky. Existuje řada jevů, jež nejsou spjaty s minulostí (ani obsahově — jako

(1) Viz podrobně A. Rjadovoj: *K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“* [1980].

protipól duchovního profilu socialistického člověka, ani geneticky — z hlediska svého původu) a jež zároveň necharakterizují bezprostředně světový názor osobnosti a charakter [zaměření] její činnosti. To ovšem neznamená, že nemají vliv na jejich formování, na formování aktivního životního postoje socialistického člověka. K těmto jevům patří mj. např.: nedostatečná úroveň vzdělání a kultury, jež vždy neodpovídá požadavkům, kladeným rozsahem složitých a komplexních společenských úkolů; nedostatky způsobené výchovou (v oblasti citů, hierarchii hodnot, profesionální orientaci atd.); jevy spojené s některými zvláštnostmi dospívající mládeže; jednostrannost rozvoje osobnosti, rozvoj pouze určitých vlastností nebo rozvoj jedněch vlastností na úkor druhých; absence politické kultury atd.

Tím však nechceme tvrdit, že mezi uvedenými negativními jevy a přežitky minulosti jako takovými neexistuje žádná souvislost, žádná vzájemná podmíněnost, vazba apod. O jejich vzájemném propojení svědčí jak to, že řada negativních jevů vytváří vhodnou půdu pro přetrvávání přežitků (a naopak), tak i to, že faktory existence přežitků minulosti, které budeme zkoumat, zejména pak nedostatky ve výchovné činnosti, porušování principů socialismu na různých úrovních společenského života atd., nepochybně souvisí s řadou negativních jevů, jež nepatří svou podstatou do kategorie přežitků minulosti.

Vzhledem k charakteru přežitků minulosti a nutnosti jejich překonávání v socialistické společnosti, soustředil autor svoji pozornost na otázku determinace právě této části negativních jevů.

Na začátku analýzy kauzální determinovanosti existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí v podmínkách socialismu je třeba říci, že za socialismu již neexistují takové podmínky, jež v kapitalistické společnosti rodily v masovém měřítku buržoazní rysy ve světovém názoru a činnosti lidí. Bylo by však nesprávné se domnívat, že za socialismu neexistují příčiny či podmínky podporující rysy, názory, představy, zvyky a jim odpovídající jednání, které svým charakterem neodpovídají novým společenským požadavkům, způsobu života, světovému názoru, morálce a vlastnostem člověka socialistického typu.(2)

Sama skutečnost, že se u lidí setkáváme s názory, city a činy, jež jsou přežitky minulosti, je specifickou formou vyjádření zaostávání vývoje individuálního vědomí za vývojem socialistického společenského vědomí a socialistického společenského bytí. Pro objasnění tohoto faktu je nutné nejdříve analyzovat tezi „zaostávání vědomí za bytím“. Můžeme zde vydělit následující momenty:

- gnozeologická specifika zaostávání vědomí za společenským bytím,
- charakter vzájemného spojení společenského a individuálního vědomí se společenskou základnou — materiální výrobou,
- stupeň zralosti socialistického vědomí jednotlivých socialistických tříd a sociálních skupin.

(2) Vztah socialismu jako společnosti skutečného humanismu k danému druhu jevů má dvě složky: a) vztah respektování vůči nositeli přežitků minulosti, pracujícímu člověku, jenž je tvůrcem materiálních a duchovních hodnot a b) principiální nesmiřitelný vztah k samotným těmto jevům, projevujícím se (v různé míře) ve vědomí a jednání pracujícího člověka, vztah, v němž se odráží neslučitelnost, antagonistický rozpor mezi společností a přežitky minulosti (ne však jejich nositeli). Faktem je i to, že v průběhu historického vzniku a vývoje socialismu, při překonávání antagonistické třídní struktury, se nevyhnutelně uplatňoval i jiný přístup k nositelům přežitků, především pak k těm, kteří byli představiteli bývalých vykořisťovatelských tříd a aktivně vystupovali proti politice odražející potřeby společenského rozvoje, cíle a ideály dělnické třídy a jejich spojenců.

Teze „zaostávání vědomí za bytím“ je filozoficko-gnozeologickým zobecněním jedné ze specifík vědomí, (3) jejíž dialekticko-materialistické objasnění vychází z:

- charakteru vzájemného vztahu vědomí a bytí: druhotnost vědomí ve vztahu k odráženému bytí (gnozeologický aspekt),
- charakteru poznávací schopnosti vědomí: složitost a trvání procesu odrazu, neúplnost a neadekvátnost odrazu v čase se měnícího bytí ve vědomí; omezenost spojení konkrétního člověka se skutečností; možnost idealistického překroucení poznávané reality v procesu myšlenkové abstrakce; upevňování výsledků myšlenkového procesu v takových formách, jako jsou pojmy a kategorie — jde o jednu z vlastností poznávacího procesu — jistou měrou proces poznání „omezuje“ a tak svým způsobem přispívá k upevňování starých idejí ve vědomí,
- kontinuity vědomí: kontinuální spojení se starými myšlenkami a názory,
- schopnosti vědomí „konzervovat“ přežilé názory, city a zvyky, jež je založeno na těsném spojení vědomí s psychickými procesy: určitá inertnost a konzervativnost lidské psychiky, její tendence vypracovávat stereotypní formy; idea dynamického stereotypu, která odhaluje fyziologický základ obtíží při změně názorů, citů, zvyků a návyků.

Při analýze zaostávání vědomí za bytím jako příčiny existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí je důležité vymezovat gnozeologickou specifiku zaostávání vědomí nejenom z obecně filozoficko-sociologického hlediska, nýbrž především z hlediska kontinuálního spojení s myšlenkami a názory minulosti a schopnostmi vědomí uchovávat tyto ideje a názory. Právě tak je, podle našeho názoru, nutné chápat známý výrok K. Marxe a B. Engelse, že „tradice všech mrtvých pokolení tíží mozek živých jako měra“ [Marx—Engels 8, 1960 : 141].

Proto je sám fakt existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti jednou z konkrétních, specifických forem výrazu zaostávání vývoje individuálního vědomí za vývojem společenského vědomí a společenského bytí. (4)

Analyzujeme-li zaostávání vědomí za bytím, je nutné přihlížet také k charakteru spojení různých stránek nebo forem vědomí (jak individuálního, tak i společenského) se základnou — materiální výrobou. To umožňuje vysvětlit příčinu nerovnoměrného vývoje různých stránek či forem vědomí. B. Engels ve své práci *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie* napsal: „Ideologie ještě vyššího rázu, tj. ještě více se vzdalující materiální, ekonomické základně, nabývají formy filozofie a náboženství. Zde se stává souvislost představ s jejich materiálními existenčními podmínkami stále spleťtější, stále zatemněnější různými mezičlánky“ [Marx—Engels II, 1950 : 414].

Vlivem měnících se sociálních podmínek životní činnosti osobnosti se mění nejdříve politická, ekonomická a právní forma vědomí a teprve později i filozofická, mravní a další formy, protože materiální zájmy a podmínky života osobnosti se odrážejí především a v koncentrované podobě v politickém, ekonomickém a právním vědomí.

(3) Kromě této specifiky vědomí se ve filozoficko-sociologické literatuře poukazuje rovněž na jiné, které ve svém souhrnu a ve svých jednotlivých projevech ukazují relativní samostatnost vědomí: předvídaní perspektiv dalšího průběhu vývoje společnosti a zárodky nového, komunistického vědomí.

(4) Zaostávání vědomí za bytím se může projevovat i v různé úrovni uvědomělosti lidí: To znamená, že se skutečností, jež svědčí o zaostávání vědomí za bytím, se můžeme setkat i u těch lidí, jejichž vědomí není zatíženo přežitky minulosti.

To znamená, že mravní, estetická a náboženská forma vědomí jsou vzhledem k společenskému bytí více zprostředkovány, jsou tedy stabilnější a mění se v delším časovém úseku. Kromě toho je třeba brát v úvahu vzájemné působení, ovlivňování různých forem vědomí, kde určující vliv má politické, ekonomické a mravní vědomí jako hlavní, dominující a nejvýznamnější z hlediska potřeb rozvoje socialistické společnosti a osobnosti, jako hlavní článek (z hlediska výchovného působení, objektu výchovy), na jehož řešení podstatnou měrou závisí vývoj ostatních forem vědomí.

Charakter souvislosti různých stránek či forem vědomí se základnou a charakter jejich vzájemného spojení umožňuje vysvětlit zdánlivě rozporný stav, kdy se ve vědomí osobnosti prolétají pokrokové politické ideje s fakty neodpovídajícího jednání v každodenním životě, jež svědčí o existenci dílčích amorálních názorů: vysoká pracovní aktivita může být například spojena s projevy náboženských pověr a předsudků atd.

Odtud také vyplývá nezbytnost a význam komplexního přístupu k procesu výchovy osobnosti, nutnost rozvíjet výchovu ve všech jejích směrech — pracovním, politickém, mravním, právním, ateistickém atd.

Existenci přežitků minulosti ovlivňuje také různý stupeň zralosti společenského vědomí socialistických tříd a sociálních skupin.

Tak například socialistické vědomí dělnické třídy je charakteristické vyšším stupněm zralosti než socialistické vědomí družstevního rolnictva. Dělnická třída, nejdůslednější nositelka pokrokové ideologie, je v důsledku místa, jež zaujímá v systému společenské výroby, spojena s nejprogresivnějšími metodami hospodářství, s vyššími materiálními společenskými vztahy. Je nejorganizovanější a nejuvědomělejší, tradice kolektivismu, solidarity a vzájemné pomoci jsou v ní zakořeněny nejhluběji. Vzhledem k dosud existujícímu rozdílu mezi městem a venkovem existuje ještě určitý moment disproporce mezi dosaženým stupněm zralosti socialistických vztahů v průmyslu a socialistických vztahů v zemědělství, jsou rozdíly v podmínkách organizace práce a její technické vybavenosti, v podmínkách každodenního života, v možnostech zvyšování úrovně vzdělání a kultury atd.

Formování socialistického vědomí rolnictva je spojeno s kolektivizací zemědělství. To znamená, že se začalo formovat značně později než socialistické vědomí dělnické třídy a souviselo s překonáváním dvojaké podstaty rolnictva projevující se v jeho vědomí, chování a psychice, zatímco dělnická třída se při vytváření socialistického vědomí opírala o svoji třídní, proletářskou psychologii.

„Zaostávání vědomí za bytím“ jako příčina existence přežitků minulosti musí být proto zkoumáno jak z hlediska své gnozeologické zvláštnosti, tak také z hlediska své sociální determinovanosti.

Individuální vědomí (mluvíme o přežitcích ve vědomí a jednání osobnosti) je ve vztahu ke společenskému vědomí relativně samostatné. Protože adekvátně odráží určité konkrétní, ve srovnání se socialistickým společenským bytím v jeho celku často i zaostalé, individuální podmínky existence a formování osobnosti (např. běžné dočasné potíže, konkrétní nedostatky v uskutečňování výchovného procesu v konkrétním podniku, kde osobnost realizuje svou pracovní činnost, situace „falešné solidarity“ a protekcionářství atd.), může přispívat k reprodukci „konzervovaných“ přežilých názorů, citů, zvyků a představ.

Zaostáváním vědomí za bytím však nelze plně vysvětlit mechanismus existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti. Jak jsme již uvedli, ukazuje tato teze především na dvě skutečnosti: na proces kontinuity starých

názorů a na určité zaostávání individuálního vědomí (a psychiky) za změnami probíhajícími v socialistické realitě.

Přežívání a uchovávání přežitků minulosti napomáhá ve značné míře vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku. Nelze zapomínat, že přežitky existující ve vědomí a jednání osobnosti jsou svou podstatou recidivami maloburžoazní a buržoazní ideologie, že jejich uchovávání a ožívování je jedním z bezprostředních a vědomě uskutečňovaných cílů ideologického působení zvnějšku. Toto ideologické působení zvnějšku je zvláštní formou odporu ze strany třídního nepřítele, kterou V. I. Lenin vzhledem k její specifice pokládal za „nejhlubší a nejmohutnější“ [Lenin 31, 1955 : 370].

Každé individuální vědomí je produktem působení společenského bytí a společenského vědomí a v podmínkách existence dvou protikladných společenských soustav a boje mezi nimi se kapitalistický svět snaží všemi možnými prostředky ideologicky ovlivňovat formování individuálního vědomí osobnosti za socialismu. V souladu se svým třídním cílem zkreslují naši ideologičtí nepřátelé reálné procesy tradičně ve dvou směrech: falšují skutečný význam změn realizovaných v socialistických zemích a „vylepšují“ kapitalistickou skutečnost. Úměrně rostoucím úspěchům socialismu a jeho zdokonalování dochází k prohlubování, zesilování, diferenciaci a větší rafinovanosti ideologického působení zvnějšku.

Oblíbeným objektem ideologických diverzí je mládež v socialistických zemích. Buržoazní ideologové se snaží — vzhledem k některým jejím věkovým zvláštnostem, k nedostatečným životním zkušenostem a k absenci zkušeností z třídního boje, což je pokládáno za příznivou půdu pro pronikání propagovaných idejí buržoazního způsobu života do vědomí mládeže — vyvolat u mladých lidí skeptický vztah k duchovním hodnotám socialismu a komunismu, k revolučním tradicím minulosti, usilují o morální kompromitaci úspěchů socialistických zemí, o umělé vyvolání generačního konfliktu atd.

Vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku je sociální příčinou vyvolávající a podporující existenci přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí proto, že je přímým zdrojem, jehož prostřednictvím se rozšiřují buržoazní názory, představy a city. Specifika této příčiny tkví v tom, že jde o příčinu ve vztahu k socialismu vnější, jejíž působení se opírá převážně o přežitky, které ve vědomí a jednání osobnosti již existují.

Charakteristická zvláštnost, spojující *zaostávání vědomí za bytím a vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku* (jako příčin přežitků), spočívá v tom, že ve vztahu k přežitkům minulosti, jež jsou jimi podmíněny, vystupují jako příčiny obecné, tj. je s nimi spjata existence všech přežitků vyskytujících se za socialismu ve vědomí, hodnotových orientacích, postojích, činnostech atd. lidí, tedy nikoliv existence pouze některých jejich druhů.

„Zaostávání vědomí za bytím“ v podstatě odhaluje mechanismus „dědění“, kontinuitu přežitků minulosti; „vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku“ je vnějším sociálním zdrojem, který vědomě aktivizuje přežitky zděděné z minulosti. Jde tedy o kauzálně determinující faktory, tzn. faktory, s nimiž je spojena existence přežitků v socialistických podmínkách.

Za socialismu jsou přežitky ve vědomí a jednání lidí v konfliktu se společenským zřízením, v rozporu s jeho základy a principy. Proto je při analýze otázky sociální determinace výskytu přežitků za socialismu nutné vycházet z toho, že:

— za socialismu neexistují třídy a sociální skupiny, jež by byly zainteresovány na zachování a upevnění přežilých názorů, představ, citů, zvyků a návyků,

- základy a principy socialismu charakterizují jeho společensko-politický řád a jako takové rodí socialistické vědomí,
- ty sociální faktory, které tak či onak ovlivňují existenci přežitků, nejsou příčinami ve vlastním slova smyslu, nýbrž jsou podmínkami, jež sice nejsou bezprostředním zdrojem zděděných přežitků, avšak napomáhají jejich existenci, často vedou k ožívování přežitků a ztěžují jejich překonání.

V dialektickomaterialistickém smyslu chápeme podmínky jako souhrn těch faktorů, jež napomáhají vzniku a existenci následku tím, že vytvářejí reálnou možnost pro působení příčiny.

Za podmínky existence přežitků minulosti pokládáme ty objektivní a subjektivní faktory, které odhalují sociální determinovanost zaostávání vědomí za bytím; přežitky jsou, jak jsme již uvedli, specifickou formou výrazu tohoto zaostávání, jsou jedním z projevů zaostávání individuálního vědomí za společenským bytím a společenským vědomím.

Můžeme vymezit objektivní a subjektivní podmínky, obecné a zvláštní (dílčí) podmínky existence přežitků minulosti.

Obecné podmínky tvoří objektivní a subjektivní faktory celkově působící na vědomí lidí, jež ovlivňují uchovávání negativních názorů, představ, citů, potřeb, snah a motivů činnosti.

K objektivním podmínkám patří: ekonomické obtíže,⁽⁵⁾ existence určitých disproporcí v rozvoji ekonomiky, materiální a kulturně životní rozdíly, jež jsou determinované rozdíly mezi městem a venkovem, existence ruční, nemechanizované, těžké a nekvalifikované práce, obtíže a rozpory spojené s dosaženou úrovní výroby a růstem potřeb obyvatelstva atd. Tyto materiální faktory, brzdicí proces překonávání přežitků minulosti, nelze přehlížet, protože tvoří základ vysvětlení existence takových „sociálních neduhů“, jako je kariérismus, rozkrádání, hrabivost, spekulace, šňatky z vypočítavosti atd. Tak například nedostatek určitého spotřebního zboží otevírá prostor pro spekulaci apod. Materiální faktory je nutné zkoumat v souvislosti s dalšími faktory, zejména pak faktory subjektivními, nelze je navzájem odtrhovat a stavět proti sobě. Jinak nelze objasnit recidivy konzumního přístupu k životu, maloměšťáctví,⁽⁶⁾ které u některých lidí vyvolává zvýšení jejich materiálového blahobytu. Jde o další důkaz skutečnosti, že analýza podmínek existence přežitků musí přihlížet k jejich vzájemné spjatosti a determinovanosti.

Materiálním faktorům jsou blízké subjektivní faktory, spojené s porušováním principů socialismu, s nedostatky a chybami v organizátorské a hospodářské činnosti: jde o porušování požadavků ekonomických zákonů rozvoje národního hospodářství jako celku, určitých proporcí jeho rozvoje, forem řízení a vedení průmyslu a zemědělství, rozmísťování výrobních sil, organizace práce, rozdělování a kontroly míry práce a spotřeby, principu spojování společenských, kolektivních a osobních zájmů, principu materiální zainteresovanosti, spojování materiálních a morálních stimulů práce atd.

(5) Ekonomické obtíže jsou spojeny rovněž s existencí kapitalistického světa, s tím, že socialistická společnost je nucena vydělovat jisté materiální prostředky pro obranné cíle.

(6) V podmínkách socialismu se může maloměšťáctví na úrovni konkrétního nositele transformovat, může vystupovat v podobě „nového maloměšťáka“ -- „socialistického maloměšťáka“, který by byl, jak zdůraznil ve svém vystoupení na celostátním aktivu k závěrům 15. zasedání ÚV KSČ s. Biřak, mnohem horší než ten, kterého překonáváme [Celostátní aktiv 1980: 9].

Jako příklad můžeme uvést porušování socialistického principu rozdělování podle práce.(7)

Rozdělování podle množství a kvality odvedené práce jako historicky determinovaná forma rozdělování materiálních statků, jež je za socialismu nezbytná, je jediné správným principem rozdělování. Samotný princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“, v souladu s nímž se rozdělování realizuje, je však vnitřně rozporným, na což poukázal K. Marx v *Kritice Gethajského programu*. Marx viděl dialektickou rozpornost tohoto principu ve vzájemném působení stránek rovnosti a nerovnosti, které mu jsou vlastní. „Rovnost tkví v tom, že se měří stejným měřítkem, prací...“, „proto dostává jednotlivý výrobce — po srážkách — přesně to, co společnosti dává“. Avšak „toto rovné právo“, píše K. Marx, „je nerovným právem za nerovnou práci... uznává mlčky nestejně nadání jednotlivce a tím i výkonnost jako přirozené výsady... Dále: jeden dělník je ženatý, druhý nikoli; jeden má více dětí než druhý atd. atd.“, to znamená, že „při stejném pracovním výkonu, a tedy i stejném podílu na společenském spotřebním fondu, dostává tedy jeden doopravdy více než druhý, jeden je bohatší než druhý atd.“ [Marx—Engels II, 1950 : 18—19].

Absence hlubokého chápání dialektického vzájemného působení těchto stránek (tj. rovnosti a nerovnosti) může vést k následujícím možnostem porušování principu rozdělování: zveličování a absolutizace první stránky vede k rovnostářství při rozdělování materiálních statků; zveličování a absolutizace druhé stránky vyúsťuje ve zvyšování rozdílů při odměňování práce. Porušování odměňování a organizace práce se může projevit rovněž v nedostatečném ocenění poctivé práce nebo v nadměrném ocenění nesvědomitě práce, což znamená, že se porušuje systém odměňování.

Bylo by nesprávné jednoznačně tvrdit, že sám princip rozdělování za socialismu vyvolává přežitky minulosti. Nelze však nevidět, že rozdělování, které za socialismu nezbytně reprodukuje neúplnou sociální rovnost,(8) tak v sobě skrývá možnost projevování přežitých jevů, možnost nabývajících zvláště zřetelných (reálných) rysů tehdy, kdy dochází k uvedeným formám porušování a jiným chybám a nedostatkům při realizaci samotného principu rozdělování.

Porušování socialistických principů, chyby a nedostatky při jejich realizaci se vyskytují jak v ekonomické, tak i v dalších oblastech života společnosti, o čemž svědčí mimo jiné projevy přežitých názorů a citů osobnosti ve všech sférách její životní činnosti. Jde o takové porušování, jako je: subjektivismus a voluntarismus; nedůsledné dodržování principů socialistické demokracie; nedostatky v péči o kulturní a životní potřeby lidí; nedostatky v politicko-výchovné a kulturně osvětové práci; zaostávání jednotlivých oblastí ideologické práce za praktickými úkoly komunistické výchovy atd.

(7) V socialistickém systému rozdělování působí současně s rozdělováním podle práce i stále se rozšiřující tendence uspokojování potřeb členů společnosti mimo rámec bezprostřední závislosti na individuálním množství a kvalitě odvedené práce. Jde o fondy celospolečenské spotřeby, které v určité míře umožňují překonávat prvky sociální nerovnosti. „Bylo by však předčasné, jak správně ukazují někteří autoři, tvrdit, že tyto fondy zajišťují rozdělování již podle komunistického principu. Plně zde ještě působí socialistický princip (výše důchodu závisí na výši mzdy; výše vyplácených sociálních příspěvků rovněž závisí na výši mzdy — jsou tím vyšší, čím nižší je mzda). Stát dosud nemá možnosti pro uspokojení všech potřeb všech občanů v oblasti vysokoškolského vzdělání a lékařské péče“ [Dudel—Kozlovskij 1981: 135—136].

(8) Ve *Státu a revoluci* dospívá V. I. Lenin k závěru: „První fáze komunismu tedy ještě nemůže přinést spravedlnost a rovnost: rozdíly bohatství zůstanou, a to nespravedlivé rozdíly, avšak nebude možné vykořisťovat člověka člověkem“ [Lenin 1956, 25: 479].

Je důležité ukázat, že porušování principů socialismu, chyby a nedostatky při jejich uskutečňování mají objektivní základ — samu dialektiku sociálního života, obtížnost formování a rozvoje socialistického systému, který se kvalitativně liší od všech předcházejících společensko-politických systémů, složitost a rozsáhlost nových, dříve neznámých úkolů; má také subjektivní stránku spočívající v tom, že někteří lidé neumí citlivě, se znalostí věci a důsledně realizovat principy socialismu.

Porušování principů socialismu, nedostatky a chyby při jejich realizaci mají — jako podmínka podporující existenci přežitků minulosti — také svoje specifika. M. Semov oprávněně píše: „možnost, že porušováním principů socialismu a chybami v práci budou vyvolány amorální názory a činy, pramení z toho, že na jedné straně tato porušování a chyby omezují (a někdy i dočasně likvidují) určující působení socialistické ekonomické základny a vliv socialistické nadstavby jako celku na mravní vědomí a jednání pracujících, a na straně druhé zesilují působnost „mateřských znamení“ kapitalismu v socialistické ekonomice a nové nadstavbě“ [Semov 1965 : 165].

Podmínkou umožňující výskyt přežitků je i jistý nesoulad mezi fungujícím, reálným společenským vědomím a socialistickým společenským bytím, existence dílčích článků či oblastí fungujícího společenského vědomí, které zaostávají za socialistickým společenským vědomím.

Jedná se především o zachované staré obyčeje a tradice. Socialistická společnost se snaží zachovat a naplnit socialistickým obsahem ty zděděné tradice a obyčeje, které odpovídají potřebám objektivního vývoje socialismu a činnosti zaměřené na uvědomělé řízení tohoto vývoje. Ty z tradic a obyčejů, v nichž se odrážejí bývalé vztahy soukromého vlastnictví a v nichž se projevuje soukromovlastnická psychologie, návyky a zvyky, musí být odstraněny.

K těmto starým, přežilým tradicím patří religiózní obyčeje, zaměřené svou rituální a obřadní stránkou na upevnění pověr a předsudků, víry v nadpřirozené a citů pokory ve vědomí lidí; obyčeje a tradice vyjadřující staré normy rodinných a životních vztahů, zejména pak ty, které podceňují úlohu ženy, vnášejí do vztahů mezi lidmi prvky pragmatismu a merkantilismu atd.

Obdobné obyčeje a tradice, jež vznikly v určité historické situaci, existují i tehdy, když situace, která je zrodila, již zmizela. Tato skutečnost vyplývá z toho, že společenské vědomí je ve svém vývoji relativně samostatné. Proto jeho jednotlivé prvky (v daném případě obyčeje a tradice) mohou existovat nezávisle na sociálně ekonomickém základu, jenž je s nimi v rozporu. Obyčeje a tradice jako nejstabilnější a nejpevnější normy vztahů mají obrovskou inertní sílu při předávání z generace na generaci.

Staré, přežilé tradice a obyčeje jako prvky reálně fungujícího společenského vědomí však nejsou prvky socialistického společenského vědomí, protože, „stejně jako socialistické společenské vztahy nelze ztotožňovat se souhrnem všech vztahů existujících v socialistické společnosti, nelze též ztotožňovat socialistické vědomí a celý souhrn společenského vědomí za socialismu“ [Smirnov 1973 : 180].

Zvláštností přežilých obyčejů a tradic je jejich konzervativní a regresivní charakter; u přežitků minulosti se pak tato zvláštnost konkrétně projevuje v podobě schopnosti daných tradic a obyčejů vystupovat jako síla, která akumuluje a zachovává přežilé normy jednání.

O zaostávání jednotlivých článků či oblastí reálně fungujícího společenského vědomí za požadavky a potřebami společenského vývoje svědčí také dosud existující nedostatky a obtíže při uskutečňování výchovného procesu.

V systému objektivních faktorů zaujímá významné místo výchovný proces

jako cílevědomá činnost celého systému komunistické výchovy, zaměřeného na formování sociálně významných kvalit osobnosti prostřednictvím formování světového názoru, pracovního, mravního a dalších směrů výchovy. Rozhodující podmínkou účinnosti komunistické výchovy je důsledné dodržování vědeckých principů, znalosti objektivních zákonitostí formování společenského a individuálního vědomí, specifik objektu výchovy a vnějších podmínek jeho formování; dodržování principu těsného spojení výchovy se životem, s praxí socialistické výstavby; přeměna znalostí v přesvědčení; spojení procesu výchovy a vzdělávání s praktickými otázkami; vědecky zdůvodněný výběr metod, forem a prostředků výchovy, jejich správné využívání ve všestranném působení na osobnost atd.

Nedodržování těchto principů vytváří podmínky pro zachovávání přežitků minulosti existujících ve vědomí a jednání osobnosti. Výchovné působení je dosud neuspokojivě organizováno, a to na všech úrovních (škola, rodina, pracovní kolektiv atd.). Při objasňování složitých společenských procesů se nedostatečně přihlíží ke zvýšeným duchovním a intelektuálním potřebám osobnosti, k úrovni její politické uvědomělosti a politického vzdělání; existující materiální základna výchovy (kulturní domy, kina, kluby, sportovní zařízení apod.) se nevyužívá při racionální organizaci volného času pracujících vždy neúčelněji; na potřebné úrovni není často ani individuální práce s lidmi, ne vždy se odhalují konkrétní nositelé přežitků minulosti atd.

Individuální vědomí, tj. vědomí jednotlivého individua, které se z různých příčin ocitlo v některé své oblasti mimo sféru výchovného působení, může při odrazu socialistické reality a) odrážet převážně přežilé stránky skutečnosti a tak být s nimi v souladu, b) ne zcela pravdivě odrážet socialistickou skutečnost, zejména tehdy, když jsou ve výchovném procesu teoretické znalosti vnášeny do tohoto vědomí v nedostatečné míře a proto c) individuální vědomí snadněji podléhá vlivu buržoazní ideologie a morálky.

Všechna opomenutí a nedostatky ve výchovném procesu tak usnadňují výskyt přežitků minulosti a působení příčin a dalších podmínek, čímž ztěžují boj s přežitky minulosti, jejich překonání. Rozvoj výrobních sil a zdokonalování socialistických společenských vztahů, respektování zákonitostí společenského vývoje, přesné dodržování principů socialismu, uvedení reálně fungujícího společenského vědomí do souladu se socialistickým společenským vědomím a společenským bytím — to jsou hlavní směry neutralizace a perspektivně i likvidace obecných podmínek zachovávání a existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti.

Vedle obecných faktorů existují také faktory zvláštní (dílčí), jež jsou spjaty s konkrétními podmínkami životní činnosti osobnosti na úrovni rodiny, přátel, pracovního kolektivu atd., tedy s tím, co bývá v odborné literatuře nazýváno mikroprostředím osobnosti. Patří sem: špatná organizace práce, ochrany společenského majetku, neuspokojivá kontrola a registrace spotřeby materiálních hodnot, nezdravé morálně politické klima v kolektivu, nedostatek citlivého a pozorného přístupu k potřebám lidí, byrokratismus, potlačování kritiky, charakter mezilidských vztahů a vztahů v rodině atd. Tyto podmínky bezprostředně napomáhají realizovat takové zaměření osobnosti, její zájmy a potřeby, snahy a motivy jednání, jež byly vyvolány obecnými příčinami. Vytvářejí příznivou situaci pro ožívání a projevení přežitků minulosti, pro přeměnu přežilých názorů a citů v přežilé činy. Nehospodárnost a nedostatek kontroly s sebou přinášejí například rozkrádání socialistického vlastnictví, porušování pracovní disciplíny, morálky atd.

Zvláštní (dílčí) podmínky, které odhalují individuální specifika formování

a rozvoje osobnosti, umožňují analyzovat sociální determinovanost přežitků minulosti na úrovni jejich konkrétního nositele. Přitom, vzhledem k jednotlivé osobnosti jako konkrétnímu nositeli přežitků, je důležité přihlížet k celému souhrnu faktorů, stálých i dočasných, bezprostředních i zprostředkovaných, působících pouze za určitých okolností atd.

Působení příčin, obecných a zvláštních podmínek na existenci přežitků minulosti je spojeno také s „osobní stránkou“, s osobními sociálními vlastnostmi a kvalitami samotného individua. Vliv společenského bytí a společenského vědomí na formování sociálních vlastností osobnosti je vždy zprostředkován jejím světovým názorem, úrovní vzdělání, kultury, charakterem jejich zájmů a potřeb, orientací ideálů a cílů.

Na charakteru vzájemného působení těchto dvou faktorů (mimoosobního a osobního) pak závisí existence či absence přežitků, jejich různé druhy, charakter a intenzita jejich projevu, jejich stabilita atd. „Vzájemné působení“, jak psali K. Marx a B. Engels, „je pravá causa finalis věcí“ [Marx—Engels 20, 1964 : 509].

Nízká úroveň kultury a vzdělání, absence vysokých mravních kvalit a ideálů otevírá prostor pro projevy přežitků minulosti.

Výše uvedené podmínky chápáné ve své jednotě tedy odhalují:

1. objektivní a subjektivní základ existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí,
2. životnost přežitků minulosti a obtížnost, složitost boje s nimi.

Příčiny a podmínky přežitků minulosti ukazují, že přežitky jako subjektivní vlastnost (projevují se na úrovni osobnosti) mají zároveň objektivní obsah. Proto je jejich odstraňování typické jednotou dvou směrů, v nichž se uskutečňuje: kritika buržoazní ideologie a morálky, další zdokonalování společenského bytí a společenského vědomí — odstraňování příčin (podmínek) přežitků je v tomto případě zaměřeno na objekt odrazu individuálního vědomí; zvyšování úrovně kultury, vzdělání a dalších parametrů spojených s osobností — odstranění příčin (podmínek) výskytu přežitků je zaměřeno na samotný subjekt odrazu, na člověka a jeho vědomí.

Analýza přežitků a jejich determinace ukazuje a zdůvodňuje neoprávněnost teze, v níž se tvrdí, že za socialismu existují přežitky minulosti pouze díky setrvačnosti. Je jasné, že zde v žádném případě nechceme zpochybňovat význam a sílu setrvačnosti. Pouze o ní však bude možné mluvit teprve tehdy, až budou zlikvidovány obecné a dílčí, objektivní a subjektivní, osobní i mimoosobní příčiny a podmínky, jež jsou svým charakterem nestejnorodé, projevují se na různých úrovních a v různých sférách společenského života, až zanikne veškerá živná půda pro zachovávání a reprodukci jevů, které jsou svou podstatou cizí cílům a ideálům socialismu.

Literatura

- Doudel, S. P. — Kozlovskij, V. E.: *Problemy dialektiki zrelogo socializma (Social'-noje jedinstvo i protivorečija razvitija)*. Moskva, Mysl' 1981.
- Filipce, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 25. Praha, SNPL 1956; sv. 29. Praha, SNPL 1955; sv. 31. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1960; sv. 20. Praha, SNPL 1964.

- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, Svoboda 1950.
- Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Rjadovoj, A.: *K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1980.
- Semov, M.: *Příčiny ostatčité ot buržoazinja moral v našeto občestvo*. Sofija, Nauka i izkustvo 1965.
- Smirnov, G. L.: *Sovětskij čelověk. Formirovanije socialističeskogo tipa ličnosti*. Moskva, Politizdat 1973.
- Socialismus a osobnost*. Praha, Svoboda 1981.
- Současné úkoly politickovychovné a ideologické práce*. Materiály z celostátního aktivu dne 23. dubna 1980 v Praze k závěrům 15. zasedání ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1980.
- Zasedání ÚV KSČ ve dnech 25. a 26. března 1980*. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

Рядовой А.: Социальная и гносеологическая детерминированность пережитков прошлого

Постоянной задачей всей идеологической работы, как было подчеркнуто и на недавно состоявшемся июньском пленуме ЦК КПСС, является принципиальная борьба против различных отрицательных явлений в сознании и поведении людей.

Существенную часть этих явлений составляют пережитки прошлого как рецидивы преимущественно мелкобуржуазной и буржуазной психологии и морали. Пережитки весьма разнообразны в плане форм своего существования и проявления в сознании и поведении, различны также с точки зрения степени антиобщественной ориентации.

Эффективность борьбы с ними поэтому во многом зависит от дифференцированного, конкретного и умелого использования многообразных средств, форм и методов этой борьбы, предполагающего научное знание всей совокупности факторов, вызывающих и поддерживающих существование этих явлений в социалистическом обществе.

Попытка анализа объективных и субъективных факторов (причин и условий) в их комплексности представлена в предложенной статье. Известное внимание уделено «отставанию сознания от бытия» и «влиянию буржуазной идеологии и морали извне» как общим причинам. «Отставание сознания от бытия», анализируемое в статье в различных плоскостях, по существу раскрывает механизм наследования, преемственности пережитков прошлого; «влияние буржуазной идеологии и морали извне» — внешний социальный источник, сознательно активизирующий унаследованные от прошлого пережиточные явления. Далее рассмотрены условия, которые, создавая реальную возможность для действия причин, способствуют возникновению и существованию пережитков. С этой точки зрения выделены объективные и субъективные условия, общие и частные условия.

Общие условия — объективные и субъективные факторы, в целом воздействующие на сознание людей, под влиянием которых сохраняются отрицательные взгляды, представления, чувства, интересы, потребности, стремления, мотивы деятельности. Это экономические трудности, существование определенных диспропорций в развитии экономики, трудности и противоречия, связанные с достигнутым уровнем производства и ростом потребностей населения и т. п. К материальным факторам близки субъективные факторы, связанные с нарушениями принципов социализма, ошибками и недостатками при их реализации в различных областях жизни общества.

Кроме общих факторов, в работе анализируются также частные факторы, объясняемые конкретными условиями жизнедеятельности личности на уровне семьи, друзей трудового коллектива и т. д.

Здесь и подчеркивается, что действие причин, общих и частных условий на существование пережитков прошлого связано и с «личностной стороной», с личностными социальными свойствами и качествами самого индивида. О характере взаимодействия этих двух (внешнего и внутреннего) факторов и зависит наличие или отсутствие у личности пережиточных явлений, отдельных их разновидностей, характер и интенсивность проявления пережитков прошлого, их устойчивость и т. д.

В заключение статьи делается вывод, что факторы, взятые в их единстве, раскрывают: а) объективную и субъективную основу существования пережитков прошлого, б) живучесть пережитков прошлого и трудность борьбы с ними.

Summary

A. Rjadovoj: Social and Gnoseological Determination of Survivals of the Past

As it was also pointed out at the plenary session of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in June 1983, a permanent task of all ideological work is the struggle of principle against negative phenomena in the people's consciousness and actions. A substantial part of these phenomena are survivals of the past in the form of relapses into predominantly petty bourgeois and bourgeois psychology and morale. Survivals of the past have various forms of existence and manifestation in both consciousness and action; they are heterogeneous and unlike each other also in the degree of antisocial orientation.

For this reason, the effectiveness of the struggle against them largely depends on a differentiated, concrete and skillful application of various means, forms and methods of this struggle. Its actual precondition is the scientific cognition of the whole set of factors calling forth and furthering the existence of survivals of the past in socialist society.

The present paper makes an attempt at analyzing objective and subjective factors (causes and conditions) of the occurrence of survivals in their complex. Attention is devoted to the "lagging of consciousness behind being", and to the "influence of bourgeois ideology and morale from the outside" as general causes. The "lagging of consciousness behind being", subjected to examination on various levels, in substance reveals the mechanism of "inheritance", the continuity of survivals of the past; the "influence of bourgeois ideology and morale from the outside" is an external social source consciously activating the survivals inherited from the past. The paper goes on to analyze conditions promoting the origin and existence of survivals by providing a real possibility for the functioning of causes. From this point of view, objective and subjective conditions, general and particular (partial) conditions of the existence of survivals of the past are defined.

The general conditions are formed by objective and subjective factors generally influencing people's consciousness; these affect the preservation of negative views, ideas, emotions, needs, efforts and motives of action. They include economic difficulties, the existence of certain disproportions in the development of economy, difficulties and contradictions connected with the attained level of production and the growth of the needs of the population, etc. In narrow connection with material factors are subjective factors with a bearing upon the violation of the principles of socialism as well as upon errors and shortcomings in their realization in various areas of social life.

Beside general factors, also partial factors connected with concrete conditions of the personality's life activities on the level of family, friends, working team, etc., are subjected to analysis.

Stress is laid on the fact that the influence of causes, of general and particular conditions upon the existence of survivals of the past is in connection with the "personal aspect", with personal social features and qualities of the individual himself. The existence or absence of survivals, their various types, character and intensity of their manifestation, their stability, etc., depend on the character of the interaction between these two factors (extrapersonal and personal).

In its closing part the paper infers that the factors conceived in their unity disclose a) the objective and subjective basis of the existence of survivals of the past in the consciousness and action of people, b) the vitality of survivals of the past and the difficulty, complexity of the struggle against them.

Výsledky sociometrického šetření pracovních kolektivů v hornictví

PETR REIMER

Výzkumný ústav palivoenergetického
komplexu, Ostrava

JOSEF ŠPAŇHEL

Výzkumný ústav palivoenergetického
komplexu, Praha

Jednou z nejvíce zkoumaných oblastí v našem hornictví jsou pracovní kolektivy v porubech a dlouhých dílech, které nejvíce ovlivňují dosažené výsledky jak ve sféře ekonomické, tak i sociálně politické. Je jim právem trvale věnována pozornost předních teoretických pracovišť. Sociologické metody nacházejí při zkoumání uvedené problematiky široké uplatnění. Při výzkumech v OKD byly úspěšně aplikovány tyto metody: metoda standardizovaného dotazníku, standardizovaného rozhovoru, obsahová analýza, historická metoda, psychologické metody, sociometrické metody, statistické metody.

V tomto příspěvku uvádíme výsledky sociometrického testu, který jsme použili v rámci mezinárodního sociologického komparačního výzkumu hornických pracovních kolektivů. Československo reprezentovalo 13 hornických kolektivů z dlouhých děl a porubů pracujících v ostravsko-karvinském revíru.

Ve výzkumu jsme uplatnili tři sociometrické otázky. Ve dvou otázkách jsme jako výběrového kritéria použili práci — v prvním případě se jednalo o běžnou práci, ve druhém o práci v rizikové situaci. Třetí sociometrická struktura vznikla na základě rekreačního kritéria. Preferenční pole bylo dáno velikostí kolektivu. Ve dvou případech bylo možné volit dva spolupracovníky, ve třetím (kritérium práce v rizikové situaci) měli respondenti za úkol vybrat tři spolupracovníky. Výsledky byly zpracovány graficky formou sociomatič a kruhových sociogramů a kvantitativně formou skupinových a individuálních indexů (graf č. 1 a 2).

Hodnoty individuálních indexů (postavení jedince v kolektivu) jsou uvedeny v tabulce 1.

Údaje byly vypočtené z otázky, kde jako kritérium byla použita běžná práce: byly kategorizovány a kombinovány s otázkami sociologického dotazníku a s výsledky psychologických testů. V interpretaci

- byli identifikováni respondenti zaujímající podle vybraných znaků určitou pozici v sociometrické (pospolitostní) struktuře,
- byly popsány sociometrické (pospolitostní) struktury prostřednictvím hodnot skupinových indexů a frekvence výskytu sociometrických konfigurací (tabulka 2).

Z tabulky 2 je patrné vyšší hodnocení úrovně neformálních vztahů v rekordních kolektivech vyjádřených indexem skupinové soudržnosti. V indexu skupinové integrace nebyly prokázány významné rozdíly.

Vyšší pozice v sociometrické struktuře, jak je zřejmé z grafu 1 a 2, zaujímá vedení kolektivu (hlavní a směnový předák, vedoucí stranické skupiny, důvěrník ROH a SSM). V mnoha případech dochází ke splnutí formálního a neformálního představitele kolektivu, například hlavní nebo směnový předák, který patří k formálnímu vedení kolektivu, je i výraznou neformální

Tabulka 1. Sociometrická pozice respondentů v rekordních a průměrných kolektivech (v %)

Hodnota indexu Postavení jedince v kolektivu (Pjk)	Celkem	Přípravy		Rubání	
		rekordní kolektivy	průměrné kolektivy	rekordní kolektivy	průměrné kolektivy
0	38,8	41,9	34,7	38,3	40,0
do 0,09	48,1	22,6	38,8	54,8	51,1
0,1 a více	13,1	35,4	26,4	6,9	8,8
celkem	565 = 100%	62 = 100%	72 = 100%	261 = 100%	170 = 100%

Vysvětlivka:

$$\text{Postavení jedince v kolektivu} = Pjk = \frac{\text{počet obdržených výběrů}}{\text{velikost kolektivu} - 1}$$

Tabulka 2. Hodnoty skupinových sociometrických indexů zkoumaných kolektivů

Znaky kolektivu			Sociometrické indexy								
			Si			Ssd			Ik		
Technologie	Úspěšnost kolektivu	Počet pracovníků	běžná práce	rekreace	riziková práce	běžná práce	rekreace	riziková práce	běžná práce	rekreace	riziková práce
razičí kombajn	rekordní	22	0,09	0,13	0,11	0,09	0,22	0,17	0,09	0,23	0,27
	průměrný	26	0,14	0,50	0,11	0,26	0,37	0,15	0,27	0,39	0,23
TP + ŠN	rekordní	19	0,13	0,17	0,25	0,26	0,32	0,21	0,28	0,33	0,33
	průměrný	22	0,09	0,14	0,14	0,23	0,23	0,18	0,24	0,24	0,29
TP + LN	rekordní	21	0,17	0,17	0,25	0,38	0,38	0,19	0,40	0,40	0,30
	průměrný	24	0,13	0,17	0,17	0,29	0,25	0,14	0,30	0,26	0,22
K + PV	rekordní	66	0,04	0,04	0,04	0,24	0,27	0,08	0,25	0,28	0,12
	rekordní	48	0,06	0,08	0,05	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,32
	rekordní	44	0,05	0,08	0,05	0,21	0,23	0,08	0,21	0,23	0,12
	průměrný	74	0,03	0,04	0,04	0,18	0,22	0,13	0,18	0,22	0,19
	průměrný	51	0,05	0,06	0,04	0,20	0,28	0,11	0,20	0,28	0,16
K + IHV	rekordní	103	0,03	0,03	0,02	0,24	0,16	0,12	0,25	0,16	0,19
	průměrný	45	0,06	0,07	0,07	0,21	0,24	0,12	0,22	0,25	0,18

Vysvětlivky: TP + ŠN = trhací práce + škrabákový nakladač

TP + LN = trhací práce + lžicový nakladač

K + PV = kombajn + posuvná výztuž

K + IHV = kombajn + individuální hydraulická výztuž

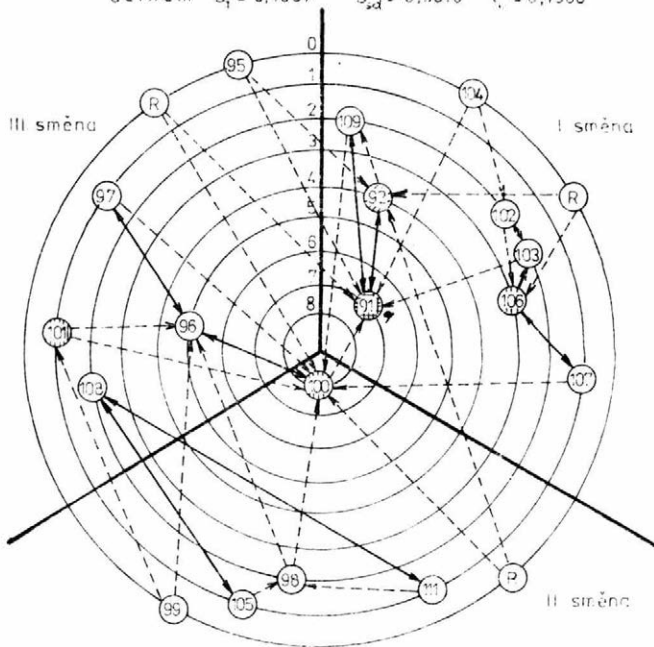
$$Si = \text{index skupinové integrace} = \frac{\text{počet osob, které neobdržely výběr}}{1}$$

$$Ssd = \text{index skupinové soudržnosti} = \frac{\text{počet možných vzájemných vztahů}}{\text{počet vzájemných vztahů}}$$

$$Ik = \text{index skupinové koheze} = \frac{\text{počet vzájemných vztahů}}{\text{velikost kolektivu} - 1}$$

Graf 1. Příklad grafického zpracování formou kruhového sociogramu (kritérium běžné práce)

Indexy: I. směna	$S_I = 0,5000$	$S_{s,I} = 0,4444$	$I_s = 0,5000$
II. směna	$S_{II} = 0,2500$	$S_{s,II} = 0$	$I_s = 0$
III. směna	$S_{III} = 0,2500$	$S_{s,III} = 0,1667$	$I_s = 0,2000$
Celkem	$S_I = 0,1667$	$S_{s,I} = 0,3810$	$I_s = 0,4000$

Legenda:

revírník

hlavní předák

směnový předák

vedoucí stranické skupiny

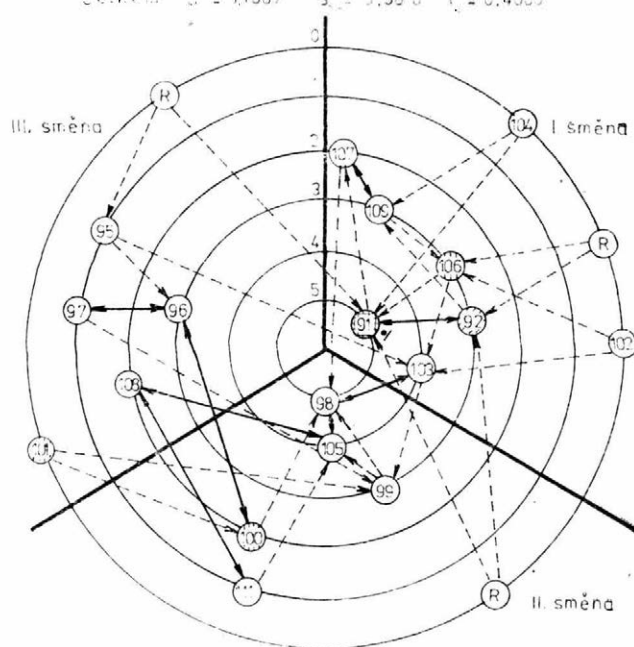
důvěrník ROH

zároveň i vedoucí stranické skupiny

Graf 2. Příklad grafického zpracování formou kruhového sociogramu (kritérium rekreace)

Indexy: I. směna	$S_I = 0,3333$	$S_{s,I} = 0,2222$	$I_s = 0,2500$
II. směna	$S_{II} = 0,2500$	$S_{s,II} = 0,1667$	$I_s = 0,2000$
III. směna	$S_{III} = 0,3333$	$S_{s,III} = 0,1667$	$I_s = 0,2000$
Celkem	$S_I = 0,1667$	$S_{s,I} = 0,3810$	$I_s = 0,4000$

autoritou. Z hlediska profesní struktury se vysokou pozicí vyznačují směnoví předáci, havíři v předku a pomocníci havíře. K izolovaným respondentům, tj. těm, kteří neobdrželi ani jednu volbu, patří hlavně revírníci. Pokud revírníci obdrželi nějakou volbu, byla rovněž od revírníků a v minimální míře od členů kolektivu. Tento jev je přirozený, neboť pracovníci zaměřovali svoje volby na pracovníky stejné nebo podobné profesionální úrovně a mající stejné postavení

v procesu výroby jako oni, tj. pracovní disponibilita je motivátorem při volbě spolupracovníka k zajišťování náročných úkolů.

Pozice v sociometrické struktuře souvisí s výší osobní třídy. Respondenti mající 8. a 9. osobní třídu (nejvyšší) obdrželi větší počet voleb než respondenti nižších osobních tříd. Z hlediska politické struktury se neformálními vedoucími stávají členové SSM a KSČ. Vycházíme-li z předpokladů vzniku neformálních vedoucích a jejich možností ovlivňovat členy kolektivu, lze toto zjištění považovat za velice pozitivní z hlediska jejich působení na ostatní pracovníky v intencích společenských zájmů. Potvrdil se předpoklad, že pozice v sociometrické struktuře je determinována časovým faktorem. Nízkou, popřípadě nulovou pozici mají nejmladší pracovníci (do 19 let) a pracovníci nejstarší (nad 45 let). Převážná část voleb se zaměřuje na pracovníky ve věku 30 až 34 let. S uvedeným koresponduje zjištění, že nízkou pozici zaujímají pracovníci, kteří jsou v kolektivu krátkou dobu (do 3 let) a naopak nejvyšší pracovníci, kteří v kolektivu strávili 8–15 let.

Relace mezi pozicí v sociometrické struktuře a hodnocením mezilidských vztahů, skupinovou satisfakcí, sociální distancí a identifikací s předákem a kolektivem nebyla prokázána.

Tabulka 3. Průměrné hodnoty skupinových sociometrických indexů

Kritérium	Index	Dlouhá díla		Poruby	
		rekordní kolektivy	průměrné kolektivy	rekordní kolektivy	průměrné kolektivy
běžná práce	Si	0,127	0,121	0,039	0,045
	Ssd	0,240	0,260	0,230	0,192
	Ik	0,253	0,271	0,233	0,195
rekreace	Si	0,152	0,280	0,051	0,051
	Ssd	0,303	0,286	0,287	0,241
	Ik	0,318	0,299	0,210	0,246
práce v rizikové situaci	Si	0,201	0,139	0,036	0,047
	Ssd	0,191	0,155	0,120	0,118
	Ik	0,306	0,246	0,183	0,180

Výsledky předznamenávají další souvislost, a to mezi pozicí a výší výdělků. Nízkou, popřípadě nulovou pozici mají respondenti s nejnižším příjmem (do 3499 Kčs). Respondenti, kteří uvedli, že vydělávají 4500 Kčs a více, zaujímají přední pozice v sociometrické struktuře. Vliv sociometrické pozice na strukturu životních cílů se neprokázal. Přesto však členové s vyšší pozicí více věří v pomoc kolektivu pro jejich dosažení. Výběr volnočasových aktivit není determinován postavením v neformální struktuře kolektivu. Sociometričtí vedoucí patří k předním pracovníkům a jejich pracovní a společenské zásluhy byly oceněny řadou vyznamenání či mimořádných odměn.

Na získání určité pozice v neformální struktuře kolektivu má vliv účast na společných akcích kolektivu. Respondenti, kteří se na těchto akcích zúčastňují, mají vyšší postavení než ti, kteří se nezúčastnili ani jedné akce.

Sociometrické struktury rekordních a průměrných kolektivů z *dlouhých děl*, vytvořené na základě kritéria běžné práce a charakterizované průměrnými hodnotami skupinových sociometrických indexů, jsou přibližně stejné, jak je zřejmé z tabulky č. 3.

Graf 3. Příklad zpracování výskytu sociometrických konfigurací (kritérium práce v rizikové situaci)

DLOUHÁ DÍLA				PORUBY			
REKORDNÍ KOLEKTIVY	POČET KONF.	PRŮMĚRNÉ KOLEKTIVY	POČET KONF.	REKORDNÍ KOLEKTIVY	POČET KONF.	PRŮMĚRNÉ KOLEKTIVY	POČET KONF.
	5		1		5		5
	2		2		1		2
	1		1		4		1
	1		1		2		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1		1		1
	1		1				

nových indexů, a proto můžeme říci, že jsou integrovanější a soudržnější než kolektivy průměrné.

V obou strukturách vytvořených podle pracovního kritéria zaujímají nejvyšší sociometrické pozice stejní pracovníci, přičemž pracovní schopnosti jsou zvýrazněny ve strukturách, kde byla kritériem práce v rizikové situaci. K pracovníkům, kteří zaujímají vysoké sociometrické pozice, patří členové vedení kolektivu (hlavně směnoví předáci a důvěrníci ROH); jejich pracovní kvality jsou uznávány většinou členů kolektivu.

Sociometrické struktury podle rekreačního kritéria ukazují, že více vzájemných vazeb existuje v rekordních kolektivech (jsou soudržnější), i když na druhé straně je v těchto kolektivech více pracovníků, kteří neobdrželi ani jednu volbu (jsou méně integrované než kolektivy průměrné).

Komparace sociometrických struktur podle kritéria běžná práce a rekreace naznačuje (platí pro rekordní i průměrné kolektivy), že struktury podle rekreačního kritéria jsou integrovanější a soudržnější (viz tab. 2). Existuje v nich méně jedinců, kteří neobdrželi ani jednu volbu, realizovalo se v nich více vzájemných vazeb, které nebyly situovány pouze ve směnách, ale ve větší míře mezi jednotlivými směny. Jsou také více decentralizované, to znamená, že maximální sociometrické pozice nedosahují tak vysokých hodnot jako ve strukturách podle běžné práce a ve středu sociometrických struktur je více respondentů (volby se neorientují pouze na jednoho pracovníka, ale na širší okruh). Vedoucí pozice v těchto strukturách zaujímají jiní pracovníci (neplatí však absolutně) než ve strukturách podle pracovního kritéria (zřetelnější je tato skutečnost u rekordních kolektivů).

Rubáňové kolektivy již nejsou tak vhodným objektem sociometrického výzkumu jako kolektivy přípravářské, neboť v nich pracuje mnohem více lidí (od 40 do 100) a způsob zpracování je náročnější.

Z hlediska frekvence výskytu sociometrických konfigurací ve všech třech sociometrických strukturách (kritéria běžná práce, práce v rizikové situaci a rekreace) je situace příznivější v rekordních kolektivech. Vedle dyád (výskyt nejčastější) jsou tyto kolektivy bohatší na složitější konfigurace — vícečlenné řetězce, triády (viz graf č. 3). Soudržnost kolektivu charakterizuje index skupinové soudržnosti. Vyšších hodnot dosahuje u rekordních kolektivů pouze ve strukturách vzniklých na základě kritéria běžná práce. V tomto případě existuje v rekordních kolektivech více vzájemných vazeb, to znamená, že volby respondentů jsou ve větší míře opětovány a dochází k větší shodě. Průměrné hodnoty indexu ve strukturách podle práce v rizikové situaci jsou de facto shodné a vyšší jsou u průměrných kolektivů podle kritéria rekreace. Můžeme říci, že pracovníci těchto kolektivů se více znají po mimopracovní stránce a jsou ochotni strávit dovolenou ve větším měřítku se členy kolektivu než členové kolektivů rekordních.

V rekordních *rubáňových kolektivech* jsou sociometrickými autoritami ve strukturách podle pracovních kritérií stejní pracovníci. V centru struktur jsou členové vedení kolektivu (směnoví a hlavní předáci, důvěrníci ROH). Pracovní kvality respondentů zvýrazňují výsledky podle kritéria práce v rizikové situaci a právě zde se do popředí dostávají hlavní předáci. Ve většině rekordních kolektivů je struktura podle rekreace decentralizovaná ve srovnání s kritériem běžná práce. Ve dvou ze čtyř rekordních kolektivů jsou v centru této struktury jiní pracovníci než ve strukturách podle pracovního kritéria.

Obdobná situace je v průměrných kolektivech. V centru struktur podle pracovních kritérií (běžná práce a práce v rizikové situaci) jsou stejní respondenti, obvykle členové vedení kolektivu (předáci, důvěrníci ROH). Struktura

podle rekreace je ve srovnání s běžnou prací více decentralizovaná a v jejím středu jsou jiní pracovníci. Je bohatší na vzájemné vztahy, které se realizovaly ve větší míře mezi jednotlivými směny.

Výsledky sociometrického měření pomáhají odhalit strukturu neformálních vztahů v kolektivu. Výzkumem se prokázalo, že v sociometrických strukturách vzniklých na základě pracovních kritérií zaujímají vedoucí pozice členové vedení kolektivu a dochází ke splynutí formálních a neformálních autorit. Formální autority odpovídají v kolektivu za plnění pracovních účelových funkcí a v zájmu toho se opírají o institucionalizované vztahy podniku a jeho mocenské sankce. Neformální autority tvoří jeden nebo více pracovníků, kteří imponují ostatním členům a rozhodujícím způsobem ovlivňují veřejné mínění kolektivu a prosazují jeho zájmy. Skutečnost, že dochází k překrývání formálních a neformálních autorit, můžeme považovat za příznivý jev, který předchází vzniku konfliktů a jejich negativnímu dopadu v činnosti kolektivů. V některých případech není hlavní předák v centru sociometrické struktury, avšak vždy je k ní v určitém vztahu. To, že nezískal nejvíce voleb, neznamena, že je špatným předákem. I když se nestal neformální autoritou, může být dobrým pracovníkem po stránce odborné, organizační apod. a při řešení konfliktů může v nemalé míře přihlížet k zájmům skupiny, kterou řídí.

Pracovní kvality členů kolektivu nejlépe demonstrují sociometrické struktury vytvořené na základě kritéria práce v rizikové situaci. Tyto výsledky považujeme za nejvýstižnější ukazatel pracovních schopností především ze dvou důvodů: sama situace determinuje výběr (jsou vybíráni pracovníci nejzkušenější, na něž je možno plně se spolehnout) a při výběru jsou osobní či jiné výhrady vůči voleným pracovníkům potlačeny. Právě v těchto strukturách zaujímá většina hlavních předáků vedoucí pozice.

Výsledky sociometrických testů ukazují, jak jsou jednotliví pracovníci hodnoceni ostatními členy kolektivu. Vedle tohoto gnozeologického aspektu vystupuje v souvislosti se sociometrií aspekt sociotechnický.

Závěr

Sociometrická metoda aplikovaná při výzkumu pracovních kolektivů se prokázala jako jedna z metod použitelných v podmínkách uhelných dolů za předpokladu kombinace s dalšími metodami.

Zkušenosti, které jsme výzkumem získali, pomohly stanovit konkrétní hranice možného využití v praktické řídicí činnosti. Poznání sociometrických představitelů kolektivu umožní zaměřit zájem vedoucích pracovníků právě na ně a společenské záměry uskutečňovat po dvou liniích — formálního vedení a neformálních autorit. Pokud dochází k překrývání (jak jsme naznačili), je tento úkol usnadněn.

Rekordní hnutí má v koncernu Ostravsko-karvinské doly již dlouholetou tradici. Jeho smyslem je podnítit pracovní kolektivy formou soutěže k vyšší produktivitě práce. Jedním z teoretických předpokladů spojených s tímto hnutím je, že rekordní kolektivy dosahují nejen vrcholných výkonů (rekordů), ale také v následujících obdobích zaznamenávají hodnotnější pracovní výsledky než kolektivy standardní. Předpokládá se také, že během překonávání obtíží spojených s procesem dosahování vrcholného výkonu a dalším udržováním vysoké produktivity práce dochází k vytváření kolektivů vyšší kvality. Takové kolektivy jsou často charakterizovány vlastnostmi, jako jsou vysoká produktivita práce, vysoká úroveň spokojenosti a identifikace s prací, nízká úroveň odchodových tendencí a úrazovosti, vysoká úroveň integrity skupiny, dobré mimopracovní vztahy atd. Předpokládá se, že tyto projevy reflektují nový systém skupinových norem chování, který se pravděpodobně vytváří během zmiňovaného procesu.

Praktické ověření těchto předpokladů bylo součástí výzkumu, který byl proveden v psychologicko-sociologickém středisku GŘ OKD v r. 1981. Byly v něm zkoumány rozdíly mezi rekordními a standardními kolektivy v úrovni některých vlastností. Výsledky měly podpořit hypotézu, že a) rekordní kolektivy působí jako určitý vzor pro ostatní kolektivy, b) že jednou z významných podmínek socioekonomické efektivity pracovní skupiny je úroveň pracovní morálky (jako souhrnu postojů ke společensky platným normám uplatňovaným v pracovním procesu). Byl proto zkoumán vztah pracovní morálky a proměnných, jako je potenciální fluktuace, úrazovost, spokojenost s prací a výkon. Kromě toho byly u členů obou typů kolektivů zkoumány rozdíly v hodnotové orientaci a v postojích k rekordnímu hnutí i pracovníkům v něm zapojeným.

Cílem bylo odhalit rezervy v oblasti pracovní morálky a poskytnout tak podklady pro tvorbu opatření vedoucích ke zvýšení socioekonomické efektivity práce hornických kolektivů.

Metodika výzkumu

Za rekordní byly považovány kolektivy, které vytvořily alespoň podnikový rekord v kalendářním roce, v němž došlo ke shěru dat, za standardní naopak ty kolektivy, které nevytvořily během tohoto období a ve třech předcházejících letech ani závodní rekord.

Výběrový soubor tvořilo 108 pracovníků úseků rubání, resp. příprav (46 členů rekordních kolektivů a 62 členů kolektivů standardních) devíti kolektivů (5 rekordních a 4 standardní) vybraných na devíti důlních podnicích koncernu OKD.

Těmto respondentům byla předložena škála Likertova typu (celkem 16 pětibodových stupnic), již byly měřeny názory na vybrané normy pracovního

(1) Viz. P. Němec: *Rekordérske hnutie v banském priemysle*. Sociológia 1979, č. 6, s. 527–532.

chování. Krátkým dotazníkem pak byla zjišťována úroveň některých vybraných proměnných. Údaje o plnění výkonových norem byly získány z podnikových záznamů. Statistické zpracování dat bylo provedeno na SAPO při použití metody GUHA ($p < 0,05$).

Výsledky

Provedená statistická analýza ukazuje, že v rekordních kolektivech méně často dochází k pracovním úrazům, jejich členové méně často projevují odchodové tendence a jsou častěji celkově spokojeni s prací než členové kolektivů standardních. Nebyl však prokázán významný rozdíl v průměrném plnění výkonových norem během devítiměsíčního rekordního období. (Průměrný výkon v tomto období však u obou typů kolektivů překročil plánovanou úroveň.)

V rekordních kolektivech byly také zjištěny pozitivnější hodnotové orientace týkající se obecných postojů v práci: jejich členové častěji zastávají názor, že je správné pracovat vždy s maximálním úsilím, využívat maximálně pracovní dobu, pracovat přes čas bez nároků na finanční odměnu, být hrdý na svůj podnik a kolektiv, pracovat nejen pro sebe, ale také pro společnost, vidět ve své práci alespoň částečně smysl života a nedosahovat pracovních úspěchů klamáním a podváděním. Tyto údaje však nesmíme chápat tak, že v každém z uvedených názorů členové rekordních kolektivů dosáhli jeho maximální možné hodnoty. Například v názorech na takové normy, jako jsou: maximálně využívat pracovní dobu a udělat někdy v práci něco navíc bez nároků na finanční odměnu, bylo i v těchto kolektivech dosaženo průměrných hodnot 3,52 (maximum = 5,00).

Pracovníci rekordních a standardních kolektivů se významně nelišili v postojích k těmto zásadám: člověk by měl pomoci spolupracovníkům, jestliže se v práci dostali do potíží; bezpečnostní předpisy se musí v každém případě dodržovat; úkoly by se měly plnit nejen rychle, ale také kvalitně; člověk by měl při práci dělat i to, co mu nebylo uloženo, jestliže zjistí, že je to správné a prospěšné; povinností každého je šetřit materiálem všude tam, kde je to možné, pracovník by měl upozornit nadřízeného v případě, že ten vydá chybný pracovní příkaz; pravidla slušného chování je nutno dodržovat také při práci. Průměrné hodnoty naměřené u obou typů kolektivů v těchto případech kolísaly mezi 3,83 a 4,59. Celkové průměrné skóre pracovní morálky (součet celkových skóre všech pracovníků ve skupině / počet pracovníků ve skupině) dosáhlo u rekordních kolektivů hodnoty 66,9 a u kolektivů standardních hodnoty 59,4 (jako maxima bylo možno dosáhnout hodnoty 80,0).

Rozdíly mezi oběma typy kolektivů se projeví také v postojích jak k rekordnímu hnutí samému, tak k pracovníkům, v něm zapojeným: členové rekordních kolektivů projevovali v této souvislosti postoje kladné, členové standardních kolektivů převážně záporné.

Za významnou je nutno pokládat skutečnost, že nebyl zaznamenán významný vztah mezi úrovní pracovní morálky a výkonem kolektivu ($R_p = 0,125$; $p < 0,05$). Rovněž nebyl prokázán významný vztah mezi úrovní pracovní morálky a úrovní spokojenosti s prací, úrovní stabilizace a úrovní úrazovosti.

Závěr

Výsledky výzkumu potvrzují hypotézu, že rekordní kolektivy v určitém směru představují vzor pracovního kolektivu. Nepodporují však hypotézu, která předpokládá významný vliv pracovní morálky na spokojenost s prací, úrazovost, stabilizaci a výkon.

Pracovníci rekordních kolektivů častěji dosahují optimálnější úrovně některých důležitých vlastností než pracovníci kolektivů standardních. Konkrétně se to týká úrovně spokojenosti s prací, úrazovosti, odchodových tendencí a komplexu názorů na důležité normy pracovního chování. Poněkud překvapivé je však zjištění, že mezi oběma typy kolektivů není rozdíl v plnění výkonových norem během delšího období. Vysvětlením může být skutečnost, že plnění výkonových norem je v hornictví silně podmíněno geologickými podmínkami a technickým vybavením. Obě tyto podmínky dosahují v období snah o maximální výkon evidentně optimálnější úrovně než v obdobích následujících. Podobně lze také vysvětlit absenci významného vztahu mezi plněním výkonových norem a celkovou úrovní názorů. Je ovšem možno připustit, že určitá úroveň názorů tvoří nutnou podmínku dosažení vrcholného výkonu. Není však, jak naznačují výsledky, postačující podmínkou pro udržení vyšší úrovně plnění výkonových norem (než dosahují kolektivy standardní) také v porekordním období.

Výzkum tedy naznačuje určitou spojitost mezi názorovou orientací obou typů kolektivů a některými důležitými ukazateli sociálně ekonomické efektivity. Názorová orientace je však pouze jedním z intervenujících faktorů a v některých případech mohou hrát jiné faktory roli podstatně důležitější.

Sociológia 1982

Štrnásť ročník Sociológie, vychádzajúcej od r. 1974 ako časopis pre otázky sociológie a vedeckého komunizmu, evokuje nejednu úvahu o postavení, funkciách a perspektívach marxisticko-leninskej sociológie v našej spoločnosti. V etape výstavby rozvinutého socializmu niet v podstate otázky, ktorá by nemala sociologický náboj, a to nie v zmysle „monotematickej“ výlučnosti, ale z hľadiska optimálneho využitia metodologicko-teoretického a prakticko-aplikačného potenciálu marxistickej sociológie. Marxisticko-leninská sociológia je povolaná postihnúť v jednote kontinuity a novej kvality rastúcu množinu nových javov a procesov, diagnostikovať pôsobenie spoločenských zákonitostí, odporúčať adekvátne sociotechnické riešenia...

Dlhodobou dominantou tematického zamerania časopisu sú závery rokovaní zjazdov KSČ a KSS, ako aj realizačných plenárnych zasadnutí ÚV KSČ a ÚV KSS. Od svojho založenia chce časopis jednak plniť základnú úlohu — v procese konfrontácie teórie a praxe tvorivo, s všestranným uplatnením dialektickej metódy rozpracúvať politiku strany v spoločenskovednej oblasti, jednak — a to je čoraz významnejšie — stimulovať včasné a kvalifikované riešenie aktuálnych, dozretých i narozievajúcich problémov. So zreteľom na tieto kritéria zasluhujú prvoradá pozornosť tri monotematické čísla (1, 3, 4).

Nie je len časovou ani príležitostnou zhodou, ak číslo 1 (ss. 3—144) je venované aktuálnym politicko-sociologickým problémom miesta a činnosti odborov ako príspevok k Slovenskému zjazdu Revolučného odborového hnutia. Nad závermi XVI. zjazdu KSČ a ich významom pre prácu slovenských odborárov sa zamýšľa člen Predsedníctva ústredného výboru KSS a predsedsa Slovenskej odborovej rady L. Abrahám (ss. 3—11). Obdobne sa jednotlivými exponovanými oblasťami odborovej práce so zreteľom na možnosti hlbšieho využitia spoločenskovedných disciplín zaoberajú tajomníci Slovenskej odborovej rady ss. O. Moncman (ss. 32—41), M. Ludrovská (ss. 75 až 86) a J. Žáčík (ss. 56—64). V týchto materiáloch sa odzrkadľuje potreba trvalej súčinnosti spoločenskovedných disciplín na riešenie konkrétnych úloh hospodárskej a sociálnej politiky v podmienkach dosiahnutého stupňa vývinu sociálnotriednej štruktúry.

Preto je v čísle organicky zaradená stať F. Charváta *K aktuálnym problémom vývoja sociálnotriednej štruktúry našej spoločnosti* (ss. 12—31) akumulujúca dosiahnutý stupeň sociologického poznania spoločenského pohybu a zdôvodňujúca daný metodologicko-teoretický prístup, otvárajúci produktívnu základňu pre riešenie politicky aktuálnych otázok reprodukcie sociálnotriednej štruktúry napr. z hľadiska procesov zblížovania a najmä riadenia spoločenských procesov. Veľmi aktuálnou je v tejto súvislosti otázka prekonávania „ekonomického redukcionizmu“.

Na široké, nie vždy využívané možnosti aktívneho pôsobenia odborových organizácií na citlivé stvárnovanie kultúrnych potrieb a aktivít pracujúcich na Slovensku poukazuje stať P. Pašku *Kultúrne potreby a aktivity pracujúcich na Slovensku* (ss. 65—74) vyvodzujúca na základe zistených empirických údajov závery pre kultúrnu politiku strany a štátu, najmä pokiaľ ide o nevyhnutné rozlíšenie funkčných potrieb od disfunkčných, negatívnych tendencií. To má osobitný význam pre zefektívňovanie práce odborov v podmienkach mladšej generácie (príspevok J. Staňu — L. Macháčka *Odbory a mladá generácia robotníckej triedy* (ss. 87—94), zdôrazňujúci potrebu rešpektovať reálnu situáciu v tvorbe sociálno-profesionálnej orientácie mladšej robotníckej generácie. Spomedzi príspevkov podnikových sociológov sa aktuálnymi otázkami formovania podnikového kolektívu zaoberá príspevok M. Šarišského reprezentujúci výsledky práce pracovného podnikovej sociológie vo Východoslovenských železniarňach Košice (ss. 110—117). Autor analyzuje podmienky a faktory funkčnosti pracovného kolektívu (technickoorganizáčné faktory pracovných podmienok), sociálnoekonomické faktory a faktory sociálnej starostlivosti a signalizuje určité problémy a nedostatky v tejto oblasti.

„Témou dňa“ presahujúcou rámec časopisu je neobyčajne dynamická problematika socialistického pracovného kolektívu v komplexnosti jeho jednotlivých aspektov, s jemu vlastnou tendenciou zjednocovať vlastné ciele s cieľmi socialistickej spoločnosti, dosahovať optimálne prepojenie makro- a mikroštruktúrálnej úrovne. Aktuálny posun k hodnoteniu sociálnoekonomickej efektívnosti socialistických pracovných kolektívov prezentuje stať I. Perlákiho *Socialistický pracovný kolektív* (ss.

495—508) svedčiaci o čoraz intenzívnejšej neformálnej (a možno predpokladať i nekonjunkturalnej) pozornosti spoločenskovedných pracovísk socialistických krajín tejto oblasti. Práve v tejto oblasti je príznačnou črtou úzka súčinnosť českých i slovenských sociológov v úsilí koncipovať ucelenú „teóriu“ pracovných kolektívov v konfrontácii s rôznymi nemarxistickými prístupmi a nutnosť ďalšieho rozpracúvania takých otázok, ako sú formy a fázy pracovných kolektívov z hľadiska dosahovania kritérií socialistického charakteru kolektívov a pod., sústavné prekonávanie negatívnych, disfunkčných, dezintegračných tendencií znižujúcich predpokladanú stabilitu kolektívov a pod.

Prínos tejto, ako aj ďalších obdobných statí je vari v tom, že podčiarkujú potrebu „reinventarizácie“ kategoriálneho aparátu marxisticko-leninskej sociológie motivovanej dlhodobou požiadavkou precíznej konfrontácie metodologicko-teoretických východísk bádania a dynamiky spoločenskej praxe. To neznamená iba samoučelné, formálne navracanie sa k otázkam postavenia a funkcie marxisticko-leninskej sociológie s určitým rizikom formalisticko-scholastického vymedzovania jej hraníc k ostatným spoločenskovedným disciplinám. To viedlo redakčnú radu k zaradeniu do diskusnej rubriky časopisu úvahy R. Šímu *Predmet, postavenie a úloha marxistickej sociológie v sociálnom poznaní* (ss. 521—536) a na ňu nadväzujúce úvahy nestora marxistickej sociológie A. Siráckeho *K problematike marxisticko-leninskej sociológie a historického materializmu* (ss. 647—654). Medzi teoretickými prístupmi obidvoch autorov vychádzajúcimi z hlbokého filozoficko-metodologického základu niet podstatných rozdielov, najmä pokiaľ ide o vymedzenie sociológie (marxistickej) ako osobitnej a relatívne samostatnej teoreticko-empirickej disciplíny s bezprostredným filozofickým charakterom a vedeckým obsahom, čím sa kvalitatívne odlišuje od rôznych buržoáznych sociologických koncepcií a teórií vystatujúcich sa rádoby-vedeckým pluralizmom, objektívnosťou a pod. Bez nadsázky možno povedať, že tieto statí veľmi aktuálne, ale aj programovo určujú metodologicko-teoretickú orientáciu časopisu (ale aj ďalšieho teoreticko-vedného bádania) s dôrazom na čo najprecíznejšie kategoriálne vymedzenie a posudzovanie sociálnych javov a procesov v efektívnej interdisciplinárnej kooperácii marxisticko-leninskej filozofie, sociológie a vedeckého komunizmu v jednote princípov a metód. To predpokladá fruktifikáciu výsledkov teoretického výskumu ostatných socialistických krajín, čo umocňuje ešte viac trvalú potrebu neformálnej teoretickovýskumnej súčinnosti českých a slovenských sociológov. Dokladom obojstrannej prospešnosti tejto orientácie, ktorú redakčná rada časopisu dôsledne sleduje i zabezpečuje, je aj publicita materiálov celoštátneho zjazdu čl. sociológov (3.—5. 11. 1981) v 3. čísle časopisu (ss. 241—368), ako aj v 3. čísle Sociologického časopisu. Publikovanie základných materiálov celoštátneho zjazdu československých sociológov, prejavu miestopredseda ČSAV, riaditeľa Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSČ Z. Snítla, prejavu predsedu Československej sociologickej spoločnosti pri ČSAV J. Zvaru, ako aj podstatného obsahu rokovania jednotlivých pracovných sekcií a výsledkov sympózia o úlohách marxisticko-leninskej sociológie v ideologickom boji dvoch svetových sústav dáva koncentrovaný základ pre sústavnú konfrontáciu sociálnej objednávky cieľov, úloh a dosahovaných výsledkov v tejto oblasti, jej medzinárodnoideovej exponovanosti.

Kritika jednotlivých odrôd a prístupov buržoáznej sociológie nemôže byť preto len okrajovou záležitosťou uspokojovanou napr. náhodným výberom statí, príspevkov a recenzií. Preto sa v 4. čísle časopisu môže čitateľ stretnúť s viacerými závažnými štúdiami, v ktorých sa v konfrontácii s marxisticko-leninskými východiskami podáva komplexná kritika metodologického pozitivizmu v americkej sociológii (ss. 373—396), súčasných modifikácií štruktúrneho funkcionalizmu (ss. 397—417) a fenomenológie v sociológii (ss. 418—438). Na tieto state autorov — pracovníkov Katedry marxisticko-leninskej sociológie FFUK — nadväzuje aktuálna úvaha K. Slivku *Ku kritike technicizmu* (ss. 446—452). Autor ukazuje, v čom je nebezpečenstvo recidív, resp. prejavov technicizmu v našich podmienkach, aká je proveniencia týchto rádoby „moderných“ názorov vulgarizujúcich vzájomný vzťah politiky, ideológie, ekonomiky a techniky. V súzvuku s touto statou analyzuje L. Lubelec nemenej závažnú *problematiku buržoáznej teórie a praxe riadenia* (ss. 453—461). Autor v statí spojením filozofického a sociologického prístupu rieši aktuálne kategoriálno-metodologické stránky problematiky riadenia v kontrapozícii marxistického a buržoázno-revizionistického prístupu. Nemenšiu pozornosť zasluhuje stat toho istého autora *Problémy sociologického skúmania osobnosti* (ss. 630—646), v ktorej autor naziera do problematiky metodologicko-teoretickej analýzy osobnosti, a to z hľadiska jej funkcie ako objektu a subjektu spoločenskej praxe, z hľadiska dialektickej jednoty osobnej a psychickej stránky atď.

Významná je i aktuálna *problematika sociálneho rozvoja*. Rovnomenná stať S. Zemanova s podtitulom *K teoretickému vymedzeniu pojmu* (ss. 616–629) zameriava pozornosť na aktuálne aspekty tejto kategórie vo vecnej konfrontácii jestvujúcich koncepcií a názorov marxisticko-leninských odborníkov.

Profil týchto a ďalších materiálov podnecujúcich tvorivú diskusiu smeruje k čoraz frekventovanejšiemu skúmaniu nosnej problematiky koncepcie a profilovania sociálnej politiky socialistického štátu s dôrazom na intenzifikačné faktory ekonomiky. Prednostnú pozornosť zasluhuje sociotechnicky koncipovaná stať L. Piscu *K problémom hospodárnosti, kvality a efektívnosti vo sfére spoločenskej potreby* (ss. 164–177). Autor zdôrazňuje trvalú potrebu rešpektovania osobitosti populačno-demografického vývoja pre štrukturáciu spoločnosti a sledované spoločensko-politické ciele. Na inom mieste sa autor v úvodníkovej štúdií venuje aktuálnej tematike starnutia, jeho spoločenským problémom (ss. 609–615) predznamenávajúcej v intencii rozhodnutia OSN aj „rok invalidov“ (1982), s prakticky nevyčerateľným spektrom teoreticko-praktických impulzov a nezastupiteľnej angažovanosti sociológie v ich riešení.

Ak otázky formovania socialistického spôsobu života sú trvale aktuálnou tematikou empirického výskumu a teoreticko-analytického zovšeobecňovania, je im venovaná na stránkach časopisu sústavná pozornosť. V materiáloch zo seminára na tému *Formovanie socialistického spôsobu života mladých žien a mužov*, ktorý usporiadala sekcia mládeže a sekcia rodiny Slovenskej sociologickej spoločnosti 4. marca 1982, predstavujú podnetný výsledok a sľubné perspektívy ďalšieho skúmania spoločných i špecifických črt mnohorožmernej spoločenskej angažovanosti, ktoré nemôže ignorovať výskyt i určitých nepriaznivých, ak nie negatívnych javov a ktoré sú zatiaľ uspokojivo výchovne odstraňované. To sa týka najmä príspevku D. Čahovej *K otázkam štúdia zdravého spôsobu života mládeže* (ss. 562–565) a K. Čukana *Spoločensko-politická aktivita žien pracujúcich v priemysle Slovenska* (ss. 553–556), evokujúceho aktuálnu potrebu permanentného výskumu intenzity, stimulov i zábran spoločenskopolitickej aktivity ako kľúčovej zložky politickej kultúry socialistickej spoločnosti. Niektorými aktuálnymi problémami *socializácie mladej ženy* sa na seminári zaoberali J. Suchý a R. Bednárík (ss. 509–520).

I tento komplex materiálov potvrdzuje ako pozitívnu črtu, ak časopis venuje so zreteľom na prioritnú požiadavku komplexného teoretickovedného skúmania dynamiky i fungovania sociálnotriednej štruktúry socialistickej spoločnosti trvalú pozornosť mladej generácii bez toho, že by sa neprípustne generalizovali výsledky narastajúceho radu sociologických výskumov v tejto oblasti. Už dlhodobejšiu tradíciu majú v tejto oblasti výskumy uplatnenia absolventov vysokých škôl, ktorá otázka vystupuje aktuálne do popredia i v súčasnej etape. V rovine konfrontácie údajov z rokov 1967, 1972 a 1978 sa zamyšľa nad aktuálnymi spoločenskopolitickými súvislosťami využitia sebarealizačného potenciálu vysokoškolských absolventov v SSR J. Lihocký (ss. 189–197). Je prirodzené, že prehľbovanie analytického prístupu v súvislosti s danými skutočnosťami umožní včasné a perfektné riešenie situácií, v ktorých sa prelína množina aspektov ekonomických, etických, politických a pod.

Z teoretických statí 15. ročníka Sociológie zasluhuje pre svoj netradičný prístup pozornosť štúdia J. Urxi a J. Kohouta *Marxisticko-leninská etapa sociálnej analýzy* (ss. 150–163), ktorá je významným diskusným príspevkom k tvorbe kategoriálneho aparátu marxistickej sociológie. Vari v súlade s autorovým zámerom treba iba zdôrazniť nevyhnutnosť praktického aplikačného využitia jednotlivých foriem a prístupov sociálnej analýzy, najmä pokiaľ ide o exaktné postihovanie sociálnej štruktúry pracovného kolektívu, mnohostrannej motivačnej štruktúry atď.

O úzkom maximálne funkčnom spojení časopisu, jeho tematicko-obsahového „zrkadla“ s praxou, presnejšie povedané s realizačnými zámermi a predbežnými efektami jednotlivých spoločenských oblastí, vypovedá skladba jednotlivých čísiel s ustálenými rubrikami nosných štúdií, rozhľadov, sociologických výskumov, informácií z vedeckého života a recenzií, pričom žánrová povaha týchto materiálov nemôže vylúčiť určité prekryvanie vyplývajúce z čoraz mnohotvárnejšieho obsahu sociologickej tvorby a jej maximálne koncentrovaného približovania širšie chápaným profesionálnym záujmom adresátov. Časopis prirodzene nemôže svoju aktuálnosť a praktickú využiteľnosť v aplikačnej sfére vyjadrovať len formálne chápanými vstupnými úvodníkmi, pričom však ostáva trvalou úlohou nie deklaratívna potreba postihovať v tomto žánru meritórne krátko- i dlhodobé úlohy zvyšovania spoločenskej angažovanosti marxistickej sociológie vo vzväzku spoločenských vied. To platí osobitne napr. o ich úlohách v širšom spoločenskopolitickom kontexte obsiahnutých v štúdií K. Slivku *Úlohy spoločenských vied na vysokých školách* (ss. 145–149), predstavujúcej z hľadiska ostatného zasadania ÚV KSSZ kontinuálny článok v pro-

cese reálneho posudzovania účinnosti systému ideologickej práce kladúci zvýšené nároky na produktivnosť tvorivej diskusie. Bez nároku na vyčerpávajúci prístup chcel niektoré aktuálne otázky komplexného prístupu k tvorivej aplikácii sovietskych skúseností reflektovať úvodníkový príhovor O. Mošnera *O medzinárodnom významne skúsenosti ZSSR* (ss. 489–494).

Prax komponovania a tvorby optimálnej štruktúry časopisu zrejme ešte nie je vyčerpaná ani v tejto nezanedbateľnej oblasti, aby sa zmenšovalo riziko náhodného, niekedy i čiastočne formálneho výberu materiálov sústreďujúcich sa na aktuálny teoreticky podnetný, „provokujúci“ obraz dosiahnutých výsledkov, pozitív i nedostatkov v sociologickej oblasti. V tomto zmysle je potrebné venovať väčšiu pozornosť i recenznej rubrike, profilu jednotlivých príspevkov, poznámok i anotácií, s väčším dôrazom na publikovanie kriticko-diskusných materiálov.

Možnosti ďalšieho zdokonaľovania tematicko-obsahovej štruktúry z hľadiska nezastupiteľnej úlohy pomoci praxi nachádzajú konkrétne využitie v realizácii ďalších rubrik, ako *Na pomoc výučbe, Metódy a techniky sociologických výskumov* a pod. Pripravujú sa tematické besedy expertov k spoločenskému využitiu sociológie, referencie, v ktorých na stránkach časopisu spĺňa sledované ciele a predpoklady, s ktorými sa redakčná rada za účasti redakčného kruhu časopisu zodpovedne, v procese upresňovania ďalších krokov s dlhodobým predstihom zaoberá. Angažovaný prístup k závažným spoločenskopolitickým problémom nachádza opakovane svoje ocenenie od stranických, štátnych i spoločenských orgánov a organizácií.

Otakar Mošner

Významná publikace o pracovním a sociálním rozvoji v 7. pětiletce

(Jozef Mihalik: *Praca o sociálny rozvoj v 7. päťročnici*. Bratislava, Práca 1982, 280 s.)

Ve slovenském nakladatelství Práca vyšla na počest 35. výročí Vítězného února významná publikace Jozefa Mihalika *Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici*.

Kniha je rozdělena do čtyř částí, z nichž v první shrnuje autor hlavní směry *zdokonaľování plánovitého řízení práce a sociálního rozvoje v 7. pětiletce* z hlediska závěrů XVI. sjezdu KSČ. Autor v této části charakterizuje generální linii KSČ, přijatou na XIV. sjezdu KSČ a dále rozpracovanou na dalších sjezdech KSČ jako „komplexní, dlouhodobý marxisticko-leninský program politického, hospodářského, sociálního a duchovního rozvoje společnosti“ (s. 9).

V druhé části soustřeďuje autor pozornost na *zdokonaľování organizace společenské práce a zvyšování její efektivity*. Vychází ze vztahů mezi rozvojem vědeckotechnické revoluce a společenské práce. Zdůrazňuje stoupající význam subjektivního činitele v tomto období, který se odráží v přeměnách společenské práce a změnách v postavení pracovníků. Plánovité řízení vědeckotechnického rozvoje je těsně spjato s plánováním a řízením rozvoje organizace společenské pracovní síly, jejíž úroveň rozhoduje o zvyšování společenské efektivity.

Autor se zaměřuje především na nejvyšší formy společenské organizace, spjaté s rozvojem vědecko-výrobních sdružení, chozrasčotními a brigádními formami organizace práce.

Ukazuje, že „vědecko-výrobní sdružení integrují vědu, techniku a výrobu do jedné organizační formy“ (s. 51).

Tím tato komplexní organizační forma umožňuje operativně zabezpečovat bezprostřední organickou vazbu a efektivní zkracování inovačního cyklu výzkum – vývoj – výroba.

Chozrasčotní formy organizace práce vytvářejí předpoklady vyšší zainteresovanosti VHJ a podnikových kolektivů na dosahování vyšší efektivity hospodářské činnosti a zvyšují odpovědnost mezi podnikohospodářskou sférou, VHJ a celou společností. Autor zdůrazňuje nutnost komplexnosti a provázanosti chozrasčotní organizace po celé ose řízení VHJ – podnik – vnitropodnikové útvary, v nichž se uskutečňuje bezprostřední výroba a které v současných podmínkách musí přecházet na nové brigádní formy organizace.

Jde o „novou formu organizace práce, při níž se přechází od individuální úkolové práce ke kolektivní odpovědnosti za práci brigády jako celku. Hlavním požadavkem už není individuální úspěch, ale úspěch brigády jako celku“ (s. 65).

J. Mihalik podrobně popisuje přípravu a postup zavádění brigádní organizace práce a hodnotí experimentální ověřování těchto forem v ČSSR.

Část třetí věnuje autor přeměnám ve společenské práci ve vztahu k reprodukci lidských zdrojů, pracovních sil, kádrovému a personálnímu rozvoji a mzdám.

V této obsahově nejbohatší části komplexně zachycuje přeměny společenské práce — od demografického vývoje přes rozvoj kvalifikace pracovníků až po hlavní organizačně řídicí a stimulační podmínky rozvoje kádrového a personálního.

Úvodem konstatuje, že „realizace základního cíle hospodářské a sociální politiky KSČ, jímž je péče o blaho obyvatelstva, je třeba nevyhnutelně spojit s dosahovanými výsledky v efektivnosti společenské práce“ (s. 81).

Proto také zdokonalování rozšířené reprodukce a rozmísťování pracovních sil vzhledem k potřebám těchto procesů patří mezi klíčové otázky plánovitého řízení národního hospodářství; odráží se to také v rozvoji plánování kádrového, personálního a sociálního rozvoje v 7. pětiletce. Autor podrobně popisuje plánování kádrového, personálního a sociálního rozvoje — od dlouhodobého programu přes pětiletý plán až k ročnímu realizačnímu plánu, včetně metodiky a přípravy kádrů pro kádrovou a personální práci.

Kádrový, personální a sociální rozvoj je závislý na zdokonalování odměňování práce, které „má značný význam pro podněcování úsilí o zvyšování národohospodářských efektů a výkonnosti každého kolektivu a jednotlivce“ (s. 145).

Autor systematicky pojednává o odměňování podle socialistických principů a jeho vlivu na přeměny ve společenské práci a její efektivnosti. Uvádí klasifikaci mzdových prostředků, jejich obsahu a úkolů a pojednává o prostředcích hmotné stimulace úspor pracovních sil, tvořivé práce a aktivity, vstřícného plánování.

Mimo pozornost autora nezůstává ani zdokonalování výkonových norem v 7. pětiletce.

Závěr třetí části práce tvoří pojednání o odvětvových mzdových programech pro 7. pětiletku, které jsou novým nástrojem zdokonalení a zvýšení stimulační funkce mezd v socialistické ekonomice.

Čtvrtá část práce je věnována plánování sociálního rozvoje. Autor koncipuje tuto část komplexně a správně chápe sociální plánování, jehož úlohou je „účinněji zachytit a v plánech vyjádřit sociální procesy v rozvoji a metodicky je promítnout do plánování sociálně ekonomického rozvoje, v souladu se strategickými cíli rozvoje stále lépe uspokojovat hmotné a kulturní potřeby pracujících na základě zvyšování efektivnosti a kvality veškeré práce“.

Autor, který je význačným představitelem ekonomiky práce v ČSSR,⁽¹⁾ správně bezprostředně spojuje problematiku sociálního rozvoje a jeho plánování s problematikou reprodukce společenské práce a spojuje proto celou problematiku sociálního plánování s problematikou plánování práce. Je třeba dodat, že sociální plánování představuje vyvrcholení poznatků socialistické racionalizační teorie a jeho hlavním cílovým efektem je zvyšování společenské produktivity práce na základě všestranné péče o rozvoj člověka.

V plánování sociálního rozvoje se autor soustřeďuje na cílové řešení v delší perspektivě, překračující 7. pětiletku. Dokazuje nutnost přechodu od „užšího pojetí“ sociálního plánu k širšímu pojetí komplexního sociálně ekonomického plánu, v němž plánování sociálního rozvoje představuje integrální součást, jejímž významným posláním je aktivizace subjektivního činitele pro tvorbu rozsáhlých zdrojů ekonomického a sociálního růstu a pro rozvoj socialistického životního způsobu.

J. Mihalik dále komplexně popisuje rozvoj plánování sociálního rozvoje na všech úrovních společenské organizace z hledisek koncepčních, strukturních a metodických. Vychází z hodnocení řady experimentů sociálního plánování v ČSSR a shrnutí československých i mezinárodních poznatků a zkušeností a prezentuje návrh komplexní metodiky tvorby plánu sociálního rozvoje.

Snaha o co největší konkrétnost je příčinou několika metodologických nedostatků. V současné teorii inovací se dnes již ustupuje od jednostranného pojetí inovačního cyklu „výzkum — vývoj — výroba“. Tento cyklus se rozšiřuje o fázi „užití“, která jej uzavírá. Teprve v realizační fázi spotřeby se totiž projevuje míra efektivnosti a užité hodnoty konkrétní výroby. Bylo by účelné toto pojetí v práci akceptovat.

V brigádních formách organizace je nutno zdůraznit nejen úlohu kolektivu jako celku, ale i úlohu každého jeho člena, jehož individuální přínos se nesmí v kolektivu ztrácet. Zde by bylo třeba více rozvést dialektiku vztahů mezi jednotlivcem, kolektivem a vedoucím kolektivem.

Část o normování výkonu by bylo třeba doplnit o problematiku sociálního normování a tvorbu sociální indikátorové a normativní základny. Problematika budo-

(1) J. Mihalik: *Ekonomika práce*. Bratislava, Práca 1979.

vání informační základny plánování sociálního rozvoje je v současnosti středem pozornosti mezinárodního výzkumu, neboť na její úrovni bude záležet i úroveň celého systému plánování sociálních procesů.

Celá práce by si zasloužila doplnění o *Doslov* či *Závěr*, který by znovu stručně zdůraznil vazby mezi jednotlivými částmi publikace.

Tyto připomínky samozřejmě nesnižují celkově vysokou úroveň posuzované knihy J. Mihalika. Tato studie, vybavená rozsáhlým a dobře vybraným statisticko-analytickým a vědecko-odkazovým instrumentáři, se vyznačuje dobrým teoretickým a metodologickým základem a přináší řadu zkušeností, poznatků a doporučení přímo využitelných v národohospodářské praxi. Publikace zevšeobecňuje a tak potřeby bezprostřední praxe rozpracovává všechny rozhodující problémy práce a sociálního rozvoje, které bude v 7. pětiletce třeba řešit na všech stupních plánování a řízení společenských procesů.

Proto je významným příspěvkem k teorii a praxi organizace, plánování a řízení práce a sociálního rozvoje a jistě se setká se zájmem jak pracovníků vědecké, tak plánovací a řídicí sféry.

František Kutta

Matematika v sociologii. Modelování a zpracování informací (Matematika v sociologii. Modelování a zpracování informací)

Red.: A. Aganbegjan, H. Blalock, F. Borodkin, R. Boudon, V. Capecchi
Moskva, Mir 1977.(1)

Zatímco ve světě je publikace matematicky zaměřených statí zcela běžnou a samozřejmou záležitostí, a to jak ve specificky orientovaných časopisech, tak i v nespecializovaných periodikách a sbornících, u nás se stále trápíme otázkou, zda je tento typ článků vhodné publikovat, pro kolik čtenářů je takový článek určen, zda není adresován několika málo specialistům apod. Přitom odpověď na takové pochybnosti dává sám život. Recenzovaný sborník o matematických a statistických modelech zmizel z pultů *Zahraněční literatury* okamžitě, podobně jako i jiné práce vydávané na podobné téma v SSSR. Je tu ještě další příznačná okolnost: sborník vyšel před sedmi lety (nejprve v anglickém jazyce), jednotlivé práce byly připravovány i publikovány s několikaletým předstihem, a přesto jde o stále aktuální, živou a potřebnou látku. Výsledky budeme aplikovat nyní i v budoucnu, materiál nezastaral, ještě dlouho se k němu budeme vracet. U sborníku, který vznikl výběrem a redakcí tak zkušeného mezinárodního týmu ovšem předpokládáme, že výsledek bude mít trvalou hodnotu a že tu v zesílené intenzitě bude platit běžná zásada vědecké periodické i neperiodické literatury — je to konzerva prověřené, dostatečně argumentované a prokázané informace, jejíž význam vždy závisí na kontextu použití. Počet čtenářů nelze proto hodnotit pouze podle přítomného zájmu, ale podle významu budoucího, podle role ve vývoji a rozvoji oboru, podle návaznosti a konsekvencí. U mnoha publikací (a to často právě u matematicky laděných) je budoucí využitelnost velmi nejasná. To, co se zdá být perspektivní, budoucí vývoj zakryje rouškou nezájmu, aby se po dalším čase ukázalo, o jak důležitý výsledek jde. V matematice i v matematické statistice je takových příkladů velmi mnoho. Matematická práce je postupná. Při operativním řešení problémů, které vyžaduje krátké lhůty, je možné s úspěchem aplikovat matematický model jen v případě, že už existuje připravená teorie, že máme zkušenosti a prověřené výsledky. Proto budování matematických modelů v sociologii nutně musí být systematické, dlouhodobé, návazné a trvalé. To platí i pro souběžné publikace.

Odpověď na otázku užitečnosti matematické práce v sociologii a její publikace může dát jen a jen praxe, která je základním kritériem. Vědecká publikace vždy směřuje k zájemcům o danou speciální tematiku a jen výjimečně jsou některé články čteny všemi. Proto omezování matematické publikace pro potřeby sociologie by bylo anachronismem; i praxe sociologických aplikací ve výzkumu i v rozhodování a řízení, prohloubená rutinním sběrem i zpracováním informací, se bez ní nemůže obejít. Dobré matematicko-sociologické zázemí je pro zpracování řídicí informace nezbytné. Zajišťuje jeho validitu a obranu proti úzkým empiricko-pozitivistickým pohledům, efektivitu a i to nejzákladnější — zpracování samo.

(1) Též: *Quantitative Sociology. International Perspectives on Mathematical Modelling*. New York, Academic Press 1975.

Matematická a matematicko-statistická práce je přitom relativně pomalá, a to vzhledem k již zmíněné postupnosti a návaznosti. Vyžaduje prověřování výsledků a dlouhé zkušenosti v konkrétních případech aplikací. Metody, které vznikaly v sedmdesátých letech se pomalu dostávají do aplikací, nyní je prováděn jejich kritický výběr a shrnutí, jsou hodnoceny výsledky a perspektivy dalšího rozvíjení. Práce se však i metodikou daleko starší, dochází k renesanci zpracovatelských idejí zapadlých z technických či jiných důvodů a je tak bohatě využíván publikační odkaz (ve své době nezahodnocený) předchozích vývojových stupňů sociologie, matematické statistiky, matematiky (ale i psychologie a dalších meritorních a instrumentálních věd).

Sborník *Matematika v sociologii* reaguje na hlavní směry rozvoje matematických myšlenek, které se prosadily v poválečném vývoji společenských věd. Jde především o problémy kauzální analýzy, otázky experimentů, měření a klasifikace a modelování sociálních jevů. Jde o knížku unikátní tím, že vznikla ve spolupráci redaktorů z různých částí světa, kteří ji naplánovali během varnského Mezinárodního sociologického kongresu (Bulharsko 1970) — proto také souběžně anglické (v r. 1975) a ruské (v r. 1977) vydání. Výsledkem několikaleté práce redaktorského kolektivu je reprezentativní (i když zdaleka ne vyčerpávající) souhrn, jehož význam spočívá jednak v samotné informaci a prezentovaných vědeckých výsledcích, jednak v motivační síle pro rozvoj oboru. Jména redaktorů i autorů ukazují, že jde o dílo s vysokou prestiží i vědeckou úrovní. Proto není zanedbatelné ani to, že v knize figurují čeští autoři (kap. 7 — F. Charvát, J. Kučera: *K teorii sociální závislosti*) a že výsledky našeho úsilí na daném poli mají mezinárodní dosah.

Kniha je rozdělena na tři části. První se dotýká abstraktního a formálního zavádění základních pojmů spojených s problematikou odhalování příčin a následků, diskutuje jejich vlastnosti a obsahuje konstrukce modelů obecně metodologického charakteru. Druhá část obsahuje modely a postupy vhodné pro praktickou výzkumnou práci, týkající se jak sběru, tak zpracování sociologické informace. Jde o praktickou ale obecně formulovanou metodologii. Kapitoly třetí části popisují konkrétní matematické modely vybraných sociálních procesů a mají tedy specifický význam pro jednotlivé sociologické disciplíny. Jejich společným rysem je deduktivní či částečně deduktivní rozvinutí vycházející z postulátů a definic do vět a výsledků, které jsou platné uvnitř dané teorie a mohou být ověřovány zevně pomocí konkrétních dat (ověřování těchto výsledků tak odvozeně ověřuje i platnost východiska modelování).

Hodnocení jednotlivých kapitol není (vzhledem k možnému rozsahu recenze a šíři témat) možné, a proto uvedeme pro informaci čtenáře alespoň úplný výčet názvů kapitol, z něhož bude patrný i obsah knihy i důraz na jednotlivá témata:

Část I: Kauzální analýza, struktura a dynamika

1. *Diachronní korelace, analýza procesů a kauzální analýza* (J. Galtung)
2. *Pravděpodobnostní analýza příčinnosti* (P. Suppes)
3. *Příčinné interpretace statistických vztahů v sociálním výzkumu* (S. Nowak)
4. *Informační míry příčinného vlivu* (I. N. Taganov)
5. *Struktura vztahů a příčinné závislosti mezi proměnnými* (J. N. Gavrilec)
6. *Strukturální parametry grafů. Teoretický výzkum* (T. Høivik, N. P. Gleditsch)
7. *K teorii sociální závislosti* (F. Charvát, J. Kučera)

Část II: Experiment, měření a klasifikace

8. *Reprezentativnost, randomizace a kontrola* (L. Kish)
9. *Některé lineární modely dvoustupňové dvourozměrné panelové analýzy s jednosměrnými měřicími chybami* (O. D. Duncan)
10. *Modely kauzálních cest s latentními proměnnými: přístup NIPALS* (H. Wold)
11. *Nepřímé měření v sociálních výzkumech: některé neaditivní modely* (H. Blacklock)
12. *Role entropie v nominální klasifikaci* (F. Möller, V. Capocchi)
13. *Modely kvalitativní analýzy sociálně ekonomické informace* (G. B. Mirkin)
14. *Některé teoretické úvahy a imitační modely k metodě Sonquista a Morgana* (R. Reichhardt, B. Schmeikal), s přílohou: *Analýza struktury dat: Sonquist-Morganova metoda* (G. Bonelli)

Část III. Sociální modely: některé aplikace

15. *Komparační statistika v sociologii: k matematické teorii růstu a diferenciaci institucí* (K. C. Land)
16. *Model analýzy mobilitních tabulek* (R. Boudon)
17. *Systémy sociální směny* (D. S. Colman)

18. *Konceptuální reprezentace rozhodovacích procesů a sociálních interakcí* (K. Rainio)
19. *Sociálně ekonomický model migrace v systému město – vesnice* (F. M. Borodkin, S. V. Soboleva)
20. *Úhrada dluhu: aplikace k problému migrace a kontroly porodnosti* (N. Keyfitz)
21. *K problému modelování růstu měst* (R. Malm, G. Olsson, O. Wärneryd)

V knize, bohužel, chybí podrobný věcný rejstřík, který by tu byl velmi užitečný, neboť – i když jde o sborník, a to navíc sborník konfrontující sovětskou, americkou a evropskou školu na poli „sociologické matematiky“ – jde o práci ucelenou, o velmi šťastně pojatý a sestavený celek.

Kniha není určena širokému okruhu výzkumníků, ale především matematikům pracujícím v sociologii, metodologům, zájemcům s dobrými znalostmi základů matematiky, zvyklým pracovat s formálními obecnými symboly, a pedagogům, kteří budou výsledky dále rozšiřovat (na matematické i nematematické úrovni). Neobsahuje jednoduché návody (ty jsou obsaženy v matematické formulaci a symbolice), ale argumentaci a vyvozování závěrů a modelů, v řadě kapitol též ilustrační praktické ukázky aplikace. S celým sborníkem by se měl seznámit především každý matematik, který má aspirace být užitečným v společenské vědě. Systematicky tříděný souhrn příspěvků totiž umožňuje orientaci v problematice, která se může zdát při studiu periodické literatury roztržštěná – dlouho trvá než do ní pronikneme, než pochopíme důležitost dílčích prací v jejich širších souvislostech. Sborník poskytuje základní pojmovou strukturu a opěrné body pro takovou orientaci. Studijní význam mají i speciální modely třetí části, přestože individuální zájem čtenáře k nim nemusí směřovat. Jejich role je však v širším pohledu (kromě specifického aplikačního nasazení) i motivační: analogické postupy lze s modifikacemi použít i jinde (to naznačuje konečně i název kapitoly 20).

Je velice obtížné zhodnotit tento typ publikace. Všechny kapitoly obsahují prověřené (praxí i přísným výběrem vysoce odborné redakční poroty) hodnoty. Jejich dosah záleží na použití a na dalším rozpracování v našich podmínkách neboť filozofické a praktické kontexty aplikací jsou u nás jiné než u západních uživatelů. I když si můžeme klást řadu otázek a budeme nesouhlasit s některými výroky (například v kapitolách o příčinnosti), jde o materiál, s nímž se musí marxistická sociologie vypořádat, který může být z velké části přímo využit a rozvinut, určité části pak musí být překonány a využity na podkladě vlastního filozofickometodologického zájmu. Výsledky soustředěné ve sborníku mohou být prostředkem hlubokého poznání, jsou-li pojímány kreativně ve spojení s obsahem sociologických úloh a s cíli poznání. Sama matematika společenskovědní problém neřeší, neboť je abstraktní a bezobsažná. Její využití záleží na uživateli a na jeho schopnosti spojit formální aparát a sociologický obsah. Tak je tomu i se sborníkem *Matematika v sociologii*, jehož potence je v rámci tvořivého marxistického přístupu podstatně vyšší než v limitech logického nebo empirického pozitivismu. V kontextu úvah o přístupech k matematice v sociologii jsou příznačné i názvy obou verzí sborníku. Zatímco sovětské vydání zdůrazňuje instrumentální roli matematiky, anglický název se soustřeďuje na kvantitu, matematiku, statistiku.

Místo hodnocení knihy či jednotlivých kapitol bude vhodnější doporučit ji ke studiu co nejširšímu okruhu čtenářů, aby se zhodnotila sama v aplikacích i v dalším rozvoji oboru. A tak se také zhodnotí nejlépe záslužná a vysoce odborná práce všech redaktorů.

Jan Řehák

M. M. Petrovskaja: SŠA: politika skzvoz' prizmu oprosov (USA: politika prizmatem výzkumů veřejného mínění)

Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1982, 270 s.

V loňském roce se k nám dostala zajímavá publikace M. M. Petrovské, pracovnice Ústavu Spojených států a Kanady při Akademii věd SSSR, věnovaná problematice výzkumů veřejného mínění v USA. Publikace si zaslouží pozornost nejen proto, že umožňuje nahlédnout do zákulisí jednoho z charakteristických mechanismů utváření a výzkumu společenského vědomí, s jehož výsledky se čas od času setkáváme i na stránkách našeho denního tisku. Je zároveň fundovanou analýzou struktury a dynamiky sil na politické scéně Spojených států v poválečném období. Přehlednout nelze ani její metodologický přínos: umožňuje poznat způsoby a metody práce špič-

kových amerických institucí zabývajících se výzkumem veřejného mínění, tedy metody sociologického výzkumu velmi početných populací.

První část (kapitola 1–4) je věnována otázce postavení výzkumů veřejného mínění v politickém životě Spojených států. Autorka podává marxistickou analýzu role a místa těchto výzkumů při zjišťování politických nálad a názorů široké veřejnosti jako prostředku manipulace masovým vědomím v zájmech vládnoucích kruhů země. Její přístup je konkrétně historický. Sleduje růst politického významu průzkumů veřejného mínění v časovém horizontu od roku 1824 (kdy list *Harrisburg Pennsylvanian* provedl první anketu mezi svým čtenářstvem s cílem zjistit postoje veřejnosti vůči čtyřem pretendům na prezidentské křeslo), přes poválečný rozmach „průmyslu průzkumů veřejného mínění“ až po první měsíce Reaganovy administrativy.

Informační zdroje recenzované studie jsou velmi bohaté. Největší pozornost je po zasluzce věnována výsledkům výzkumů a způsobům práce špičkových institucí – Gallupova Amerického ústavu pro veřejné mínění a institutu L. Harrise. Nechybí však ani údaje o činnosti a výsledcích dalších soukromých agentur, velkých deníků a televizních společností, ani o oficiálních průzkumech organizovaných například z pověření senátních výborů Kongresu.

Zvláštní kapitola na konkrétních příkladech práce Gallupova a Harrisova ústavu seznamuje s metodologií výzkumů veřejného mínění. Jsou zde podrobně charakterizovány tři základní typy výběrových výzkumů – zacílený (purposive), metoda kvót (quota sampling) a pravděpodobnostní (probability method). Ve zvláštních případech je ilustrován náhodný (random) a různé varianty stratifikovaného (stratified) výběru dotazovaných populací. Jsou uvedeny i účelové postupy rozpracované G. Gallupem – tzv. sociální strukturní schéma a politické strukturní schéma, stejně jako specifické techniky vedení výzkumného rozhovoru i způsoby vyjádření a kvantifikace názorů vyslovených respondenty.

Předmětem druhé části (rovněž o čtyřech kapitolách) je dialektika vztahů mezi společenským míněním a vnitropolitickými procesy v USA v sedmdesátých letech a v současnosti. Na řadě konkrétních údajů je analyzován proces „fabrikace veřejného mínění“ v souvislosti s americkou volební mašinérií. Výzkumy veřejného mínění – ať oficiální či soukromé – ovšem reflektují nejen postoje široké veřejnosti vůči kandidátům na zákonodárné či exekutivní funkce. Jejich předmětem je široký okruh problémů, jimiž žije americká společnost. Koncem šedesátých a na začátku sedmdesátých let se ve výsledcích výzkumů veřejného mínění objevil kvalitativně nový prvek: silná nespokojenost širokých vrstev obyvatelstva s fungováním politicko-správního systému a narůstání kritických nálad mezi Američany, které od poloviny sedmdesátých let přerůstají ve ztrátu důvěry v budoucnost, masovou apatii, pesimismus. Těmto posunům ve společenském vědomí jsou věnovány dvě samostatné kapitoly.

Na přelomu osmdesátých let dochází ve Spojených státech k aktivizaci pravice, vzhledem k zostření rozporů mezi liberálním a konzervativním křídlem politicky aktivní složky veřejnosti, k celkovému posunu politického klimatu doprava. Charakter těchto procesů dokresluje řadou konkrétních údajů z reprezentativních výzkumů veřejného mínění 8. kapitola knihy M. M. Petrovské.

Závěrečná, třetí část si v šesti dílčích kapitolách všímá dialektiky vztahů mezi veřejným míněním a zahraniční politikou. Výzkumy veřejného mínění v sedmdesátých letech prokázaly vzrůstající citlivost Američanů vůči zahraničně politickým otázkám. V důsledku toho byla vládní místa nucena rostoucí měrou respektovat mínění veřejnosti i v zahraničně politické oblasti.

Dvě kapitoly jsou věnovány postojům americké veřejnosti vůči Sovětskému svazu. Autorka analyzuje vztah Američanů k SSSR v období ozdravení mezinárodního politického ovzduší, odklonu od atmosféry studené války k sovětsko-americké spolupráci i proces aktivizace protivníků uvolňování spolu s nástupem Carterovy administrativy a jejich vliv na strukturu zahraničně politických postojů ve veřejném mínění. Samostatná kapitola je věnována boji o společenské mínění v souvislosti s uzavřením a ratifikací dohody SALT-2. Ukazuje překvapivě vysokou autonomii postojů Američanů vůči této dohodě – průzkumy veřejného mínění vykazovaly vysokou míru podpory uzavření a ratifikací dohody i v období, kdy ji nejvyšší vládní místa zpochybňovala.

Závěrečné kapitoly poskytují obraz o veřejném mínění ve Spojených státech v současnosti. Autorka ukazuje, jaký vliv na postoje americké veřejnosti má soustavná propaganda o tzv. sovětské hrozbě a k jakým posunům ve veřejném mínění došlo v souvislosti s nástupem Reaganovy administrativy a volebními zisky republikánů v zákonodárných sborech.

Studie M. M. Petrovské je fundovaným, vysoce aktuálním zhodnocením průzkumů veřejného mínění jako výrazného vnitropolitického i zahraničněpolitického faktoru ve Spojených státech. Umožňuje lépe pochopit život a myšlení dnešní americké společnosti, minulé a současné chování jejích politických představitelů v mezinárodních vztazích i citlivěji ocenit perspektivy zahraničně politické orientace USA. Práce je přínosná i z hlediska metodologického. Své čtenáře proto nalezne mezi profesionálními politickými pracovníky, mezi výzkumníky a badateli v oblasti společenských věd i mezi všemi, koho vzrušují otázky a problémy mezinárodní politiky.

Ondřej Landa

Kurt Starke: Junge Partner (Mladý partner)

Leipzig — Jena — Berlin, Urania-Verlag 1980, 190 s.

V pokusech o zobrazení současných mladých lidí, jimiž se dost intenzivně zabývají v NDR (mají na to i specializovanou instituci, Institut für Jugendforschung), se Kurt Starke dostal až k tématu, které zatím stálo stranou pozornosti. Jeho práce představuje ústrojnou součást snah o celistvé zobrazení dnešních mladých lidí žijících v NDR. Po řadě prací, které si všímaly profesionální orientace, vztahů k práci, činnosti ve volném čase, postojů ke společnosti a její institucím atd. tedy přišly na řadu i partnerské vztahy, jejich formy a mechanismy jejich utváření. Na jedné straně Starkeho práce logicky zapadá do širokého pokusu o zmapování pokud možno všech stránek života dnešních mladých lidí v NDR, na druhé straně je prací, která se od předcházejících — zobrazujících jiné stránky dnešní mládeže — dosti liší. V jisté míře je tato odlišnost dána samotným tématem, zaměřeností na sféru „méně veřejnou“, na oblast, do níž se vždy obtížněji proniká a o níž se obtížněji vyslovují jednoznačné závěry.

Vědomí této skutečnosti zřejmě umocnilo Starkeho uvažování nad oprávněností některých výroků i zamítání „absolutní pravdivosti“ zjištění podložených procenty, chí-kvadráty a statistickými koeficienty. Hlavní příčina odlišnosti v Starkeho přístupu však není v tématu, ale v autorovi samém, v jeho přístupu k zpracované látce a v jeho záměru. Starke se pokusil podívat se na partnerské vztahy interdisciplinárně. Záměrně píše pokusil, protože v řadě kapitol jednoznačně převážil přístup sociologický. Velkou devizou jeho práce je absence moralizování. I v těch pasážích práce, v nichž uvažuje o jevech společensky neakceptovaných, o skutečnostech, které se odchyľují od společensky uznávaných norem, nezvedá varovně prst, nepronáší zatracující či varující výroky, ale vysvětluje a předkládá své hypotézy.

Starkeho práce je určena těm, kteří se ve výzkumných ústavech či řídících orgánech zabývají mládeží, dále je určena dospělým, kteří jsou s mladými lidmi v denním styku, učitelům, mistrům atp. Je, podle autora, ovšem určena i samotným mladým lidem. Tato šíře určení trochu vadí. Specialistům sběhlým v teorii se musí zdát její jazyk příliš laickým, mladým lidem znějí některé části knihy zbytečně učeně. To je ovšem daň za vymezený prostor určení. Všichni si však v této práci mohou najít něco, co je bude zajímat. Budou ovšem muset rozdílně číst. Předpokládám, že mladí lidé budou číst především jednotlivé kapitoly, a to ty, z nichž budou čerpat odpovědi na otázky, které je budou v danou chvíli eminentně znepokojovat a že jen některým z nich se podaří proniknout do problematiky partnerských vztahů v jejich celistvosti. Na druhé straně ti, jimž nepůjde o okamžitou odpověď na některou z dílčích otázek, se budou muset prodat značným množstvím dílčích poznatků, faktů i hypotéz, aby dospěli ke komplexnímu obrazu partnerských vztahů současných mladých lidí.

Starkeho práce čerpá z výsledků několika výzkumů uskutečněných do roku 1978. Po operacionalizaci řady pojmů, s nimiž dále pracuje, se autor zabývá mechanismy vytváření partnerských vztahů a jejich charakteristikami. Zajímají ho tzv. dětské partnerské vztahy čili dětské lásky, asexuální partnerství, reprezentující první prostor sblížování jedinců opačného pohlaví. Staví si otázku, zda i v současné době procházejí mladí lidé, či spíše ještě děti, fází tzv. idolizace a poetična a odpovídá na ni kladně. Obdivování určitého vzoru, které Ch. Bühlerová a E. Spranger považovali v první polovině našeho století za nezbytnou součást osobnostního zrání, má své místo i u dnešní mládeže, právě tak jako její těsnější přimknutí k poezii i její praktikování flirtu — další formy v podstatně nezávazného přibližování se k jedincům opačného pohlaví.

Po období tzv. dětských lásek, období, které nepřežívá třináctý rok věku, nastupuje, podle Starkeho období tzv. prvních velkých látek, končící zhruba devatenáctým rokem. Končí idolizace i flirtování, nastává období hledání trvalého partnera a soužití s ním. Podle autora si dnešní mladí lidé — ve srovnání se svými věkovými vrstevníky žijícími v první polovině dvacátého století, vytvářejí pevné partnerské vztahy v mnohem mladším věku. Odmítají časté střídání partnerů (proto mnoho velkých prvních lásek končí sňatkem), odmítají i dlouhé a nezávazné chování. Místo toho všeho praktikují tzv. závazné soužití. Pochopení této skutečnosti je důležité pro vysvětlení celá řady dílčích skutečností, jimž Starke ve své práci věnuje pozornost a které jsou bez poznání významu závazného soužití v životě dnešních mladých lidí obtížně vysvětlitelné. Je důležité například pro vysvětlení příčin snížené hranice vstupu mladých lidí do prvního manželství i hranice počátku plnění role matky a otce. Přispívá i k vysvětlení příčin relativně malého věkového rozdílu mezi partnery. Vzorec věkového poměru, stručně vyjádřený slovy — muž má být o řadu let starší — ztratil svou platnost. Podle Starkeho dnes činí věkový rozdíl $\frac{2}{3}$ snoubenců maximálně dva roky. Partneři tzv. velkých lásek jsou v převážné většině stejně staří, stejně zkušení či nezkušení, a to i v oblasti sexu. Svoje první sexuální zkušenosti neziskávají vně své věkové skupiny, například jako tomu bývalo dříve — muž u starší vdané ženy, dívka u podstatně staršího muže, popřípadě až u svého staršího manžela, ale uvnitř této skupiny. Poznatky o akceptování a praktikování závazného soužití vysvětluje i na první pohled překvapivé odmítání označení „předmanželské styky“; v situaci závazného soužití, k němuž zcela logicky patří i soužití sexuální, považují mladí lidé rozlišování styků na manželské a předmanželské za anachronismus.

Casně vytváření závazného vztahu i jeho poměrně častá legalizace sňatkem, změna v kvalifikaci tzv. předmanželských sexuálních styků, silná věková i vzdělanostní (především u studentů) homogenita jsou hlavními charakteristickými rysy partnerských vztahů současných mladých lidí v NDR. Optikou tohoto poznatku musíme hodnotit nejen fakt snížení hranice vstupu do manželství, hranice narození prvního dítěte, ale současně i příčiny vysoké rozvodovosti mladých manželství. NDR patří, právě tak jako Československo, k zemím s vysokou rozvodovostí mladých manželství, tj. manželství netrvajících déle než 5 let. Starke se příčinami této rozvodovosti přímo nezabývá, ale mnohé z jeho dílčích poznatků o těchto příčinách nepřímo vypovídají. Nejmarkantnější v těch částech práce, v nichž se autor zabývá ambivalentností postojů k manželské věrnosti, rozpory mezi nároky na kvality partnera a realitou i sociální nepřipraveností mladých lidí k manželství a rodičovství. Ukazuje se, právě tak jako u nás, že mnohé mladé dívky toho dnes vědí více o trigonometrii než o plánovaném rodičovství, že mladí mužové častěji zvládají teorii magnetického pole než základní mechanismy partnerských vztahů.

Starke se ve své práci zabývá mnoha stránkami partnerských vztahů. Iritují ho nejen rysy nejvíce frekventované, ale i rysy atypické, vlastní partnerským vztahům, které u současné mládeže NDR nepřevládají nebo představují jen výjimky. Uvažuje o tzv. cool sexu, gruppensexu, vlivu Freikörperkultur, moderní polygamii, zamítání sňatku atd. Poznané stránky partnerských vztahů, studovaných v rovině názorů a postojů i činností, mu slouží k dokreslování obrazu hodnotového systému mládeže NDR.

Eliška Freiová

Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů

V řadě dokumentů řídicích orgánů, v jednáních konferencí i v praxi aplikace výpočetní techniky v řízení se zdůrazňuje význam „přechodové fáze“ od současného stavu k nové skutečnosti realizované na základě přijatých rozhodnutí, přičemž tato fáze se nazývá implementací.

Se stále vzrůstající úlohou řídicího subjektu v rozvoji společnosti souvisí nutnost věnovat zvláštní pozornost otázkám implementace jako vědomé aktivity, která je složitým, ale nezbytným procesem spojování nového poznatku a jeho materializace s jeho racionálním využitím v zájmu společnosti.

Osvětlení otázek implementace z obecně teoretické, metodické i praktické stránky bylo věnováno sympozium, které na téma *Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů* uspořádal ČUV Komitétu pro vědecké řízení ČSVTS s Domem techniky ČSVTS Praha koncem minulého roku v Gottwaldově. Toto sympozium bylo po konferencích *Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů* v r. 1979, *Společenské a sociálně psychologické aspekty automatizovaných systémů řízení* v r. 1980 a *Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů* v r. 1981 dalším krokem v realizaci dlouhodobého záměru všestranně osvětlovat vazby mezi automatizovanými systémy řízení a řízením sociálně ekonomického rozvoje společnosti.

Sympozia se zúčastnilo celkem 107 pracovníků, z nichž bylo 46 % z vědeckovýzkumné základny, 12 % z vysokých škol a 42 % z řídicí sféry všech úrovní — od podniků až po centrální orgány. V průběhu sympozia bylo předneseno 29 referátů a mimo referující v diskusi vystoupilo dalších 8 účastníků. Kromě toho byla zorganizována panelová diskuse, jíž se zúčastnilo 62 zájemců.

V průběhu jednání sympozia byla formulována řada problémů, jejichž řešení vyžaduje další práci teoretické fronty i řídicí praxe.

Bylo poukázáno na to, že implementace je nevyhnutelnou fází procesu cílevědomých v pěti stadiích: cílovém, deskriptivním, preskriptivním, realizačním a retro-spektivním. Teoretické otázky implementace mají své místo v teorii sociálního řízení jako součást realizačního stadia řídicího cyklu.

Implementace je charakteristickou činností rozvoje inovačních procesů. Získání informací pro vědecké vypracování strategie na úrovni hospodářství podniků je závislé na analýze fází relativní účinnosti vědeckotechnických inovačních procesů. Rozlišuje se pět fází: 1. fáze zavádění, 2. fáze rychlého rozšiřování, 3. fáze zralosti, 4. fáze saturace a 5. fáze stagnace a zastarávání.

Implementace automatizovaných systémů řízení je neoddělitelná od sociálně ekonomického rozvoje země. Z hlediska sociálního plánování a programování se automatizované systémy řízení stávají na jedné straně objektem sociálních analýz zaměřených na upřesnění místa a významu automatizovaných systémů řízení ve společenském rozvoji a na „lidskou problematiku“ spojenou s jejich projekcí a zaváděním. Na druhé straně se tyto systémy samy stávají nástrojem realizace sociálního řízení.

Implementace automatizovaných systémů řízení je neoddělitelná od sociálně ekonomického rozvoje země. Z hlediska sociálního plánování a programování se automatizované systémy řízení stávají na jedné straně objektem sociálních analýz zaměřených na upřesnění místa a významu automatizovaných systémů řízení ve společenském rozvoji a na „lidskou problematiku“ spojenou s jejich projekcí a zaváděním. Na druhé straně se tyto systémy samy stávají nástrojem realizace sociálního řízení.

Implementace automatizovaných systémů řízení je neoddělitelná od sociálně ekonomického rozvoje země. Z hlediska sociálního plánování a programování se automatizované systémy řízení stávají na jedné straně objektem sociálních analýz zaměřených na upřesnění místa a významu automatizovaných systémů řízení ve společenském rozvoji a na „lidskou problematiku“ spojenou s jejich projekcí a zaváděním. Na druhé straně se tyto systémy samy stávají nástrojem realizace sociálního řízení.

Každá systémová inovace má ve své implementační fázi výrazně společenský charakter. Sociálně ekonomický systém jako objekt inovace vyžaduje nové výzkumné přístupy a nové principy tvorby modelů inovace a jejich optimalizace. Z hlediska užitnosti a účelnosti systémové inovace představuje proces implementace nejsložitější a nejdůležitější etapu inovačního procesu. V implementaci se totiž projeví

všechno, co se zanedbalo nebo podcenilo v předcházejících fázích inovačního procesu.

V sociálních systémech znamená každá inovace vývojovou změnu v chování celého systému. Podle svého charakteru zasahuje větší či menší počet funkcí a vazeb systému a objektivně tak působí proti stabilitě celého systému. Pozornost řídicích pracovníků je soustředěna hlavně na charakteristiky a na parametry zabezpečující stabilitu řízených systémů. Důležitá však je důkladná analýza budoucích změn ve struktuře, ve funkcích a v organizaci řízeného systému následkem inovací a zabezpečení jejich realizace v příslušných plánech. Tuto funkci plní cílové programy, které nenahrazují plán, ale specifickou formou a odlišnými metodami rozpracovávají plánované cíle.

Mají-li implementační procesy úspěšně plnit své poslání, musí zabezpečovat realizaci úkolů, které jsou v souladu s objektivními zákonitostmi vývoje v dané oblasti. Celek problematiky implementace z hlediska její povahy a podmíněnosti jejího účinného zabezpečování vystihují takové implementační procesy, jako je komunikace, projednávání, kritizování a kontrola. Efektivní implementace ovšem vyžaduje i realizaci určitých poznávacích aktivit. Má tedy vlastní analytickou fázi. Jejím hlavním úkolem — kromě poznání reálnosti cíle — je poznání objektivních bariér a subjektivních zábran na straně potenciálních realizátorů rozhodnutí. Významné jsou zejména skryté bariéry, které vycházejí ze subjektu a jsou spíše psychického rázu.

Kvalitativní změny v pojetí a v realizaci procesu řízení předpokládají také nové, kvalitativně odlišné pojetí přípravy a chápání lidského činitele. V mnoha případech se například projevují nepříznivé důsledky zavádění počítačů, protože lidský činitel jako subjekt neznal nebo plně nerespektoval důsledky počítačového zpracování. Je tedy nutné zabývat se jednak problematikou ekonomické účinnosti při působnosti lidského činitele v procesu automatizace systémů řízení, jednak předpoklady, které se musí pro tuto působnost vytvářet. Specifické postavení lidského činitele vyplývá ze skutečnosti, že se v tomto procesu projevuje jako 1. objekt řízení — se všemi charakteristikami subsystému, v tomto případě subsystému sociálně ekonomických informací, 2. subjekt, jehož působnost se projevuje aktivně ve všech stadiích automatizovaného procesu řízení, zejména však v interpretaci informací v systému řízení.

Sociálně psychologické stránky procesu aplikace výpočetní techniky se nesmějí podceňovat ani v projektové oblasti. Platné metodické pokyny FMTIR pro předprojektovou přípravu nepostihují sociální a sociálně psychologické aspekty a vzbuzují tak dojem, že zde zvláštní potíže nemohou nastat nebo že se vyřeší automaticky. Praxe však ukazuje, že jde o závažné problémy, které — nejsou-li včas poznány a uvážené řešeny — mohou nabýt povahy „materiální síly“, tj. bariér, které automatizace mohou významně brzdit a její efektivnost problematizovat. Může jít o dva typy bariér: a) zábrany ze strany lidské osobnosti, b) zábrany ze strany kolektivů, skupin (mezilidských vztahů).

Do počítačového zpracování informací postupně proniká pojetí banky dat. Zatím bylo největší úsilí věnováno tomu, jak nalézt řešení již zadaného verbálního nebo matematického modelu. V praktických aplikacích však zůstává proces výstavby modelu velmi nákladný, časově náročný a neefektivní. Podporou procesu modelování se mohou stát banky modelů (zvané též systémy modelové báze), které budou obsahovat alespoň tři komponenty: a) modelovací jazyk pro zadání a zpracování modelových struktur, generování dat a sjednocení sémantiky dokumentace, b) prostředky k využití informace z předchozích modelovacích činností, c) transformační systém nápomocný generování rozdílných matematických formulací pro stejný reálný problém.

Významným nástrojem ke zkvalitnění řízení procesu budování automatizovaných systémů řízení je výpočet jejich efektů, který si nelze představit bez automatizace sběru dat pro tento účel. Mělo by být k dispozici typové programové zabezpečení jak pro sběr těchto dat, tak pro odpovídající výpočty efektivnosti, jejich časové řady apod.

Vybudování specifického informačního systému si vyžadují prostorové aspekty reprodukčního procesu. Problematika tvorby územních informačních systémů je doposud málo propracovaná jak v teorii, tak v praxi. Je zřejmé, že informační systémy pro řízení území musí být dynamičtější a podrobnější vzhledem k tomu, že integrují a propojují všechny odvětvové informační systémy na příslušných územních úrovních.

* * *

Jednání sympozia potvrdilo účelnost dlouhodobě programově orientované spolupráce a pracovní konfrontace odborníků společenskovědního, přírodovědného a technického zaměření, pracovníků z oblasti výzkumu i praxe řízení při řešení otázek rozvoje automatizace ve spojení se sociálním plánováním a řízením. Tuto spolupráci je zapotřebí dále prohlubovat a podle možností rozšiřovat na úroveň řešení úkolů státního plánu základního výzkumu a státního plánu ekonomického výzkumu.

V závěru sympozia bylo doporučeno:

- se zvýšeným úsilím pracovat na objasňování místa, úlohy a významu problémů implementace v rozvoji socialistické společnosti v současné etapě,
- zpřesňovat pojem implementace zejména ve vztahu k pojmu realizace,
- jak ve výzkumu, tak v praxi řízení sociálních procesů věnovat soustavnou pozornost otázkám využívání automatizovaných systémů řízení v procesu zavádění sociálních plánů,
- prohlubovat rozpracování otázek sociálních aspektů zavádění (implementace) automatizovaných systémů řízení a dovést je až do metodických směrnic pro jejich budování,
- zvláštní pozornost teorie a praxe řízení soustředit na otázky výstavby bank dat ve vazbě na banky metod a modelů jako nezbytných prvků automatizovaných systémů řízení pro plánování sociálního rozvoje.

Libuše Lišková

Sociologové diskutují o problematice zkoumání potřeb, zájmů a hodnot

Sekce marxistické sociologické teorie a sekce sociologických metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV uspořádaly ve dnech 10.–12. 5. 1983 v zařízení ÚV SSM v Harrachově pracovní seminář na téma *Rozvoj marxistické sociologické teorie a cesty jejího vstupu do praxe* (na příkladu zkoumání problematiky potřeb, zájmů a hodnot).

Jednání, která probíhala společně a ve dvou paralelních sekcích, byla rozdělena do čtyř tematických okruhů:

- A. *teoretické přístupy*, vymezující vzájemné souvislosti potřeb, zájmů a hodnot diferencovaných společenských subjektů, včetně společenských souvislostí (A1 — 2 — *Obecné souvislosti*; A3 — *Vztah k prognózování a řízení*),
- B. možnosti *konceptualizace a operacionalizace* těchto přístupů,
- C. *kritický rozbor poznatků z realizovaných výzkumů* potřeb, zájmů a hodnot,
- D. *metody zkoumání* potřeb, zájmů a hodnot včetně posouzení jejich použitelnosti.

Pracovního semináře se účastnilo 42 sociologů a dalších odborníků. Zahájil jej J. Světlý (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha) referátem *K vymezení vnitřních souvislostí potřeb, zájmů a hodnot jako společenských kategorií*. Po historickém exkursu, věnovaném vzniku potřeb a jejich kategorizaci, položil základní otázku, týkající se rozdílu či odlišnosti objektivního zájmu a potřeby: Zájmy bývají perspektivní a komplexní, zatímco potřeby jsou spíše záležitostmi přítomného nebo blízkého okamžiku a reprezentují dílčí, jednotlivé stránky aktivního života a rozvoje subjektu. Proto jsou potřeby v podstatě jednotlivými projevy zájmu a jednotlivými stupni směřujícími k jeho realizaci. J. Světlý dále polemizoval s názorem, že hodnota je to, co uspokojuje nějakou potřebu, což by znamenalo, že potřeba je primární a hodnota od ní odvozená. „Autorům takového názoru ovšem uniká fakt, že sice velmi usnadnili odpověď na otázku, co je hodnota a co nikoli, ale naprosto nic tím nezískali, protože celou tíží rozhodování jenom odsunuli a ponechali otevřený problém, která potřeba je hodnotnější a které nikoli, která znamená rozvoj člověka a která je smyšlenou, rafinovanou choutkou“.

R. Růžička (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) hovořil na téma *Teoreticko-logická konceptualizace potřeb, zájmů a hodnot*. Analyzoval mechanický přístup v pojetí těchto kategorií, které se často kladou vedle sebe bez vztahovosti, byť jde o elementární skladebné prvky sociální reality. Tato realita může být reflektována jednak věcnou formou postižení (prvky), jednak pomocí jejich potenciálních či aktuálních vztahů. V potenciálních vztazích pak dochází k rozporu potřeb a činnosti. Potřeba je zde chápána jako potenciální souvislost, jako rozpor. Činnost jako řešení rozporu je chápána jako aktuální vztah.

V. Krivý (Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava) referoval na

téma *Vztah hodnocení a hodnotové orientace k činnosti v sociální skutečnosti*. Pro hodnoty je podstatné, že „jsou tím, na co se subjekt orientuje jako na cosi důležitě-tého, významného. Hodnoty, na něž se orientuje, a interiorizované normy představují jedno z vnitřních určení jeho relativního samopohybu“. V. Krivý hovořil mimo jiné též o příčinách narůstání významu problematiky hodnotových orientací v souvislosti s rozvojem socialistického způsobu života. Je nutné reflektovat i devalorizační efekt saturace potřeb.

J. Pešková (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha) hovořila ve svém vystoupení o *vztahu vědy, marxistické filozofie a axiologie (teoretických a metodologických problémech)*. Při specifikaci tohoto vztahu vycházela z vymezení účelu filozofie a filozofického nazírání, jež je „tázáním po nesamozřejmých vrstvách reality, jejichž pochopení je nezbytné pro orientaci v rozmanité problematice aktuálních situací, vyskytujících se věcí a předmětností“. Vztah vědy a filozofie charakterizovala jako tázání po „povaze praxe vědomí jako vědomého bytí“.

O hodnotách hovořila jako o „výrazu vztahu společenského člověka ke společenskému bytí, schopnosti člověka rozlišovat to, co jest důležité podle váhy a významu v dané souvislosti nejen ad usum okamžité potřeby a spotřeby, ale z hlediska autenticity seberozvíjejícího se lidského společenství. Právě v tomto smyslu se v současné době stává axiologie jednou z důležitých disciplín marxistické filozofie“. Lidské „uspokojování potřeb“ je složitým dialektickým vztahem a nesplyvá, jak by se mohlo stát, s pouhým „užíváním“, s pouhou spotřebou. (Pokleslé pojetí potřeb a jejich uspokojování je východiskem ideologie spotřební společnosti na rozdíl od Marxova pojetí potřeb jako stimulu společenského rozvoje.)

I. Pospíšilová (Výzkumné pracoviště ekonomiky a řízení Univerzity J. E. Purkyně, Brno) vycházela ve svém vystoupení z poznatků získaných v průběhu sociálně ekonomického výzkumu tzv. odvětví rozvoje člověka (školaství, zdravotnictví, kultura, tělesná kultura). Zabývala se kategorií potřeb diferencovaných společenských subjektů a procesů uspokojování těchto potřeb jejich činností a produkty. Vymezení potřeb jako potenciálních vztahů subjektů k vnitřním a vnějším existenčním podmínkám korespondovalo s teoreticko-logickým pojetím potřeb, navrženém v referátu R. Růžičky.

V této souvislosti se otevřela diskuse, zda při zkoumání problematiky potřeb, zájmů a hodnot vystačíme s mateřskou disciplínou, jež představuje pouze dílčí poznávací vstup. Při plánování budoucího člověka je nutno počítat s tím, že nelze oddělovat zájem člověka a zájmy společnosti. Na druhé straně pak společnost spoluprodukuje o tom, jakého člověka vychová. D. Alijeová (Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava) připomněla Marxův pojem „asketizace potřeb“ jako stále smysluplný a podnětný.

M. Flek (Československé automobilové opravny, n. p. hl. m. Prahy) hovořil na téma *Místo potřeb, zájmů a hodnot v algoritmu inteligentního chování diferencovaných společenských subjektů*. Ve svém referátu reflektoval některé názory sovětských vědců, lékařů, zejména P. K. Anochina a N. M. Amosova, vycházejících z podnětů akademika Vernadského, o souhrnném rozumu lidstva, který nasýtí biosféru a změní se v noosféru. Hovořil též o architektuře funkčního systému modelování intelektu a o inteligentním chování kolektivů a celých skupin, zejména v souvislosti s kosmonautikou a robotikou.

J. Vavroušek (Ústav pro ekonomiku a řízení VTR, Praha) hovořil k tématu *Úloha lidských hodnot v procesu plánování rozvoje společnosti*. Hodnotu definoval jako obecnou normu, ideál, cíl, internalizovaný subjekt. Proces plánování ve společnosti pak vymezil jako proces stanovení cílů rozvoje společnosti a hledání strategie rozvoje optimálního využití zdrojů pro dosažení těchto cílů. Ve vztahu obecných cílů a hodnot a konkrétních plánovacích cílů, daných mechanismem stávajícího plánování, se projevují rozpory. Je třeba věnovat systematickou pozornost společenským hodnotám a jejich vstupu do praxe, tj. — v plánování vycházet z explicitně stanovených hodnot a kontroly jejich dosahování (kritéria hodnocení);

— promítnout hodnoty do plánů jednotlivých organizací;

— používat kritéria hodnocení a motivace lidí vycházející z dané soustavy hodnot.

M. Fejt (Ústav pro ekonomiku a řízení VTR, Praha) přednesl referát na téma *Vliv vědeckotechnické revoluce na utváření potřeb, zájmů a hodnot a jejich funkce v tvorbě prognóz*. Zdůraznil nutnost perspektivního plánování vývoje společnosti jako základní společenské hodnoty. Souhrnná prognóza vývoje společnosti nezbytně vyžaduje interdisciplinární spolupráci.

V poněkud konkrétnější rovině se obdobnou problematikou zabýval I. Canev (Ústav pro ekonomiku a řízení VTR, Praha) v referátu *Některé problémy identifi-*

kace vzájemných vazeb směrů rozvoje vědy, techniky, ekonomiky a sociální oblasti v prognózách.

V. Hollmann (Dům techniky ČSVTS, Pardubice) hovořil o *Sociálních cílech a hodnotách jako východisku při řešení sociálního potenciálu území*. Všiml si zejména metod hodnocení variantních řešení prognóz rozvoje velkých územních celků a potenciality území. Podrobněji se věnoval metodě multikriteriální optimalizace a hodnocení. Zmínil se též o problémech projektantů při zacházení s těmito „sociálními“ metodickými pomůckami.

R. Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha) referoval o *možnostech a omezeních konceptualizace a operacionalizace při výzkumu hodnot u vysokoškolských studentů a absolventů Českého vysokého učení technického*. Klíčovou otázkou zkoumání hodnot se jeví jejich cílové naplnění a vlastní představy o hodnotách — odlišení ideálu od cílevědomé činnosti. Naznačil, že v metodologii zkoumání problematiky potřeb zůstává celá řada otevřených otázek.

Kritickému rozboru realizovaných výzkumů byly věnovány čtyři referáty:

J. Vaníčková (Výzkumný ústav obchodu, Praha) přednesla referát *Hodnotové orientace mladých domácností*, J. Slavíková (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSU, Praha) *K problematice pracovní motivace a vztahu k práci ve výzkumech veřejného mínění*, M. Dražilová (Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu, Praha) *Některé poznatky ze zkoumání hodnot jako součásti světónázorové orientace* a J. Krejčí (Výzkumný ústav obchodu, Praha) *Operacionalizace vztahů potřeb a spotřeby ve výzkumu veřejného hospodářského mínění*.

M. Foret (Ústav vědeckého ateismu, Brno) hovořil na téma *Metodologické meze dotazovacího šetření potřeb, zájmů a hodnot*: v situaci přenosu teoretických otázek do fáze empirického výzkumu dochází k redukci, limitaci záměrů a poznatků. První fáze redukce nastává již při vymezení objektu, určitého výseku reality, další fáze redukce pak při metodickém vymezení jednotek, objektů, při výběru jejich vlastností. K redukci dochází i ve fázi prakticko-realizační, jak z hlediska validity, reliability a přesnosti, tak z hlediska interpretace (obava z vytváření nových umělých vlastností). Všechny fáze redukce lze prověřit zkouškou praxí, zejména přímým stykem s uživateli.

J. Kabele (Sportpropag, Praha) se zaměřil na málo diskutovanou problematiku *vývojových orientací skupin z hlediska potřeb, zájmů a hodnot*: Život skupiny lze chápat mimo jiné také jako permanentní vyjednávání o budoucnosti, vycházející z jejího sebepojetí, konstituovaného v minulosti a vytvářejícího zmíněnou vývojovou orientaci.

K *historiografickému výzkumu potřeb, zájmů a hodnot* hovořil J. Matějček (Slezský ústav ČSAV, Opava). Označil vztahy mezi sociologií a historiografií v praxi za „stále nedůvěřivé“, neboť historiografie počítá s problémy nevyžadujícími přesnější analýzu motivací. K potížím výzkumu náleží též obtížný výběr indikátorů a problémy s verifikací výkladu motivací, která se z nouze provádívá spekulativně. Jisté výsledky slibuje kromě rozhovorů studium realistické beletrie, psaných vzpomínek, korespondence a dalších dokumentů.

M. Potůček (Sportpropag, Praha) seznámil přítomné se zkušenostmi z *obsahové analýzy dokumentů společenské řídicí praxe, vztahených k tělesné kultuře*, za léta 1945—1981. Zmíněná analýza představuje průmět obsahu těchto dokumentů do roviny hodnot politicko-organizačních a obsahových, pomineme-li podrobnější třídění. Je též průmětem identifikací retrospektivního pohybu těchto hodnot v závislosti na vývoji československé tělesné kultury, společnosti a institucí, zprostředkujících jejich vztah. V tomto smyslu může sloužit jako jeden z informačních zdrojů analytické a potenciálně prognostické povahy pro společenské rozhodování o dané společenské funkční sféře.

V diskusi vystoupili D. Alijevová, B. Boška, M. Benda, V. Dvořák, J. Kreipl, J. Pavlusová, J. Segeth.

Seminář upozornil na nutnost hlubšího poznání potřeb, zájmů a hodnot v socialistické společnosti. Jeho široký záběr — od filozofických, přes axiologii, sociální aspekty ekologie, prognostiky, teorie řízení až po konkrétní výzkumné postupy — prospěl vzájemné informovanosti, identifikaci nevyjasněných problémů a otevřených cest dalšího zkoumání.

Věra Dvořáková

СТАТЬИ

<i>Филипец И.</i> : Некоторые импульсы учения Маркса для исследования образа жизни в современном мире	577
<i>Крейчи О.</i> : О равновесии силы	589
<i>Кутта Ф.</i> - <i>Ильнер М.</i> : Система социальных показателей и построение информационной базы социального планирования и прогнозирования	601
<i>Драб З.</i> - <i>Перница В.</i> : К роли социального проектирования	610
<i>Зарецкий П.</i> : Роль потребностей в управлении экономическим и социальным развитием административно-территориальных единиц со стороны национальных комитетов	623
<i>Рядовой А.</i> : Социальная и гносеологическая детерминированность пережитков прошлого	634

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Реймер П.</i> - <i>Шпаньхел Й.</i> : Результаты социометрического обследования трудовых коллективов в горнодобывающей промышленности	646
<i>Знебеяnek Ф.</i> : Сопоставление стахановских и стандартных коллективов в горнодобывающей промышленности по избранным свойствам	653

РЕЦЕНЗИИ

<i>Мошнер О.</i> : Социология 1982	656
<i>Кутта Ф.</i> : Важная работа о социальном развитии в 7-ой пятилетке: П. Мигалик, Труд и социальное развитие в 7-ой пятилетке (на словацком языке)	659
<i>Ржегак Я.</i> : Математика в социологии. Моделирование и обработка информации	661
<i>Ланда О.</i> : М. М. Петровская, США: Политика сквозь призму опросов	663
<i>Фрейова Е.</i> : К. Штарке, Молодой партнер (на немецком языке)	665

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Лишкова Л.</i> : Автоматизированные системы управления и внедрение социальных планов	667
<i>Дворжакова В.</i> : Социологи обслуживают проблематику изучения потребностей, интересов и ценностей	669

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1983. Číslo vyšlo v listopadu 1983.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 19; 1983 (6 issues) DM 91,—.

Table des Matières No. 6/1983

ARTICLES

<i>Filipec J.</i> : Sur quelques instigations de l'oeuvre de Marx pour la recherche du mode de vie dans le monde contemporain	577
<i>Krejčí O.</i> : Sur la balance des forces	589
<i>Kutta F. - Illner M.</i> : Le système des indicateurs sociaux et l'élaboration de la base d'information de la planification et pronostic sociale	601
<i>Dráb Z. - Pernica V.</i> : Sur le rôle des projets sociaux	610
<i>Zárecký P.</i> : Le rôle des besoins dans la gestion du développement économique et social des ensembles regionales-administratives par les comités nationaux	623
<i>Rjadoroj A.</i> : Détermination sociale et gnoseologique des restes du passé dans la conscience	634

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Reimer P. - Špaňhel J.</i> : Les résultats d'une investigation sociometrique des collectifs du travail dans l'industrie minière	646
<i>Znebežánek F.</i> : Comparaison des collectifs miniers recordes et standardes selon des qualités choisies	653

COMPTES RENDUS

<i>Mošner O.</i> : Sociológia 1982	656
<i>Kutta F.</i> : Une publication d'importe sur le développement social dans le 7 ^{ème} quinquennat: J. Mihalik, Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici (Le travail et le développement social dans le 7 ^{ème} quinquennat)	659
<i>Rehák J.</i> : Математика в социологии. Моделирование и обработка информации (Mathématiques dans la sociologie. Modelage et traitement des informations)	661
<i>Landa O.</i> : М. М. Петровская, США: Политика сквозь призму опросов (USA: La politique à travers le prisme des recherches d'opinion publique)	663
<i>Freierová E.</i> : K. Starke, Junge Partner (Le partenaire jeune)	665

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Lišková L.</i> : Systèmes automatisés de gestion et l'accomplissement des plans sociaux	667
<i>Droňáková V.</i> : Les sociologues discutons au sujet des problèmes de la recherche des besoins, des intérêts et des valeurs	669

Contents No. 6/1983

ARTICLES

<i>Filipec J.</i> : On Some Incentives Arising from Marx's Work for the Research of the Way of Life in the Present World	577
<i>Krejčí O.</i> : On the Power Balance	589
<i>Kutta F. - Illner M.</i> : System of Social Indicators and the Elaboration of the Information Basis for Social Planning and Forecasting	601
<i>Dráb Z. - Pernica V.</i> : About the Role of Social Projecting	610
<i>Zárecký P.</i> : The Role of Needs in Controlling the Economic and Social Development of Regional-administrative Units by National Committees	623
<i>Rjadoroj A.</i> : Social and Gnoseological Determination of Survivals of the Past	634

FROM EMPIRICAL RESEARCHES

<i>Reimer P. - Špaňhel J.</i> : Results of a Sociometric Investigation of Working Collectives in the Mining Industry	646
<i>Znebežánek F.</i> : Comparison of Record and Standard Mining Collectives according to Selected Qualities	653

REVIEWS

<i>Mošner O.</i> : Sociológia 1982	656
<i>Kutta F.</i> : A Significant Publication on Social Development in the 7th Five-year Plan: J. Mihalik, Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici (Work and Social Development in the 7th Five-year Plan)	659
<i>Řehák J.</i> : Математика в социологии. Моделирование и обработка информации (Mathematics in Sociology. Modelling and Information Processing)	661
<i>Landa O.</i> : M. M. Петровская, США: Политика сквозь призму опросов (USA: Politics through the Prism of Public Opinion Research)	663
<i>Freiová E.</i> : K. Starke, Junge Partner (Young Partner)	665

NEWS AND INFORMATION

<i>Lišková L.</i> : Automated Control Systems and the Implementation of Social Plans	667
<i>Dvořáková V.</i> : Sociologists Discuss Problems Connected with the Examination of Needs, Interests and Values	669

Inhalt Nr. 6/1983

ABHANDLUNGEN

<i>Filipec J.</i> : Zu einigen von Marxens Werk hervorkommenden Anlässen für die Lebensweiseforschung in der heutigen Welt	577
<i>Krejčí O.</i> : Über das Machtgleichgewicht	589
<i>Kutta F. - Illner M.</i> : System der sozialen Anzeiger und die Herstellung der Informationsbasis für soziale Planung und Prognosenstellung	601
<i>Dráb Z. - Pernica V.</i> : Zur Rolle des sozialen Projektierens	610
<i>Zárecký P.</i> : Rolle der Bedürfnisse in der Lenkung der ökonomischen und sozialen Entwicklung der Regionaladministrationseinheiten durch Nationalausschüsse	623
<i>Rjadowoj A.</i> : Soziale und gnoseologische Determinierung der Vergangenheitsnachlässe	634

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Reimer P. - Spaňhel J.</i> : Ergebnisse einer soziometrischen Erforschung der Bergbauarbeiterkollektive	646
<i>Znebežánek F.</i> : Vergleichung der Rekord- und Standardbergbaukollektive gemäss ausgewählter Eigenschaften	653

REZENSIONEN

<i>Mošner O.</i> : Sociológia 1982	656
<i>Kutta F.</i> : Eine bedeutungsvolle Publikation über soziale Entwicklung im 7. Fünfjahrplan: J. Mihalik, Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici (Arbeit und soziale Entwicklung im 7. Fünfjahrplan)	659
<i>Řehák J.</i> : Математика в социологии. Моделирование и обработка информации (Mathematik in der Soziologie. Modellierung und Bearbeitung von Informationen)	661
<i>Landa O.</i> : M. M. Петровская, США: Политика сквозь призму опросов (USA: Politik durch das Prisma des Öffentlichenmeinungerforschungen)	663
<i>Freiová E.</i> : K. Starke, Junge Partner	665

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Lišková L.</i> : Automatisierte Leitungssysteme und die Erfüllung sozialer Pläne	667
<i>Dvořáková V.</i> : Soziologen diskutieren über die Problematik der Bedürfnisse-, Interessen- und Werteerforschungen	669